

BERKUK DEVRİNDE

MEMLÛK SULTANLIĞI

(XIV. yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar)

Dr. M. C. Şehabeddin Tekindağ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Yeniçağ Tarihi Doçenti

İSTANBUL
EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
1 9 6 1

*Her zaman yakın alâkalarını
gördüğüm muhterem Hocam Ord.
Prof. M. Cavid Baysun'a hürmet-
lerimle.*

M. C. Ş. Tekindağ

İÇİNDEKİLER

Önsöz IX-X

Kaynaklar 1-20

1-Diplomatik kaynaklar 1-2. 2-Kitâbeler ve sikkeler
3. 3-Vekayinâmeler 3-12. 4-Tabakat, Terâcim ve Antoloji kitâbları 12-13. 5- Coğrafi ve tarihi topoğrafya ile alâkalı eserler, seyâhatnâmeler 13-16. 6-İdâri ve Askerî teşkilâta dâir eserler 16-17. 7-Tedkikler 17-20

Giriş, IX. asırdan XIV. asrın ikinci yarısına kadar Mısır 21-39.

BİRİNCİ KISIM

Berkuk devrinin siyâsî bakımdan tedkiki

BİRİNCİ BÖLÜM

Berkuk'un ilk zamanları ve Atabegliği 40-52

§ 1: Berkuk'un âilesi 40; §2: doğum tarihi ve ilk ismi üzerindeki münakaşalar 41-42; §3: Berkuk'un gençliği, (i) esâreti, (ii) Mısır'a gelmesi 42-44, (iii) ilk faâliyeti 44-46, (iv) Atâbek Berkuk 46-52.

İKİNCİ BÖLÜM

As-Sultân al-Malik az-Zâhir Abî Sa'îd Sayf ad-Dîn Barqûk 53-67

§1: Sultan Berkuk 53-54, (i) ilk mukavemet 55-56, (ii) ilk hâricî tehlike karşısında Berkuk'un hazırlıkları 56-57; §2: Yulbuğâ ve Aşrafiya Memlûklarının Berkuk'a karşı hareketleri 57, (i) Minţâş'ın isyânı 57-58, (ii) Yulbuğâ an-Nâşirî'nin isyânı 58-62; §3: Hâccî'nin ikinci sultanlığı

62, (i) Çerkes Memlûklarının dağıtılması 62-63, (ii) Yulbuğâ-Minţâş rekabeti 63-64; § 4: Berkuk-Minţâş mücâdelesi 64, (i) Berkuk'un faâliyeti 64-65, (ii) Dimaşk muhâsarası 65-66, (iii) Minţâş'ın hazırlıkları 66-67, (iv) Şakhab harbi 67.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Berkuk'un ikinci Sultanlığı 68-82

§ 1: Suriye vekayii 70, (i) Haleb'in mukavemeti 70-71, (ii) Yulbuğâ-Minţâş mücâdelesi 71-73, (iii) Berkuk'un Suriye seferi 73-75, (iv) Minţâş'ın ölümü 75; § 2: Irak hâdiseleri 76, (i) Timur'un Yakın-Şark'a gelmesi 76-77, (ii) Sultan Ahmed'in Haleb'e ilticâsı, (iii) Sultan Ahmed ve Berkuk 77-78, (iv) Berkuk'un hazırlıkları 79-80, (v) Berkuk'un Timur'la savaşa çıkması 80-82.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Berkuk'un güttüğü siyâsetin ana hatları 83-110

§ 1: Berkuk devrinde Memlûk-Türkmen münâsebâtı 83-84, (i) Berkuk ve Dulkadır-oğulları 84-88, (ii) Berkuk ve Ramazan-oğulları 88-90, (iii) Berkuk ve Akkoyunlular 91, (iv) Berkuk ve Karakoyunlular 91-93; § 2: Berkuk ve Tohtâmiş 93-94; § 3: Berkuk ve Timur 94-100; § 4: Berkuk ve Kâdi Burhân ad-Dîn Ahmad 100-101; § 5: Berkuk ve Bayezid 101-104; § 6: Berkuk, Jean I ve Léon VI 104-105; § 7: Berkuk devrinde Memlûk-Ceneviz münâsebetleri 105-110.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Berkuk hakkında düşünceler 111-124

§ 1: Berkuk'un son günleri 111, (i) Alî Bâi'nin isyânı 111-112, (ii) Berkuk'un ölümü 112-114; § 2: Karakteri 114-116, (i) Memlûkları 116; § 3: İnşâatı 117, (i) Madrasa az-Zâhiriya 117, (ii) Dimaşk hânı 118, (iii) Şeriâ nehri üzerine inşâ edilen köprü 119, (iv) Cazîra ile Ravda arasında yapılan köprü 119, (v) Kale tâmirleri 119-120, (vi) Kâl'atu'l-Cabal'ın tâmiri 120, (vii) Kahire Câmilerinde yapılan tâmirat 121, (viii) Diğer tâmiratı 121-122; § 4: Paraları 122-124.

İKİNCİ KISIM

XIV. asrın sonunda Memlûk Sultanlığı

BİRİNCİ BÖLÜM

İdâri Teşkilât 127-162

§ 1: Sultan 127-128, (i) Sultanın vazifeleri 128-129, (ii) Sultanın evleri 129-130, (iii) Sultanın yardımcıları 130-131, (iv) Sultanın muhâfazası 131-133; § 2: İdâreciler 133, (i) Nâ'ib as-Saltâna 133, (ii) Atâbak al-Asâkir 133-134, (iii) Vezîr 134-135, (iv) Kahire Vâlisi 135-136, (v) Dımaşk Nâ'ib as-Saltâna'sı 136-137, (vi) Haleb Nâ'ib as-Saltâna'sı 137, (vii) İskenderiye hududu Nâ'ib as-Saltâna'sı 137-138, (viii) al-Vach al-Kıblî ve al-Vach al-Bahrî Nâ'ib as-Saltâna'sı 138; § 3: Dîvânlar 139, (i) Dîvân al-Cayş 139, (ii) Dîvân al-Inşâ' 139-141, (iii) Dîvân al-Ahbâs 141-143, (iv) Dîvân an-Nazar 143-144, (v) Dîvân al-Haşş 144, (vi) Dîvân al-Mufrad 144-145, (vii) Diğer Dîvânlar 145-146; § 4: Dinî, Hukukî ve İlmi teşkilât 147, (i) Halife 147, (ii) Kâdî al-Quḍât 147-148, (iii) Kâdî al-Askar 148, (iv) Dâr al-Adl Müftüleri 149, (v) Nâzir al-Hisba 149-150, (vi) Şayḥ aş-Şuyūḥ 150; § 5: Ordu 151, (i) al-Mamālîk as-Sultāniya 151-152, (ii) ıktâ'lı askerler 152-154, (iii) Mamālîk al-Umarā' 154-155, (iv) Yardımcı kuvvetler: (a) Acnād al-Arab 155-156, (b) Acnād at-Turkmān 156, (c) Acnād al-Akrād 156, (v) Harp_fenni 157-159, (vi) Esliha 159-160, (vii) Askerî elbiseler 160-162.

İKİNCİ BÖLÜM

Berkuk devrinin mâlî ve İktisâdî bakımdan tedkiki
. 163-176

§ 1: Mâlî durum 163, (i) Fulûs buhranı ve meskû-kâtın kıymetlendirilmesi mes'elesi 163-166, (ii) Vâridât 166-168, (iii) Vâridâtın sarfı 168-169; § 2: İktisâdî durum 170, (i) Zirâî rejim 170-171, (ii) Sanâyi 171-172, (iii) Ticâret 172-176.

Netice	177
Bibliyografya	179-192
Kısaltmalar	193-194
Transkripsiyon	195
İndeks	197-206
I. Şahıs adları	197-199
II. Yer adları, Devlet, Kabile, Boy, Ulus, tarikatlar ve Memlûk grupları	199-202
III. Tarihi ıstılâhlar, Türkçe ve arapça kelimeler,	202-204
IV. Câmiler, Mescidler, Türbeler, Kiliseler, Hânkah- lar, Hânlar, Funduklar, Kaysâriyalar, Kapular (=bâb), Köprüler (Cısr, Kañtara) ve muhtelif saraylar	205-206
Düzetmeler	207.

Ö N S Ö Z

Abbâsîler devrinde, vâli sıfatiyle, *Mısır*'a gönderilen Türk ırkına mensup kumandanlar, bu ülkede hüküm süren siyâsî ve iktisâdî buhranları bertaraf etmek gibi büyük bir hizmette bulundular. Bu hizmet sayesinde kazandıkları şöhret, bir takım Memlûk gruplarının teşekkülü ile bir kat daha arttı. *Tûlûn-oğulları* ile *İhşîdî*'ler, bu Memlûk gruplarına istinad etmek sûretiyle *Mısır*'ın mukadderatına hâkim olan Türk vâli-lerin dikkati en çok çeken misâlleridir. İslâm memleketlerinin en bârız vasıflarını hâiz olan zengin *Mısır* ülkesinde, IX. asırdan XIV. asrın sonuna kadar bir hânedânın veya bir reisin idâresi altında ehemmiyetli bir rol oynadığını gördüğümüz Memlûk zümrelerinin siyâsî ve idârî bakımdan husûsiyetlerini tedkik maksadiyle yazılan bu eserde, Memlûklar devrindeki iktisâdî ve siyâsî âmiller üzerinde de durulmuştur.

Dinî temellere müstenid bir devlet kuran *Fâtîmîler*'in, kendilerine zâhiren boyun eğen *Mısır* halkı arasında nüfûz ve kudretlerini idâme ettirmek maksadiyle ihdas etmiş oldukları Memlûk sistemi ile Oğuz ve Türkmenlere dayanarak feodal bir idâre tarzı tesis eden *Eyyûbîler*'in idâre usûllerine temas edilen bu eserde, *Eyyûbî Devleti*'nin etnik bakımdan gösterdiği tahavvüllerde en mühim âmil olup XI. ve XII. asırlardan beri *Suriye*'de yerleşmiş olan *Türkmenler* ile Moğol istilâsının sebebiyet verdiği karışıklık esnasında, eski âdet ve an'aneleri muhâfaza etmek şartıyla, *Mısır*'da yerleşen *Kıpçaklar* ve *Hârizmîler*'in, Memlûk gruplarının en kuvvetlisi olan *al-Mamâlîk al-Bahri'ya*'nın teşekkülündeki rolleri tesbît edilmiş; ayrıca, bunların, para ve zaâmet karşılığı, *Cund'ul-Halka*'yı teşkil eden göçebe kavimlerle olduğu gibi, *Suriye*'nin belli-başlı iskân sahalarına sâhip olan zümrelerle münâsebetine yer verilmiştir.

Halefleri 784 (=1382) e kadar beş nesil boyunca hüküm sürecektir bir nev'î saltanat hânedânı kurmağa çalışdığını anladığımız *Kalāvûn*'un, bu gayeye varmak için, Türk Memlûk gruplarının mevcûdiyetine rağmen, bir de Çerkeslerden yeni bir Memlûk grubu (= *al-Mamâlîk al-Burcî'ya*) teşkil etmesinin Türk tarihi bakımından arz ettiği ehemmiyet tebarüz ettirilmiş; *Suriye* ve *Mısır*'daki ıktâ'lara sâhip olan Türk grupları yanında muhtelif Türk boy ve oymaklarına mensup yeni unsurlarla beslen-

mek sûretiyle teşekkül eden Türkmen gruplarının Çerkeslerle mücâdeleleri ile bu mücâdelelerin neticeleri, kaynakların verdiği imkân nisbetinde, siyâsî, dinî ve iktisâdî bakımlardan tedkik olunmuştur. Şâfi'î ve hanefî kadılarının bu mücâdelede oynadıkları rol; bir nev'î tâcir cemiyeti olan *al-Kârimîya*'nın, kara yollarının emniyetini ve ticâret kervanlarının *Mısır*'a sâlimen gelmesini Berkuk'un te'min edeceğini düşünüp onu iş başına getirmekte âmil olduğu mes'elesi de göz önünde tutulmuştur.

Memleketimizde, Memlûk Sultanlığının, bugüne kadar, İ. H. Uzunçarşılı'dan başka, henüz ciddî sûrette kimsenin ele almadığı intikal devrine, yâni, *Mısır*'ın Türk Memlûklarından Çerkes Memlûklarına geçiş devrine âid teşkilât, sultan, idâre âmirleri, divânlar, dinî, hukuki ve ilmi müesseseler, ordu v.b. ayrı-ayrı gözden geçirilmiştir. Bu teşkilât, Osmanlı teşkilâtı ile yakından ilgili olduğundan, Memlûk devrini bu bakımdan tedkik etmenin de husûsî bir önemi olacağı kanâatindeyiz. Nihâyet, XIV. asrın sonunda, umûmiyetle, *Uzak-Şark*'tan gelen kıymetli metâların yegâne pazarı ve mühim bir transit merkezi halinde bulunduğunu bildiğimiz *Mısır*'ın, iktisâdî ve mâlî durumu incelenmiş ve bu memleketin hâiz olduğu ehemmiyet belirtilmeğe çalışılmıştır.

Bu kitap ile alâkalı çalışmalarımız sırasında, İstanbul kütüphanelerinde, kataloglarda kayıtlı olmayan ve Memlûk Sultanlığının tarihi ve mühim şahsiyetlerinin hal tercümelerini ihtivâ eden pek çok esere tesâdüf ettiğimizi burada belirtmek isteriz. Bunlar arasında Ibn Doğmâk'ın fevkalâde ehemmiyeti hâiz *Macmû'a*'sı, Zayn ad-Dîn Tâhir'in *Zayl*'i, Suyûti'nin *Maṭlab al-Adîb* adlı eseri, nihâyet Ibn İyâs'ın *Uḫûd al-Cumân*'ı bilhâssa kayda değer. Kaynaklar kısmında tafsilât verdiğimiz bu eserler, ilim âlemine ilk defâ tarafımızdan tanıtılmaktadır. XIV. ve XV. asırlarda telif edilmiş olup Memlûk Devleti teşkilâtı ile yakından ilgili olan bir çok yazmalardan başka, tabakat ve terâcim kitapları, o devrin garplı seyyâhlarının telifleri de bu kitabda kullanılan kaynaklar arasındadır. Bilhâssa, askerî teşkilât ve harp fenni ile alâkalı nâdir yazmalar dâhil olmak üzere, Memlûk tarihine âid hemen bütün eserler için kitabın sonuna geniş bir bibliyografya eklenmiştir.

Arabça has isimlerinin yazılmasında, *İslâm Ansiklopedisi*'nin transkripsiyon usûlû, bir iki istisnâ ile, aynen kabûl edilmiş, Türkçe isimlerde kaynaklardaki harekeli şekiller esas tutulmuştur. Bu hareketler sayesinde şimdiye kadar yanlış okunan kelimelerin doğru şekilleri tesbit edilmiş olduğu söylenebilir.

M. C. Şehabeddin Tekindağ

K A Y N A K L A R

1 — Diplomatik kaynaklar (=İnşâ ve muhâberât risâleleri):

Memlûk Sultanlığında devletin muhâberâtını idâre ile vazifeli kimselerin kaleme aldıkları inşâ ve muhâbârât risâleleleri, devletin resmi vesîkalarını muhtevî kıymetli birer kaynak olup, aynı zamanda, Berkuk devri için pek mühim malzemeyi ihtivâ etmektedirler. Bu devir için zikredilmesi icâp eden bu kabîl inşâ risâlelerinin ilki *Kitâb İcâbat as-Sâ'il ilâ Ma'rifat ar-Rasâ'il*¹ dir. Berkuk devrinden bir müddet evvel kaleme alındığı anlaşılan (776/1375) bu müellifi mechûl risâlede bilhâssa Türkmenlere gönderilen mektubların sûretleri bulunmaktadır.

Berkuk devrinde en mütakâmil inşâ kitabı, 1389 da *Kahire*'ye gelerek merkez İnşâ Dîvânı'na giren büyük arap münşî ve tarihçisi Kalkaşandî (1355-1418)² tarafından te'lif edilmiştir. Müellif, Memlûk Sultanlığının bu mühim idâre şubesinde senelerce hizmet görmüş ve bu seneler zarfında tarihî kıymeti hâiz tahrirât ve vesîkaları bir araya getirdikten sonra, 814 şevvalinin sonunda (28 şevval-13 şubat 1412) *Şubh al-A'sâ fî Şinâ'at al-İnşâ*³ adlı kitabını kaleme almıştır. Umûmiyetle faydalandığı kaynakları muntazaman bildiren Kalkaşandî⁴, İnşâ Dîvânı'nda rastladığı vesîkaları da aynen dercetmektedir. 5900 sahife tutan eseri⁵ sistematik bir şekilde tasnif edilmiş olup, mezkûr devrin hemen bütün bilgilerini muhtevî büyük bir ansiklopedi mahiyetindedir⁶.

¹ Bk. Bibl. Nat., Ms. Arab. nr. 3437.

² Şihâb ad-Dîn Abû'l-Abbâs Aḥmad b. 'Abd Allâh. Hayâtı ve eserleri hakkında bk. *Ḍav'*, II, 8; *GAL*, II, 134; *Syrie*, s. V v.d., F. Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber*; *Şubh*, XIV, 8 v.d., İ. Kafesoğlu, *İsl. Ans.*, madde: *Kalkaşandî*, VI, 134-139.

³ Bk. *Şubh*, XIV, 404. Krş. *Syrie*, s. IX v.d.

⁴ Bu kaynakların listesi hak. bk. *Şubh*, VI, 138 v.d., C. H. Becker, *Beiträge*, III; İ. Kafesoğlu, *İsl. Ans.*, madde: *Kalkaşandî*, VI, 138.

⁵ 889 tarihli bir nushadan 14 cilt olarak *Mısır*'da (*Kahire*, 1913-1919) basılmıştır.

⁶ Müellif eserini *Ḍav' aş-Şubh al-Musfir va Cany ad-Ḍavh al-Musmir* ismile ihtisar etmiştir.

Kaḳḳaṣandî'nin 819 (=1416) da Halife al-Mutaḳıd adına te'lif ettiği *Ma'âşir al-Ināfa fî Ma'alim al-Ḥilāfa*'si, daha ziyâde, *Şubḥ al-A'şâ*'nın bir hülâsasıdır. Bununla berâber, hilâfetle ilgili husûslarda olduğu gibi, Berkuk devri hâdiseleri üstünde durmaktadır⁷.

Bundan sonra İbn Hicca (Taḳî ad-Dîn Abū Bakr b. 'Alî b. 'Abd Allāh al-Ḥamavî, 1366—1434)⁸ nin 13 şevvâl 815 (ocak 1413) de ikmal edilen *Ḳahvat al-İnşâ*⁹ sında, Memlûkların divânlarından gelen mektup ve beratlardan bir çoğu bulunmaktadır.

Al-Muḳşid ar-Rafî' al-Munşâ' al-Hādî ilā Şinâ'at al-İnşâ'ya gelince, mevzûlarının başlıkları ince bir yazı ile çizildiği ve bir çok yerlerinin de boş bırakıldığı nazarı itibare alınırsa, müellifi tarafından sonradan yeni malzeme ile ikmalî düşünülen bu esere¹⁰, evvelâ «*Kitâb Dîvân al-İnşâ*» ismi, bilâhare al-Ḥalidî (Bahâ ed-Dîn Muḥammad b. Luṭf Allāh al-'Umerî) tarafından yukarıdaki isim verilmiştir. Son te'lifin 841/1438 de olduğu anlaşılan bu eserde tesâdüf edilen inşâ numûneleri, umûmiyetle, *Şubḥ al-A'şâ*'dan alınmıştır.

Berkuk devri edîblerinden İbn Makânîs'in *Dîvân*'ında olduğu gibi¹¹ al-Ġuzûlî ('Alâ' ad-Dîn b. 'Abd Allāh, ölm. 1412) nin *Maṭâli' al-Budûr fî Munâzil as-Surûr*¹² 'unda ve İbn Hicca'nın *al-Badî'îya*^{12a} ' sında ehemmiyetli mektublara rastlanmıştır.

Öte yandan Berkuk'un Tûr Sînâ Manastırı ruhbânının himâyesini âmir *mişâl*'lerini toplıyan Hans Ernst¹³ ile *Kudûs*'e gönderdiği Fermanlarını neşreden P. Norberto Risciani^{13a} ' nin eserleri yanında Berkuk devri ile uzakdan yakından alâkalı malzemeyi ihtivâ eden *Münşâât* ları da zikretmek icâp eder (bk. Bibliyografya).

⁷ Bk. Molla Çelebî—Süleymaniye Ktp. Arap. Yazm. nr. 115. Eseri ilk def'a İ. Kafesoğlu tanıtmıştır. Bk. *TD*, 1955, sayı: 11—12, s. 99 v.d.

⁸ Hayâtı ve eserleri hak. bk. C. Brockelmann, *GAL*, II, 15 v.d., Suppl., II, 8 v.d., *Isl. Ans. madde: İbn Hicce*, V, 753.

⁹ Yenicâmi—Süleymaniye Ktp. Arap. Yazm. nr. 988, 3a. 817/1414 de biten diğer bir nüshası hak. bak. *Bibl. Nat.* nr. 4433.

¹⁰ Bk. *Bibl. Nat.* nr. 4439. Krş. *Syrie*, s. V—VI.

¹¹ Bk. Ayasofya Ktp. Arap. Yazm. nr. 3954, 63b, 118b

¹² Bk. Fâtih—Süleymaniye Ktp. Arap. Yazm. nr. 4091, 51a, 167b v.d.

^{12a} Bk. Yenicâmi—Süleymaniye Ktp. Arap. Yazm. nr. 960.

¹³ *Die mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters*, Wiesbaden, 1960, s. 84 v.d., 86 v.d., 90 v.d.

^{13a} *Documenti e Firmani*, Cerasalemme, Tipografia dei PP. Francescani, 1931, al-Zaher, Barquq, *Urk.* II-VII, s. 18-53.

2 — Kitâbeler ve Sikkeler:

Berkuk zamanında *Mısır*, *Trablus-Şam* ve *Kudüs*'de olduğu gibi Halep ve Dimaşk'da câmi, imâret, kale, sûr inşâ ve imâr edildiğine dâir bir çok kitâbe vardır ki bunlardan bir kısmı *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum* namı altındaki seride toplu bir halde^{13b}, diğerleri de muhtelif müellifler tarafından ayrı-ayrı neşredilmiştir¹⁴. Nümismatike gelince, malûm olduğu üzere, Memlûk Sultanlığının muhtelif şehirlerinde (*Halep*, *Dimaşk*, *Kahire*) Berkuk namına muhtelif sikkeler basılmışdır¹⁵. Makrîzî'nin *an-Nukûd al-Ḳadîma va'l-İslâmîya*¹⁶ da, bu devir sikkelerine âit verdiği mühim malûmat, H. Sauvaire ile A. Raugé van Gennep tarafından yeniden ele alınmıştır (bk. Paralar). Bu eserde mezkûr tarihî malûmat ise, umûmiyetle, *Hiṭaṭ*'a isnat etmektedir.

3 — Vekayînâmeler:

(i) Husûsî vekayînâmeler.

Berkuk'a âit diplomatik vesîkaların eksikliği, ancak, Memlûklu kaynaklarının verdikleri malûmat sâyesinde tamamlanabiliyor. En başda zikretmemiz icâp eden kaynaklardan biri [Muḥammad b. 'Aḳîl (785/1383)]'in *ad-Durr an-Nadîd fî Manâkib al-Malik az-Zâhir Abî Sa'îd*¹⁷ idir. Diğerleri ise İbn Şaşarrâ (Muḥammad b. Muḥammad b. Aḥmad, 801/1399) nin *ad-Durr al-Muḍî'a fî d-Davla az-Zâhirîya*¹⁸ sı olup, her iki eserde Berkuk namına kaleme alınmıştır.

^{13b} *Première partie: Egypte*, par M. van Berchem, Paris, 1894-1903 (*Mém. publiés par les membres de la Miss. Arch. Franç. au Caire*, t. XIX); *Seconde partie: Syrie du Nord*, par M. Sobernheim (*Mém. de l'Inst. Franç. d'Arch. Orien. du Caire*, t. XXV, le Caire, 1909); *Seconde partie: Syrie du Sud*, t. I., Jérusalem-ville, par M. van Berchem (*Mém. publ. par l'Inst. Franç. d'Arch. Orien. du Caire*, t. XLIII, le Caire, 1922).

¹⁴ Bk. M. Sobernheim, *Die arabischen Inschriften von Aleppo*, *Der Islam*, 1926, s. 181, nr. 15; ayn. müel., *Die Inschriften der Zitadelle von Damaskus*, s. 20 v.d., J. Sauvaget, *Inventaire des Monuments Musulmans de la ville d'Alep*, REI, 1931, t. V, 69 v.d., 91; L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, Oxford, 1933, s. 35 v.d., 108; M. van Berchem, *Inschriften appenheim*, s. 41, fig. 4-5, s. 43, nr. 52.

¹⁵ H. Lavoix, *Catalogue des monnaies Musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1896, s. 396-409; Stanley Lane-Poole, *Catalogue Arabic Coins*, London, 1897, s. 263 v.d., L. A. Mayer, *Lead Coins of Barqûq*, QDAP, vol. III, nr. 1.

¹⁶ İstanbul, 1298, Trc. İ. Artuk, *Belleten*, XVII, sayı: 67, 1953, s. 367 v.d. Ayr. bk. L. A. Mayer, *Şazûr al-'Uḳûd...*, Alexandria, 1933.

¹⁷ Berlin, nr. 9817. Krş. GAL, II, 28.

¹⁸ Bodl. nr. 849; Oxford Ms., nr. 112 (bk. D. Ayalon, *Gunpowder*, s. 43, not 128).

En mevsuk kaynaklarımızdan birisi bulunması melhûz bulunan İbn Doğmak (Şārim ad-Dīn İbrāhīm b. Muḥammad b. Aydamur al-ʿAlāʾī, 1350-1406)¹⁹ in *ʿİkd al-Cavāhir fī Sīrat al-Malik az-Zāhir*'i Berkuk namına kaleme alınmış olmasına rağmen²⁰, henüz elimize geçmemiştir. Müellifin, yine aynı hükümdar namına yazdığı *Lavāmī al-Burūḳ fī Saltanat al-Malik az-Zāhir Barkūk* adlı kitabının da bulunmaması teessüfe şâyandır. İbn Doğmak'ın kaynaklarımız arasında husûsî bir ehemmiyeti hâiz diğer bir eseri de *al-Cavhar aş-Şamīn fī sīyar al-Mulūk va's-Salātīn*'idir^{20a}. Eser Berkuk'un arzusu ile yazılmış olmasına rağmen, 805/1402 sonuna kadar devâm eden umûmî bir Mısır tarihidir. Mezkûr müellifin *al-Cavhar aş-Şamīn*'in zeyli olup ilk defâ tarafımızdan kullanılan *Macmûʿa*'sı²¹, Adem'den Ferec'e kadar devâm eden umûmî, *Nuzhat al-Anām fī Taʾrīḥ al-İslām*'i ise 779/1377 senesine kadar gelen 12 cildlik husûsî Mısır tarihleridir²².

Bu arada Çerkeslerin menşeleri ile meşgûl olup, bunları *Ḳurayş*'e kadar çıkaran müellifi meçhûl bir *kitâb*'la (yazılışı: 1043/1633)²³, husûsî mâhiyette kaleme alınan *Taʾrīḥ-i Mulūk-ı Çarākisa*²⁴ yi zikretmek icâp eder.

(ii) Memlûklu kaynakları.

Berkuk devri için ilk zikredeceğimiz kaynak, babası al-Ḥafız ʿAbd ar-Raḥīm al-ʿIrākī'nin az-Zāhabî'nin *Taʾrīḥ al-İslām*'ına yazdığı *Zayl'e*

¹⁹ Berkuk devrinin sayılı fakih ve tarihçilerinden olup, umûmiyetle, Şâfiîlerin aleyhinde idi. Hayâtı ve eserleri hak. bk. *Ḍavʿ*, I, 145; *Şazarât*, VII, 80 v.d., *GAL*, II, 50; *Suppl.*, II, 49 v.d., İ. Kafesoğlu, *İsl. Ans.* madde: *İbn Dokmak*, V, 723.

²⁰ Bk. *Cavhar*, Ayasofya Ktp. Arap. Yazm. nr. 3172, vrk. 186b; ayn. mll., *Macmûʿa*, Arab. Yazm. Ahmed III. Ktp. nr. 2984, vrk. 174a. Krş. W. Tiesenhausea, *Sbornik materialov otnosyashchysya k istorii Zolotoy ordy*, Petersburg, 1884, I; arabca metnâ trc. İ. H. İzmirli, *Altınordu devleti tarihine ait metinler*, İstanbul, 1941.

^{20a} Nushaları hakkında bk. Ayasofya Ktp. nr. 3172; Ahmed III. Ktp. nr. 2903 (metinde daha mükemmel olan bu nusha kullanılmıştır). Ayr. bk. Cl. Cahen, *REI*, X, 1936, s. 352 v.d., Z. V. Togan, *Tarihde Usûl*, İstanbul, 1950, s. 221.

²¹ Ahmed III. Ktp.—Topkapı Sarayı Müzesi, Arab. Yazm. nr. 2984.

²² Eserin tamamı elimizde mevcûd değildir. Nushaları: Feyzullah Efendi-Millet, Ktp. nr. 1459. Tafsîlât için bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 220; İ. Kafesoğlu, *İsl. Ans.* madde: *İbn Dokmak*. Ayr. bk. Köprülü Ktp. nr. 1052. Krş. *GAL*, II, 50.

²³ Bk. *Ḳahr al-Vucāh al-ʿĀbisa bi-zikr Nasab al-Çarākisa*, Arab. Yazm. Bibl. Nat. nr. 4613. Tafsîlât için bk. M. Le Baron de Slane, *Cat. des manusc. arabe de la Bibl. Nat.* 1883-1895, s. 753, nr. 4613. Trc. I. Sabri, 1290 (eksiktir).

²⁴ Bu risâleyi muhtevi *Mecmûa* (bk. Nuruosmaniye Ktp. Türk. Yazm. nr. 4976, 117a-124a) da, aynı zamanda, Suyûṭî ve sāireden de istifâde edilmek sûretiyle bir Hâlifeler tarihinin kaleme alınmış olduğuna (99b-117a) işâret etmek isteriz.

ayrı bir *Zayl* ilâve eden al-Hâfız aş-Şayh Valî ad-Dîn al-İrâkî'nin eseridir²⁵. 762/1361 den 786/1384 ya kadar 24 senelik vekayîi kaleme alan müellif, bilhâssa, Berkuk devri âlimleri hakkında olduğu gibi, içtimâî ve iktisâdî mes'eleler hakkında da faydalı bilgi vermektedir.

Memlûk Sultanlığının meşgûl olduğumuz Berkuk devri için, İbn al-Furât (Nâsır ad-Dîn Muḥammad b. Abd ar - Raḥîm al-Ḥanafî, 1334 - 1405)²⁶ in, en mevsuk ve mufasssal kaynaklarımızdan biri olan *Ta'rîḥ ad-Duval va'l-Mulûk*²⁷ unu zikretmek icâp eder. Bu eser, Berkuk devri vekayîini muhtevî bulınması bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Berkuk'un saltanatı zamanında Mısır'da yaşayan müellif, kitabını, kendi zamanının vak'alarını anlatarak, bir çok şahsî notlarla zenginleştirmiştir. 1385 den 1397 senesine kadar gelen IX. cild, Berkuk devrine âit pek kıymetli malzeme ile doludur. Bilhâssa, me hazlarını göstermesi ve bâzı kaybolmuş kitablardan nakiller yapması bizim için son derecede mühimdir.

Vekayîe muâsır kaynaklardan biri de, Berkuk'un tahta çıkmasından 10 gün sonra *İskenderiye*'ye gelen İbn Haldûn (Valî ad-Dîn Abd ar - Raḥmân b. Muḥammad at-Tunusî, 1332-1406)²⁸ un *Unvân al-İbar va Dîvân al-Mubtadâ*²⁹ va'l-*Hobâr*³⁰ idir. Mağribli bir tarihçi olan İbn Haldûn, tarih tedkiki için bir çığır açmış olmasına rağmen, *al-İbar*'ında bu hareket tarzını tâkip etmemiştir. Nitekim, mezkûr eserin tarihî vukuata tahsis edilmiş sayfelerinde kullanılan menbalar açıkca gösterilmediği gibi^{29a}, vak'alarda karışıkıdır. Bununla beraber, müellif, 1394 senesinde ikmâl ettiği eserini, *ar-Riḥla* veya *at-Ta'rîf*'i³⁰ ile tamamlamıştır.

²⁵ Kitâbın üstünde şu kayıd görülüyor : *Hâfız aş-Şayh Valî ad-Dîn al-İrâkî 'alâ zayli Abihi al-Hâfız Abd ar-Raḥîm al-İrâkî 'alâ Ta'rîḥ az-Zahab al-mazkûr*, Köprülü Ktp. Arab. Yazm. nr. 1081. Krş. *Suppl.*, II, 71.

²⁶ Hayâtı ve eserleri hak. bk. *GAL*, II, 50; *Suppl.*, II, 49; *Isl. Ans.* madde : *İbn-nülfarât*.

²⁷ Nşr. Zureyk, *Beyrouth*, 1933.

²⁸ 1384 de bizzât Berkuk tarafından Mısır Mâlikî baş-kadılığına getirilen İbn Haldûn'un hayâtı ve eserleri hak. bk. W. J. Fischel, *Ibn Khaldûn's activities in Mamlûk Egypt (1382-1403)*, *Semitic and Oriental Studies*, Univ. of cal. publ. Sem. philol. Vol. XI (1951). s. 103 v.d. A. Adnan Adivar, *Isl. Ans.* madde : *İbn Haldûn*, V, 738 v.d.

²⁹ Mısır, 1284. *Al-İbar*'ın mevcûd yazmaları ile tercümelerinin fibristi için bk. Nathaniel Schmidt, *Ibn Khaldûn*, New-York, 1930.

^{29a} İbn Haldûn'un Hristiyan ve Musevî kaynaklarını kullandığına dâir yapılan bir tedkik : W. J. Fischel, *Ibn Khaldûn's use of Jewish and Christian Sources, proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists*, Cambridge, 1954, s. 332 v.d.

³⁰ Es'at Efendi-Süleymaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 2268; nşr. at-Ṭancî, Kahire, 1951.

Berkuk devrinde hanefîlere karşı girişdiği mücâdeleleri ile tanınan *Kahire*'nin meşhûr şâfi'î kadısı Maḳrîzî (Abû'l-Abbâs Aḥmad b. 'Alî b. 'Abd al-Ḳâdir al-Ḥusaynî Taḳî ad-Dîn, 1364-1442)³¹ nin *as-Sulûk li-Ma'rîfat Duval al-Mulûk*'u devrimiz için birinci derecede kaynak vazifesini görmüştür. Bu devrin en büyük tarihçisi olan Maḳrîzî, vekayîin zaptında büyük bir titizlik göstererek, bu devrin hâdiselerini eksiksiz bir şekilde tesbite çalışmıştır. *As-Sulûk*³², 840/1436 tarihine kadar, Memlûk tarihi sahasında en mevsuk ve en sağlam eserler arasında ehemmiyetli bir mevki ihrâz eder.

Kahire'de Maḳrîzî'ye halef olarak 801 (=1399) de bu şehrin muhtesibliğine tâyin olunan 'Aynî (Abû Muḥammad Maḥmûd b. Aḥmad b. Mûsâ b. Maḥmûd Badr ad-Dîn, 1360-1451)^{32a} nin *'İḳd al-Cumân fî Ta'rîḫ Ahl az-Zamân*³³ adlı eseri, bu devrin vukuatının tesbiti bakımından ehemmiyetli olup, Maḳrîzî ve İbn al-Furât'da bile bulunmayan bazı kayıtları ihtivâ etmektedir.

Bilhâssa Suriye vekayîi ile alâkalanan meşhûr fakîh, müverrih ve hadîs âlimi İbn Ḥacar (Abû'l-Faḍl Aḥmad b. 'Alî b. Muḥammad al-'Aşkalânî aş-Şâfi'î, 1372-1449)³⁴ nin, *Inbâ' al-Ġumr bi-Abnâ' al-'Umr*³⁵ u Berkuk devrine âit mühim kayıtları muhtevî bulunuyor. Müellif, eserini yazarken daha ziyâde Valî ad-Dîn al-'Irâkî, İbn al-Furât, İbn Doḳmâk, Maḳrîzî ve 'Aynî'nin³⁶ yukarıda mezkûr eserlerinden istifâde etmiştir.

Diğer bir Suriye vekayinâmesi de İbn Ḳâḍî Şuhba (Taḳî ad-Dîn Abû Bakr Aḥmad b. Muḥammad b. 'Omar ad-Dîmaşķî aş-Şâfi'î, 1377 -

³¹ Maḳrîzî'nin hayâtı ve eserleri hak. bk. GAL, II, 47; *Suppl.*, II, 36 v.d., Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 492; Goldziher, *Zahriten*, s. 196 v.d., Quatremère, *Hist. des Sultans Mamelouks*, I, 1; Broekelman, *Isl. Ans. madde: Maḳrîzî*.

³² Fâḫ Ktp. Arab. Yazm. III. Diğer yazmaları için bk. GAL, II, 39.

^{32a} İbn Ḳâḍî Şuhba'nın hayâtı ve eserleri hak. bk. Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, 218; A. L. Mayer, *Journal of the Asiatic Society*, 1880, 150; GAL, 52 v.d., Marçais, *Isl. Ans. madde: Aynî*, II, 10 v.d.

³³ Veliyüddin Efendi Ktp. Arab. Yazm. nr. 2395-6, XIX-XX. İlk defâ yapılan bir eser. *Rec. des his. de Crois.*, *Font or.*, II, 183 v.d. *'İḳd al-Cumân*'ın türkçe tercümesi Abidin, *TD*, İst. 1938, II, 108 v.d., Nushaları hak. bk. Z. V. Togan, *aynî*, s. 221.

³⁴ İbn Ḥacar'ın hayâtı ve eserleri hak. bk. Şazarât, VII, 270 v.d., Quatremère, *Hist. des Sultans Mamelouks*, I, 209 v.d., GAL, II, 87 v.d., C. van Arendonk, *Isl. Ans. madde: İbn Ḥacar*, V, 735 v.d.

³⁵ Veliyüddin Efendi Ktp. Arab. Yazm. nr. 2340-1, I, II. Diğer nushaları için bk. O. Spies, *Beitr. z. arab. Literaturgeschichte*, Abh. KM. Leipzig, 1932, XIX, 3, s. 85 v.d., GAL, II, 72; Z. V. Togan, *aynî*, s. 221.

³⁶ 'Aynî'nin İbn Ḥacar ile olan münakaşası hak. bk. Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen Philologie*, II, XXIV. Krş. Marçais, *Isl. Ans. madde: Aynî*, II, 72.

1448)³⁷ nin *az-Zayl 'alā Ta'rīh al-İslām*³⁸ ıdır. Müellif, eserinde Berkuk'a ve bu arada devrimizle ilgili kimselere önem verdiği gibi, içtimâî ve iktisâdî mes'elelere de temâs etmektedir. Umûmiyetle, *az-Zahabî* (1274-1348)'nin *Ta'rīh al-İslām*'ına zeyl olarak kaleme alınan bu eserde İbn al-Furât gibi İbn Hicci (Şihâb ad-Dîn Abû'l-'Abbâs Aḥmad b. 'Alâ ad-Dîn ad-Dımaşkı aş-Şâfi'î, 1350-1413)³⁹ 'nin eserlerinden faydalanılmış, tarihî vak'alar derin bir vukufîla tedkik edilmiştir.

Mısır Memlûkluk kaynakları arasında zikredilmesi icâp eden İbn Ḥabîb (Badr ad-Dîn Abû Muḥammad al-Ḥasan b. 'Omar ad-Dımaşkı aş-Şâfi'î, 1310-1377)⁴⁰ in *Durrat al-Aslāk fî Davlat al-Atrāk*⁴¹ ına zeyl yazan oğlu Zayn ad-Dîn Tâhir⁴², mezkûr eseri 778-801/1376—1400 senesine kadar devam ettirmiş ise de, babasının müseccâ uslûbunu tâkip etmekten kurtulamamıştır. Gerek İbn Ḥabîb'in *Durrat al-Aslāk*'ı ve gerekse oğlunun *zaylî* Memlûk Sultanları tarihini yazmak için Maḥrizî'ye kaynak olmuştur.

Mezkûr müelliflerin muâsır İbn aş-Şihna (Muḥib ad-Dîn Abû'l-Valîd Muḥammad b. Maḥmûd, 1348-1412)⁴³, te'lif ettiği *Ravdat al-Manâzir fî 'İlm al-Avâ'il va' l-Avâhir*⁴⁴ 'inde, Temur'un Memlûk Sultanlığına doğru ilerleyişi ile Berkuk'la münâsebetini ve *ad-Durr al-Muntahab fî Takmilat at-Ta'rīh Ḥalab*⁴⁵ inde ise, bu şehrin Berkuk devrindeki topoğrafik durumunu etraflıca izâh ve tafsîl etmiştir.

Aynı şekilde te'lif edilen alfabetik ve biyografik eserlerden biri de İbn Ḥatîb an-Nâsiriya ('Alâ' ad-Dîn Abû'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammad, 1372-1439)'nın *ad-Durr al-Muntahab fî Takmilat Ta'rīh Ḥalab*⁴⁶ ıdır.

³⁷ İbn Kâḍî Şuhba'nın hayâtı ve eserleri hak. bk. *GAL*, II, 30, 51; *Suppl.*, II, 50.

³⁸ *Bibl. Nat. Arab. Yazm. nr. 1598-9*, I, II.

³⁹ İbn Kaşîr'e *zayl* yazmıştır: 741-760. Bk. *GAL*, II, 50.

⁴⁰ İbn Ḥabîb'in hayâtı ve eserleri hak. bk. *GAL*, II, 37 v.d., *Suppl.*, II, 35; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 440.

⁴¹ Hazine Ktp. - Topkapı Sarayı, Arab. Yazm. nr. 1459. Bu eserin bâzı kısımlarının hülâsası için bk. H. E. Weyers, *Orientalia*, Amsterdam, 1846, II, 196-469; P. Leander, *MO* (1913), s. 1-81, 242 v.d., *GAL*, II, 37.

⁴² Bk. *Şazarât*, VI, 262.

⁴³ Hayâtı ve eserleri için bk. *GAL*, II, 142.

⁴⁴ Velîyüddin Efendi Ktp. Arab. Yazm. nr. 2426. Matbû metnin yazmaları ile farkı vardır, bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, Mısır, 1303.

⁴⁵ Nşr. J. Sauvaget, *les Perles choisies d'İbn ach-Chihna (Mém. de l'Institut Français de Damas)*, Beyrouth, 1933.

⁴⁶ Lâleli Ktp. Arab. Yazm. nr. 2036, I (madde: *Barḳūḳ*). Diğer nüshalar için bk. *GAL*, II, 34; *Suppl.*, II, 30.

İbn al-‘Adīm’in *Buğyat at-Talab fî Ta’rîh Halab*⁴⁷ ine zayl yazan müellifin bu eseri, İbn Hâcar’e kaynak olmuştur.

Aynı usûlu devâm ettiren müelliflerden Sibt b. al-‘Acamî (1415 - 1479)⁴⁸ nin *Kunûz az-Zahab fî Ta’rîh Halab*⁴⁹ i muahhar eserlerden bir kısmının esasını teşkil etmiştir⁵⁰.

Bu arada kendi âilesinin arşivinden de istifâde etmek sûretiyle Garp Buhtûrlarının tarihini yazan Şâlih b. Yahyâ (ölm. 1436) nın *Ta’rîh Bayrût*⁵¹ unda olduğu gibi Mucîr ad-Dîn al-‘Ulaymî al-Mağdisî (ölm. 927/1521) nin 1494’de te’lif ettiği *Kitâb al-Uns al-Calîl bi-Ta’rîh al-Kuds va’l-Halîl*⁵² inde mühim kayıtların bulunduğuna işâret edelim.

(iii) Muahhar vekayînâmeler.

Umûmiyetle, XV. asırda kaleme alınmış olup mezkûr müellifleri tâkip eden Memlûkluk kaynaklarında, bu devirle alâkalı önemli kayıtlara rastlanmaktadır. Nitekim, bunlar arasında, babası Berkuk’un Türk kölelerinden olan İbn Tağribirdî (Abû’l-Maḥasin Camâl ad-Dîn Yûsuf b. ‘Abd Allâh az-Zâhirî, 1411-1466)^{53a} nin, *an-Nucûm az-Zâhira fî Mulûk al-Mısr va’l-Ḳâhira*⁵³ si ile *Mavrid al-Laṭâfa fî man valiya’l-Saltâna va’l-Ḥilâfa*⁵⁴ si, devrimiz için mürâcaat edilmesi zarûrî te’lifât arasında yer almışlardır.

Bu devrin en mühim kaynaklarından biri de *Kitâb Nuzhat al-İnsân fî zikr (ta’rîh) al-Mulûk va’l-‘Ayyân*⁵⁵ adlı müellifi meçhûl eser olup,

⁴⁷ Ahmed III^{te} Topkapı Sarayı, Arab. Yazm. nr. 2925.

⁴⁸ Hayâtı ve eserleri hak. bk. *Ḍav’*, I, 198; *GAL*, II, 84; *Suppl.*, II, 76.

⁴⁹ Nşr. J. Sauvaget, *Les trésors d’or*, Beyrouth, 1950 (*Matériaux pour servir à l’histoire de la Ville d’Alep*, t. II).

⁵⁰ Bk. Muḥammad Râğıb, *İlām an-Nubalâ bi-Ta’rîh Halab aş-Şahbâ*, Halab, 1342-1344; al-Ğazzî al-Ḥalabî, *Nahr az-Zahab fî Ta’rîh Halab*, Halab, 1926.

⁵¹ Nşr. L. Cheihko, 2e éd., Beyrouth, 1927. J. Sauvaget, kitabdaki hataları tesbit etmiştir (bk. *Bulletin d’Etudes Orientales de l’Institut Français de Damas*, t. VII-VIII, 1937-8, s. 65 v.d.).

⁵² Bulak, 1283. Trc. H. Sauvaire, *Histoire de Jérusalem et d’Hébron*, Paris, 1876.

^{53a} Hayâtı ve eserleri hak. bk. Brockelmann, *Isl. Ans.* madde: *Ebülmahâsin*, IV, 90; *GAL*, II, 41; *Suppl.*, II, 39 v.d.

⁵³ Ayasofya Ktp. Arab. Yazm. nr. 3496-7. Nşr. W. Popper, *Annals entitled an-N. az-Zâhira*, University of California publ., Berkeley, 1909-1926.

⁵⁴ Fâtih Ktp. Arab. Yazm. nr. 4505; nşr. J. E. Carlyle, *Maured al-Laṭafet Jamaled dîni Togribirdî’s Annales*, Cambridge, 1792. Ayr. bk. *GAL*, II, 42.

⁵⁵ Bibl. Nat. Arab. Yazm. nr. 1739. Krş. *GAL*, II, 40.

668-872/1269-1467 seneleri arasındaki vekayii tafsil etmektedir. Aynı şekilde İbn Nâsır al-Bâ'ûnî aş-Şâfi'î (1374-1465)'nin *Tuhfat az-Zurafâ' fî Ta'rîh al-Mulûk va'l-Hulafâ'*⁵⁶ sı da 841/1438 e kadar gelen bir Memlûk tarihidir. Öte yandan, Suyûti (Calâl ad-Dîn Abû'l-Faḍl 'Abd ar-Raḥmân b. Abî Bakr aş-Şâfi'î, 1445-1505) nin ilk defâ tarafımızdan kullanılan *Maṭlab al-Adîb*⁵⁷ i ile *Husn al-Muḥādara fî Aḥbâr Mısr va'l-Kāhira*⁵⁸ si muahhar bir te'lifât olmalarına rağmen, Memlûk tarihine âid gayet kıymetli malûmatı ihtivâ ederler. Bu arada as-Sahâvî'nin *Vacîz al-Kalâm* (745-898/1344-1493)⁵⁹ ı yanında İbn İyâs (Abû'l-Barakât Muḥammad b. Aḥmad al-Ḥanbalî, 1448-1524)⁶⁰ ın yine ilk defâ tarafımızdan kullanılan *Uḫûd al-Cumân fî Vaḳâyi' al-Azmân*⁶¹ ve *Badâ'î az-Zuhûr fî vaḳâyi' ad-Duhûr*⁶² u, mevzûubahis devir için mühim malzeme verirler. Bu arada İbn Bahâdur, *Macmû'a fî Ta'rîh Türkmen*⁶³ ında, 'Aynî ve İbn Hâcar'dan topladığı malûmata istinâden, bu devir hakkında bilgi vermektedir. Nihâyet, muahhar kaynaklardan olup, Dımaşk'daki Türk vâlilerinin biyografileri hakkında mühim malûmat veren İbn Tûlûn'un 943/1536'ya kadar gelen eserine de burada işâret edelim⁶⁴.

(iv) Temurlu Kaynakları.

Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı ile Temur arasındaki münâsebetlerden bahseden muâsır Temurlu müelliflerden biri Nizâm ad-Dîn Şâmî'dir. *Zafarnâma*⁶⁵ sini Temur'un emri ile 804/1401 de yazmıştır.

⁵⁶ Bk. Lâleli—Süleymaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 2028. Krş. GAL, II, 41.

⁵⁷ Bk. Köprülü Ktp. Arab. Yazm. nr. 1381.

⁵⁸ Mısır, 1299, I-II.

⁵⁹ Bk. Köprülü Ktp. Arab. Yazm. nr. 1189. Krş. GAL, II, 34 v.d., Suppl., II, 71.

⁶⁰ İbn İyâs'ın hayâtı ve eserleri hak. bk. GAL, II, 295; M. Sobernheim, *Isl. Ans. madde: İbn İyâs*, V, 758 v.d.

⁶¹ Bk. Ayasofya Ktp. Arab. Yazm. nr. 3311.

⁶² Kahire, 1301-1307. Eser hak. bk. Vollers, *Revue d'Égypte*, I, 126 v.d., II, 545 v.d., III, 551.

⁶³ Ahmed III - Topkapı Sarayı, Arab. Yazm. nr. 3057.

⁶⁴ Bk. *Histoire des Gouverneurs Tarcs de Damas*, nşr-trc. H. Laoust, Damas, 1952. Bu vekayinâme daha 1927 de R. Hartmann tarafından arabca metin ile birlikde neşredilmiştir: *Das Tübingen Fragment der Chronik des İbn Tûlûn*, Berlin, 1926.

⁶⁵ Praha, 1937. Trc. Necati Lugal, Ankara, 1949. Bu eser hak. bk. F. Tauer, *Archiv orientální*, 1932, s. 250 v.d., W. Hinz, *Timuriler Tarihi hakkında menba tetkiki*, trc. M. Altay Köymen, *Belleten*, sayı: 21-22, s. 87 v.d. Ayr. bk. Browne, III, 361 v.d.

Temurlu kaynaklarından ikincisi, Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî'nin *Zafarnāma*⁶⁶ adlı eseridir. Temur'un *Yakın-Şark*'daki tarihî vukuâtını tasvîr eden eserler arasında mühim bir mevki işgal eden *Zafarnāma*, Temür hakkındaki aşırı medih ve sitâyişlerine rağmen, bu devir için en mühim malzemeyi hâvidir⁶⁷.

Berkuk'un muâsırı olup, Temur'la birlikde *Yakın-Şark*'a gelmiş olan Hâfız Abrû (Şihâb ad-Dîn 'Abd Allâh b. Luţf Allâh, ölm. 1430)' nun *Zubdat at-Tavârih*⁶⁸ i, *Suriye ve Irak* vekayiini, *Zayl-i Câmî at-Tavârih*⁶⁹ i ise *Bağdad* hâdiselerini tafsîl etmektedir.

Muâsır müelliflerden Thomas de Medzoph'un *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie occidentale*⁷⁰ ı, Memlûklü kaynaklarını tamamlıyan çok kıymetli malzeme vermektedir. Bu devirle alâkalı olduğunu tahmin ettiğimiz *Münşî* (Şihâb ad-Dîn Muḥammad) nin *Fatḥ-ı vilâ-yât-ı Şâm-u Rûm* (=veya *Zafarnāma*)'u, maalesef, görülememişdir⁷¹.

Temur tarihine dâir ana kaynaklardan sayılan İbn 'Arabşâh (Şihâb ad-Dîn Aḥmad b. Muḥammad b. 'Abd Allâh b. İbrâhîm ad-Dımaşķi, 1389-1450)⁷² 'ın *Acâ'ib al-Makdûr fî Navâ'ib Tamûr*⁷³ 'u, az olmakla beraber, Berkuk'la alâkalı kayıtları muhtevî bulunuyor.

Mezkûr kaynakları görmek sûretiyle eserini te'lif eden Mîrhönd (ölm. 1498), *Ravḍat aş-Şafâ' fî Sîrat al-'Anbiyâ' va'l-Mulûk va'l-'Halâfâ'* 'sında mevcûd haberlerden bir kısmını, Anadolu seferine iştirâk eden babasından nakl ettiği gibi⁷⁴, 'Abd ar-Razzâķ as-Samarķandi'de *Maṭla'*

⁶⁶ *The Zafarnamah, edited for The Asiatic Society of Bengal, By Maulawi Muhammad Ilaḥdâd, Calcutta, 1887, I; 1888, II. Müellif hak. bk. Browne, III, 362 v.d.*

⁶⁷ *Zafarnāma*'nın yazmaları ve aralarındaki farklar için bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 100 v.d.

⁶⁸ Fâtih Ktp. Fars. Yazm. nr. 4371. Müellif hak. bk. Browne, III, 424 v.d.

⁶⁹ Tahran, 1317. Burada Hâfız Abrû'nun eserleri hakkında tafsîlât veriliyor, bk. *Mukaddime*, s. 1-34. Krş. W. Hinz, *ayn. esr.*, s. 92.

⁷⁰ Nşr. G. Schahnazarian, Paris, 1860. Frans. trc. F. Nève, Bruxelles, 1860.

⁷¹ Eser hak. bk. Z. V. Togan, *ayn. esr.*, s. 215.

⁷² Hayâtı ve eserleri hak. bk. *Devr*, II, 123 v.d., *Şazarât*, VII, 230 v.d., *GAL*, II, 28; *Suppl.*, II, 24. Ayr. bk. Browne, III, 355 v.d.; İ. Kafesoğlu, *Isl. Ans. madde* : İbn Arabşah, V, 698 v.d.

⁷³ Mısır, 1305.

⁷⁴ «*Amma müsevvid-i in evrâk ez vâlid-i hiş şenid ki...*», bk. Bombay, 1271, cüz, VI, 123.

*as-Sa'dayn*⁷⁵ inde Timur'la Berkuk arasındaki münâsebâta geniş yer vermiştir. Bu arada Badî^c az-Zamân Bahâdur Hân nâmına Sultân Aḥmad b. Hâvandsâh al-Ḥusaynî tarafından kaleme alınan *Zafarnâma*⁷⁶, Berkuk'la olan münâsebâta dâir geniş malûmatı hâvî olup, Şaraf ad-Dîn ile Hâfız Abru'nun bu husûsdaki haberlerini tamamlamaktadır.

Öte yandan, al-Müsavî (Muḥammad b. Amîr Faḍl-Allâh)'nin, 1428 de, Şâhruh namına te'lif ettiği *Ta'rîḥ al-Ḥayrât*^{76a} ında mevzûumuzla alâkalı malûmata rastlanmıştır.

(v) *Anadolu, Elcezîre ve Irak hâdiseleri ile ilgili Kaynaklar.*

Bu arada, Anadolu'nun yerlî kaynakları arasında zikredilmesi icâp eden muâsır bir müellif de Astarâbâdî (ʿAzîz b. Erdsîr) dir. Meşgûl olduğumuz devirde Anadolu-Mısır münâsebetlerinden bahseden müellifin *Sivas* Sultanı Kâdî Burhân ad-Dîn nâmına kaleme aldığı *Bazm-u Razm*⁷⁷, XIV. asrın son nisfındaki Anadolu vekayîne âit mühim malûmatı ihtivâ eder. Celâyirlilerden Sultan Ahmed'in nedimlerinden bulunan Astarâbâdî'nin, Timur'un 1394 de *Bağdad*'a girdiğini gördüğü ve Kâdî Burhân ad-Dîn'in ahvâline vâkîf olduğu cihetle, eseri Berkuk devri için büyük bir ehemmiyeti hâizdir.

Timur'un *Yakın-Şark*'daki harekâtı gibi, Celâyirli, bilhâssa, Karakoyunlu tarihi için mühim malûmatı ihtivâ eden ʿAbd Allâh b. Faḥ Allâh al-Bağdâdî'nin *Ta'rîḥ al-Ğuyâsî*'sini göremediğimizi burada belirtmek isteriz⁷⁸.

Bilhâssa Elcezîre vukuatı için 812/1409 da Hısn-Kayfâ Emiri Malik al-Aşraf nâmına yazılmış müellifi meçhûl bir tarih⁷⁹ gibi, bu devirdeki

⁷⁵ Bk. Es'at Efendi Ktp. - Süleymaniye, Fars. Yazm. nr. 2125. Bu eser hak. bk. Browne, III, 389 v.d.

⁷⁶ Fâtih Ktp. - Süleymaniye, Fars. Yazm. nr. 4429 (yegâne nüsha olması muhtemeldir).

^{76a} Hatice Turhan - Süleymaniye Ktp. Fars. Yazm. nr. 224. Kitâb Aşâḥ at-Tavâriḥ ismiyle kaydedilen bu eserin mezkûr müellife âit olduğunu ilk defâ Z. V. Togan tesbit etmiştir. Bk. *agn. esr.*, s. 215.

⁷⁷ İstanbul, 1928 (Türkiyat Enstitüsü neşriyatından).

⁷⁸ ʿAbbâs al-ʿAzzâvî, *Ta'rîḥ al-ʿIrâḳ* (Bağdâd, 1357, II)'nda, bu kaynağı, mevzûubahis devir için kullanmıştır.

⁷⁹ Bk. *Şifâ' al-Ḳulûb fî Manâḳib Banî al-Ayyûb*, GAL, II, 162.

Elcezîre, bilhâssa, Diyarbekir havâlisi hakkında mühim malûmatı hâvî diğer bir müellifi meçhûl eseri⁸⁰, ayrıca bu mıntaka ile yakm alâkası olan Abû Bakr Tahrânî'nin *Kitâb-ı Diyârbakrîya*⁸¹ sini burada zikretmek icâp eder. Bununla berâber, 1393-1491 seneleri arasındaki *Elcezîre* tarihine âit birçok hâdiseleri zikreden Suriye kaynaklarındaki haberler müellifi meçhûl suryânîce bir kaynakda (= *Syriac Text*) toplanmıştır⁸².

4 — *Tabakat, Terâcîm ve Antoloji kitapları:*

Bu devri siyâsî olduğu kadar kültür bakımından da tedkik ederek, büyük şahsiyetler gibi, çeşitli mezheblere sâlik fikir ve din adamlarının hayatlarını aydınlatmağa çalışan tabakat ve terâcîm kitapları, bu husûsda mühim bir rol oynamaktadırlar. Berkuk'un olduğu gibi devrin şahsiyetlerini de tanıtmak bakımından İbn Doğmâk'ın *Tarcumân az-Zamân fî Tarâcîmî'l-A'yân*⁸³ 'ı ile Makrîzî'nin meşhur adamların hal tercümelerini ihtivâ eden *al-Mukaffâ*⁸⁴ sını en başda zikr etmek icâp eder. Öte yandan, Şâlih al-Bulķînî'nin 819/1416 da babası Sarâc ad-Dîn 'Omar al-Kinânî aş-Şâfi'î⁸⁵ nin hal tercümesine tahsis ettiği kitabı⁸⁶, aynı zamanda, bu devrin âlim ve din adamlarından bahsetmektedir. Bu devir vekayîinde mühim rol oynayıp, metinde isimleri sık-sık geçen şahısların tercümei halleri husûsunda da İbn Hacer'in *ad-Durar*

⁸⁰ Bk. *Nuzhat an-Nâzîr va Râhat al-Hâtîr, al-Muhtaşar min kitâb Gāyat al-Maṭlûb fî Ta'rîḥ bayt Ayyûb*. Bu eser 821 de ikmâl edilip, al-Malik al-Âdil Fahr ad-Dîn Abû'l-Mafâḥîr Süleymân'a ithaf edilmiştir. Tafsîlât için bk. Cl. Cahen, *Contribution à l'histoire du Diyâr Bakr au Quatorzième siècle*, J.A, 1955, fasc. nr. I, s. 65 v.d.

⁸¹ Sayın Hocam M. H. Yınanç'ın husûsî kütüphânesindeki nushadan istifâde ettim.

⁸² Bk. *Rerum Sæculo XV in Mesopotomia gestarum liber*, nşr. Ottomar Behnsch, Bratislava 1888; nşr. - trc. E. A. W. Budge, *The Chr. of bar Heb. II*, London, 1932.

⁸³ Eserin tamâmı mevcûd değildir. Ahmed III Kütüphanesinde yalnız dört cildi (nr. 2927, VII, XI, XIII, XVI) bulunuyor. Tafsîlât için bk. İ. Kafesoğlu, *İsl. Ans. madde: İbn Doğmak*, V, 723.

⁸⁴ Bibl. Nat. Arab. Yazm. nr. 2144; Leiden, *Cat. cold, ar.*, nr. 1032; Pertev Paşa - Millet Ktp. nr. 496. Bu yazmalar hak. bk. Vloten, *ZDMG*, LII, 224. Ayr. bk. *GAL*, II, 39; C. Brockelmann, *İsl. Ans. madde: Makrîzî*.

⁸⁵ Hayâtı ve eserleri hk. bk. *GAL*, II, 93; *Suppl.*, II, 110, 112.

⁸⁶ *Kitâb Tarçüma sayyidînâ va mavlânâ va şayḥinâ Şayḥ al-İslâm va'l-Müslimin...* Sarâc ad-Dîn 'Omar al-Kinânî al-Bulķînî aş-Şâfi'î, bk. Köprülü Ktp. Arab. Yazm. nr. 1061. Ayrı bir nushası: Ayasofya Ktp. nr. 1050.

*al-Kāmina fî A'gān al-mi'aş-Sāmina*⁸⁷ sını, İbn Kādi Şuhba'nın *Tabakāt aş-Şāfi'iya*⁸⁸ sını, İbn Tağrībī'di'nin Şafadī'ye zayl olarak kaleme aldığı *al-Manhal aş-Şāfi va'l-Mustavfi ba'da'l Vāfi*⁸⁹ sini, İbn Hacı'ın şakirdi as-Saḥāvī'nin *ad-Dav' al-Lāmi'*⁹⁰ sini kullandık. Ayrıca, İbn Hacı'ın talebesi İbn Kutlūbuğā (Zayn al-Milla va'd-Dīn Abū'l-Faḍl al-Kāsım, 1399-1474)'nin *Tāc at-Tarācim fî Tabakāt al-Ḥanafīya*⁹¹ sindan istifade ettik.

Bu meyânda, Berkuk devrinin en meşhûr şâir ve üslûbkârlarından biri olup, 1390 da Kahire'den avdetinde, Berkuk'un *Dimaşk*'i muhâsarasına şahit olan İbn Hicca⁹² nin *as-Samarāt aş-Şahīya fî'l-Favākih al-Ḥamavīya va'l-Zavā'id al-Mişrīya* nâmı altında toplamış olduğu şiirlerinin en meşhûru *Hizānat al-'Adab va Ğāyat al-'Arab*⁹³ adlı eseri ile İbn Makānis'in *Dīvān*'ını⁹⁴, al-Ğuzūlī'nin bir antoloji kitâbı olan *Maṭālī' al-Budūr fî Manāzil as-Surūr*'unu⁹⁵ zikretmek icâp eder. Zirâ, mezkûr müellifler tarafından verilen malûmat fevkalâde ehemmiyeti hâiz olup, vekayinâmeleri itmam etmektedir.

5 — Coğrafi ve tarihî Topoğrafya ile alâkalı eserler, Seyâhatnâmeler:

Çerkes Memlûklarının iş başına geçtiği sırada hâdiselerin cereyân ettiği bölgeler ile şehirlere âit coğrafi ve istatistik malûmat veren eserlerin başında İbn Doğmak'ın, Berkuk devri için hazırladığı, *Kitāb al-Intişār li-Vasıṭāt 'İkd al-Amşār* adlı eserini zikredebiliriz. İbn Doğmak, bu eserinde, 10 İslâm şehrinin coğrafya ve topoğrafyası hakkında

⁸⁷ Haydar-Abād, 1348-1350.

⁸⁸ Hatice Turhan - Süleymaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 235. Diğer nushalar hak. bk. GAL, II, 51.

⁸⁹ Ahmed III Ktp. Arab. Yazm. nr. 3018. Nşr. G. Wiet, *Les Biographies du Manhal Şāfi (Mém. de l'Inst. d'Egypte, t. XIX)*; Le Caire, 1932. Ayr. bk. E. Amar, *Mél. H. Derenbourg*, 1909, s. 245-254. Nushaları hak. bk. GAL, II, 41; *Suppl.*, II, 39 v.d.

⁹⁰ Kahire, 1354, III, 10 - 12.

⁹¹ Nşr. Flügel, *Abhand. für die Kunde des Morgenl.*, Leipzig, 1832, II.

⁹² İbn al-Makānis (al-Kıbtī al-Ḥanafī, ölm. 794/1392) hakkındaki hicviyesinin mevzûunu bu hâdiseden almıştır. Bk. *al-Badī'iya*, Arab. Yazm. Yenicâmi - Süleymaniye Ktp. nr. 960, 37b. Krş. al-Ğuzūlī, *ayn. esr.*, 12a.

⁹³ Mısır, 1300.

⁹⁴ Bk. Ayasofya Ktp. Arab. Yazm. nr. 3954.

⁹⁵ Bk. Fâtih - Süleymaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 4091.

faydalı bilgi vermekdedir. Berkuk devrindeki *Kahire* ile *İskenderiye*'ye âit cildler (IV, V), *ad-Durar al-Muđīya fī Faşl Mısr va'l-İskandariya* ismi altında toplanmış olup Dr. C. Vollers tarafından neşredilmiştir⁹⁶.

902 (=1496) de yazılmış olmasına rağmen, bir çok istatistik malûmatı ihtivâ eden İbn al-Ci'ân (Şaraf ad-Dîn Yahyâ 'Abd al-Laîf) in *at-Tuhfa as-Saniya bi-'Asmâ' al-Bilâd al-Mısrīya*⁹⁷ sı mezkûr devir için çok faydalıdır. Zirâ, gerek İbn Ci'ân ve gerekse İbn Doğmak, Kadostra defterlerini kısmen yahut tamâmen dercederler.

Berkuk devrindeki *Mısır*'ın hem coğrafyasını hem de tarihî topoğrafyasını belirten eserlerin en mühimlerinden biri de, ıktitâf mahsûlu olmakla berâber, kaybolmuş eserlerden nakiller yapan Makrîzî'nin *Kitâb al-Mavâ'iz va'l-İ'tibâr fī Zikr al-Hıtaf va'l-Âşâr*⁹⁸ ıdır. Makrîzî, bu eserinde, *Kahire*'nin topoğrafyasını çizdiği gibi, folklara âit malzemeyi de toplamışdır⁹⁹. Kalkaşandî de, bu devrin *Kahire*'si gibi, diğer büyük şehirlerdeki kaleier, binalar ve medreseleri tasvîr etmektedir.

Öte yandan İbn az-Zayyâd (Naşr ad-Dîn Muḥammad b. Calâl ad-Dîn 'Abd Allâh, 804/1401) in *al-Kavākib as-Sayyāra fī Tartīb az-Ziyāra fī'l-Karāfatayn al-Kubrâ va's-Şuğrâ*¹⁰⁰ sında olduğu gibi, Suyûṭî'nin *Ḥusn al-Muḥâḍara* ve *Kavkab ar-Ravḍa*¹⁰¹ 'sı ile İbn İyâs'ın, *Mısır*'a âit husûsî bir tedkiki ihtivâ eden *Naşq al-Azhâr fī 'Acâ'ib al-Akṭâr*¹⁰² ında mevzûumuzla ilgili malûmata rastladığımızı belirtmek isteriz.

Seyâhatnâmelere gelince; Berkuk devrinde *Mısır*'ı ziyâret eden muâsır seyyâhlar hakkında evvelce R. Röhricht ve H. Meisner¹⁰³, bilâhare P. G. Golubovich'in tertip ettikleri listeler¹⁰⁴, bize bir fikir ver-

⁹⁶ Bk. *Description de l'Egypte par Ibn Dukmak*, Kahire, 1893; Bulak, 1309, 1314.

⁹⁷ Nşr. B. Moritz, Kahire, 1898. Trc. S. de Sacy, *Relation de l'Egypte par Abd al-Latif*, Paris, 1810.

⁹⁸ Nşr. G. Wiet, *MIFAO*, XXX, Kahire, 1911-1927, I-V; 1270, I-II. Tercümeleri için bk. Brockelmann, *Isl. Ans.* madde: *Makrizi*.

⁹⁹ Bilâhare, aynı usûle tebiyet eden 'Alî Bâşâ Mubâarak, *al-Hıtaf at-Tawfîkiya al-Cadîda li-Mısr al-Kāhira* (Mısır, 1306) sında mezkûr devrin Kahiresi ile alâkalı malûmat vermektedir.

¹⁰⁰ Kahire, 1325.

¹⁰¹ Bk. Nuruosmaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 3104.

¹⁰² Bk. Nuruosmaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 3039.

¹⁰³ *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin, 1880; Ayr. bk. R. Röhricht, *Bibliotheca Geographica Palestinae*, Berlin, 1890. Krş. *ZDPV*, 1876.

¹⁰⁴ Bk. *Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*, V (1346-1400), Firenze, 1927.

mekdedir. Seyâhat sırasına göre, *Mısır*'a gelip *Kahire*'yi tasvîr ile Berkuk hakkında malûmat veren garblı seyyâhlardan Floransalı Lionardo di Niccolò Frescobaldi (1384-1385)¹⁰⁵, Memlûklar hakkında olduğu gibi, bizzât gördüğü Berkuk'un menşei mes'elesi ile de meşgul olmuş ve bu hükûmdarın sarayı civarında bulunan kuyumculardan bahsetmiştir. Hemen aynı zamanda *Kahire*'yi gören S. Sigoli¹⁰⁶ nin, Berkuk'un rakibi Emir Berke hakkında verdiği haberler ise, büyük bir ehemmiyeti hâiz olup, Memlûklü kaynaklarını tamamlamaktadır. 1392 de İngiliz hacılarından Thomas Swinburne ile birlikte Memlûk Sultanlığını ziyâret eden Thomas Brygg¹⁰⁷ ve 1394 de (9-27 ağustos) *Kahire*'yi ziyâret eden Noter Niccolò di Marthono¹⁰⁸ gibi Maréchal Boucicaud¹⁰⁹ ve 22 Kasım 1395 de mukaddes yerleri ziyâretten sonra *Kahire*'ye gelen Le Seigneur d'Anglure (Ogier VIII)¹¹⁰, *Kahire*'yi^{110a} olduğu gibi, Berkuk devrindeki Memlûk Sultanlığını tasvîr ederler.

Berkuk devrinde şarka gelen Rus hacılarından Ignace de Smolensk (1389-1405) ile L'Archimandrite Grethenios (1400'e doğru)¹¹¹ un, mukaddes yerler hakkında malûmat vermelerine mukabil, Berkuk'un vefâ-

¹⁰⁵ *Viaggio in Egitto e Terra santa con un discorso dell'editore sopra il commercio degli Italiani nel secolo XIV*, Roma, 1818; nşr. G. Manzi, Parma, 1845; diğer bir neşri için bk. Gargioli, Firenze, 1862. Krş. Röhricht, *Bibl. Geogr.*, s. 91.

¹⁰⁶ *Viaggio al Monte Sinai*, Floransa, 1829.

¹⁰⁷ Bk. *Itinerarium in Terram Sanctam, Domini Thomae de Swynburne, Castellani Ghimensis et Postea Bardigalensis majoris. Voyage d'un maire de Bordeaux au XIVe s.* nşr. Comte Riant, AOL, II, Documents, 380 v.d. Krş. Röhricht, s. 94.

¹⁰⁸ Bk. *Liber Peregrinationis ad Loca Sancta*, nşr. Léon le Grand, ROL, 1895, IIIe année-No. 4, s. 577 v.d. *Relation du Pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni; Notaire italien*, 1394-1395 Krş. Röhricht, *Bibl. Geogr.*, s. 94.

¹⁰⁹ *Livre des faits du Maréchal Boucicaud*, nşr. J. Buchon (Froissart, *Chroniques*, III, 567-689).

¹¹⁰ *Le Saint Voyage de Jérusalem*, nşr. E. Bonnardot - A. Longnon (pour la Soc. des anc. textes franç.), Paris, 1878. Krş. Röhricht, *Bibl. Geogr.*, s. 92 v. d.

^{110a} Orta Çağda *Kahire*'yi ziyâret eden garblı seyyâhların bu şehir hakkında verdikleri malûmat, şu eserde toplanmıştır: P.H.Dopp, *Le Caire vu par les voyageurs occidentaux du Moyen Age*, Bull. Soc. Géogr. Égypte, 23 (1949-50), s. 117 v. d.

¹¹¹ *Le pèlerinage* (bk. *Itinéraires Russes en Orient*, trc. Mme B. de Khitrowo, Genève, 1889, s. 149 v.d., s. 165 v.d.).

¹¹² *Reisebuch*, nşr. Dr. Valantin Langmantel, Tübingen, 1885. Ing. trc. *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa*, 1396 - 1427, translated by J. Buchan Telefer, R. N. not. by p. Brunn, London, 1879.

tını müteâkip *Mısır* hakkında kıymetli malûmat veren Hans Schiltberger¹¹² ile 1421 den 1423 e kadar *Mısır* ve *Suriye* sahillerinde dolaşarak, Sultanın kuvveti, *İskenderiye*, *Kahire*, *Nil* ve *Dimyat* hakkında pek çok tafsilât veren Ghillebert de Lannoy'un^{112a}, muahhar seyyâhlerden Bertrandon de la Broquière,^{112b} Tobler,^{112c} nihâyet evvelce Gırnata'lı bir arap olup bilâhare hristiyan dinini kabûl eden Jean-Léon L'Africain'in fevkalâde ehemmiyeti hâiz eserlerinden^{112d} büyük faydalar sağlanmışdır.

İktisâdî duruma gelince; kaynaklarda bu bahisle alâkalı kısımlar yanında Makrîzî'nin bu husûsun tedkikine hasrettiği *İğâşa al-Umma bi-Kaşf al-Gumma*¹¹³ adlı eseri ile *Kitâb al-Makâşid as-Saniya li-Ma'rifat al-Acsâm al-Ma'daniya*^{113a} ve *Nahl 'Ibar an-Nahl*^{113b} 'i ayrı bir ehemmiyeti hâiz olup, hubûbat fiyatlarının kıtlık seneleri ile olan münâsebetlerini tedkik etmektedir.

6 — İdârî ve Askerî teşkilâta dâir eserler :

Çerkes Memlûkları devleti idârî ve askerî bakımlardan çok kuvvetli temellere dayanıyordu. Askerî ve idârî nizamı bize bildiren en mühim kaynağımız Kalkaşandî'nin *Şubh al-Aş'a*'sıdır¹¹⁴. Müellif, eserinde, bu devirdeki askerî ve sivil idâre hakkında olduğu gibi, dinî ve dünyevî büyük makam ve mansıbları göstermektedir. Aynı ehemmiyeti

^{112a} *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste*, nşr. pelvin, Louvain, 1878, s. 99, 178.

^{112b} *Le Voyage d'Outremer*, nşr. Ch. Schefer, paris, 1892.

^{112c} *Descriptions Terrae ex Saeculis, VIII—XV*, Leipzig, 1874.

^{112d} *Description de L'Afrique*, nşr. Ch. Schefer, paris, 1893 — 1898; nouv. édit. trad. de l'Italien par A. Épaulard, paris, 1956. *Mısır* ve *Kahire* ile alâkalı olup, mühim malûmat veren muahhar eserlerin tavsîfi için bk. Ch. Schefer, *Le Voyage d'Outremer (Egypte, Mont Sinay, Palestine) de Jean Thénau, paris, M. D. CCC.XLXXIV, Introduction, XVII v. d.*

¹¹³ Bk. Nuruosmaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 4937 (Macmû'a, 1b — 53a), Türk. tre. Taşköprülü-Zâde, bk. *Tercüme-i Tarih-i koht-ı Mısır li-Kemâl Efendi*, Türk. Yazm. Veliyüddin Ef. Ktp. nr. 2407. Nşr. Ziada, MM. ve Şayyâl, J., Kahire, 1350/1940.

^{113a} Bk. Nuruosmaniye Ktp. Arab. Yazm. nr. 4937 (Macmû'a, 53a v.d.).

^{113b} Nşr. aş-Şayyâl, Kahire, 1946.

¹¹⁴ Bk. ikinci makale : III, 227 v.d., V, 5-423. Kalkaşandî'nin idârî ve teşkilâta müteallik bahisleri Wüstenfeld, Gaudefroy-Demombynes ve W. Björkman tarafından kul-lanılmışdır.

hâiz diğer bir kaynakda az-Zâhirî (Halîl b. Şâhîn, 1410-1468)'nin, *Zübdat Kaşf al-Mamâlik fî Bayānî't-Turuk va'l-Masâlik* ¹¹⁵ idir. Az-Zâhirî'nin bu eseri, Memlûklar tarafından Mısır, Suriye ve Hicaz'da tesis olunan hükümetlerin idârî ve siyâsî bir tablosu olup, *Bahriye* ve *Burciye* Memlûklarının meydana koydukları teşkilâtı anlamamıza yardım etmektedir.

Bundan başka yukarıda isimleri geçen coğrafi eserlerde idârî tak-simat hakkında pek çok bilgi verilmiştir. Bu idârenin en iyi tarifini Makrîzî *Hıta't*'ında yapmıştır. Öte yandan İbn Doğmâş ile İbn al-Cî'ân, kadostra defterlerini kısmen derc etmek sûreti ile, bu devrin teşkilâtını belirtmişlerdir. Nihâyet, *al-Mukşid*'de olduğu gibi, *Târîh-i Mulûk-ı Çarâkisa*'de de (y. bk.) teşkilâtla ilgili pek çok malzemenin bulunduğu işaret edelim.

7 — Tedkikler:

İtibâride olsa Mısır'daki sülâle değişikliğinin tedkikine hasredilen bu mevzûun ehemmiyetine ve eldeki kaynakların bolluğuna rağmen, yalnız Berkuk hakkında değil, bu devre dâir şimdiye kadar hiç bir ciddi monografi yazılmamıştır. Esâsen, Berkuk devrine âit olup, teşkilâtı alâkadar eden bir çok eserler, henüz tamâmile neşredilmiş değildir. Yanılmıyorsak, ilk defâ, d'Herbelot'nun Ansiklopedik mâhiyetteki eserinde ¹¹⁶, bilâhare De Guignes'nin umûmî Türk ¹¹⁷, Gio. B. Rampoldi'nin *Annal* ¹¹⁸ ve Weil'in halifeler tarihinde ¹¹⁹ Berkuk hakkında malûmat

¹¹⁵ İlk def'a P. Ravaisse tarafından neşredilmiştir. Bk. *Publications de l'École des Langues Orientales*, IIIe série, t. XVI, Paris, 1894. Ancak çok hatalı basılan bu eser, daha zamanında tenkide uğradığı cihetle (bk. Clermont-Ganneau, *revue critique*, 1894, II, 339), Suriye hakkındaki faslı R. Hartmann tarafından tercüme edilerek yeniden basıldı (*Die geographischen Nachrichten über Palaestina und Syrien in Halil al-Zahirîs Zübdat kaşf al-mamalik*, Tübingen, 1907). Ancak, tercümesinin acele yapılması yüzünden Jean Gaulmier tarafından yeni neşrine lüzûm görülmüş (*La Zübda Kaşf Al-Mamâlik de Khalîl Az-Zâhirî*, Beyrouth, 1950) ve bu neşri de V. de Paradis tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir. Ancak, bizim Topkapu Sarayında (Ahmet III, nr. 2990) bulduğumuz eksiksiz nusha ile farklı olduğu göz önünde bulundurulursa, bir çok husûsların tashihi cihetine gitmek icâp eder.

¹¹⁶ Bk. *Bibl. orientale*, Paris, DC. XCVII, s. 187 v.d.

¹¹⁷ *L'Histoire générale des Huns, etc...* Paris, 1756—58. Trc. H. Cahid: *Hunların, Türklerin, Moğalların ve daha sair Tatarların Tarih-i umâmisi*, İstanbul, 1925, VII, s. 386—433.

¹¹⁸ *Annali Musulmani*, Milano. 1825, X, 192 v.d.

¹¹⁹ *Geschichte des Abbasiden Chalifats in Egypten*, Stuttgart, 1860. IV, 541—571; V, 1—72. Ayr. Bk. Cl. Huart, *Histoire des Arabes*, Paris, 1913, II, 59—61.

verildiği gibi, *Mısır*¹²⁰ ve *Suriye* tarihine âit umûmî eserlerde de Berkük, devri içinde, tedkik edilmiştir. W. Muir'in¹²¹ Berkük üzerindeki tedkikatının nisbeten derinliğine rağmen, M. Sobernheim¹²², gayet kuru ve kısa bir ifâde ile, onu tedkik etmiştir. Dr. Rıza Nur ise, Tağribirdî ve Marcel'deki malûmatı toplamak sûreti ile, Berkük'un hayatını tafsîl etmişse de, vardığı neticeler, tamamiye, yanlışdır¹²³. Gaudefroy-Demombynes'in eseri¹²⁴, Berkük devrindeki teşkilât için pek çok malzeme vermekte, bilhâssa, *Suriye*'deki teşkilât hakkında bizi aydınlatmaktadır. Aynı şekilde W. Björkmann¹²⁵ da teşkilâta, husûsile *Divânül-İnşâ*'ya âit malûmat vererek, devri tedkik etmektedir. Gene teşkilâta uğraşan A. N. Poliak¹²⁶, methodsuz hareket etmesi yüzünden, istenilen neticeyi verememiştir. Onun, aynı zamanda, Memlûkların menşei mes'eleleri ile meşgûl olarak, *Mısır*'ı *Altun-Ordu*'ya mensûp feodallerin ve tâcirlerin koloniyal imparatorluğu farzetmesi¹²⁷, ciddi tenkitlere marûz kalmıştır¹²⁸. İ. H. Uzunçarşılı, Memlûk kaynaklarına istinâden teşkilâta dâir yayınladığı eserde¹²⁹, bu devre âit kıymetli malûmat vermektedir. L. A. Mayer'e gelince, her iki eserinde de¹³⁰ ele aldığı enblemlerin neticelerini göstermek suretile yeni bir liste hazırlamıştır.

Berkük devrindeki iktisâdî vaziyet hakkında yapılan tedkiklere dâir W. Heyd'in¹³¹ verdiği gayet kıymetli malûmat, bu devrin aydın-

¹²⁰ J. J. Marcel, *Egypte. depuis la conquête des Arabes, jusqu'à la domination Française*, Paris, 1848, chap. XIV, 175—179; G. Wiet, *Hist. Nat. Eg. IV., L'Egypte Arabe*, Paris, 1937, Chap. XVII, 511—520.

¹²¹ *The Mameluke or Slave dynasty of Egypte from 1260 to 1517 A.D.* London, 1896. Arap. Trc. M. Âbidîn - S. Hasan, *Mısır, 1342/1924*, s. 111-118.

¹²² *İsl. Ans.* madde: *Berkük*, c. II, s. 555—556.

¹²³ *Türk Tarihi*, İstanbul, 1926, IX, s. 275—286.

¹²⁴ Bk. *Syrie*.

¹²⁵ *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei in islamischen Egypten*, Hamburg, 1928, s. 73 v.d.

¹²⁶ *Some notes on the feudal System of the Mamluks*, J. R. A. S., 1937, s. 97—107; *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon*, 1250—1900, Landon, 1939.

¹²⁷ *Le caractere colonial de l'Etat Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'or*, REI, cahier: 3, 1935, s. 231—243.

¹²⁸ Bk. Prof F. Köprülü, *Orta zaman Türk-İslâm feodalizmi*, Belleten, V, sayı: 19, 1941, s. 319 v.d.

¹²⁹ Bk. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul, 1941.

¹³⁰ Bk. *Saracenic Heraldry*, Oxford, 1933; *New Material for Mamluk Heraldry*, Jerusalem, JPOS., 1937.

¹³¹ *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, trc. Raynaud, Leipzig, 1933, c. II, s. 430 v.d. Ayr. bk. *Index: Berkük. Kahire, Iskenderiye*.

lanmasında mühim bir rol oynamaktadır. H. Sauvaire ise, Berkuk devrindeki para çeşidleri¹³² ve fiyatlar ile¹³³ meşgûl olarak, mühim bilgi vermektedir. Halbûki, gerek J. Sauvaget¹³⁴ ve gerekse G. Wiet¹³⁵ Memlûk rejiminin son zamanlarındaki malî politikasına istinâd ederek hükûm vermektedirler. Gene A. N. Poliak¹³⁶, bu devirdeki halk ve edevî isyanlarından bahsederek, yalnız neticelerle alâkadar olmuştur. W. Niemeyer¹³⁷ ise, yalnız Osmanlı kaynaklarına mürâcaat etmiş görüyor. Buna mukabil, E. Strauss¹³⁸, mahdûd Memlûk kaynaklarına mürâcaat etmekle berâber, bu devirdeki fiyat ve ücret mes'elelerini sistemli bir şekilde işlemiştir.

Bu devrin kaynaklarına mürâcaatla askerî esâret sistemini gâyet iyi izâh eden D. Ayalon¹³⁹, Bahriye Memlûklarının olduğu gibi¹⁴⁰, Memlûk ordusundaki Çerkeslerle de¹⁴¹ meşgûl olmuş, Memlûk ordusunun bünyesini¹⁴² ve orduda kullanılan ateşli silâhları¹⁴³ da tedkik etmek sûreti ile, gerek Berkuk ve gerekse bu devre âit kıymetli malûmat vermiştir.

Bu devirdeki coğrafî durum R. Hartmann¹⁴⁴ tarafından tedkik edilmiştir. Casanova'ya gelince¹⁴⁵, bu müellif, sistematik olarak, bu devir *Kahire*'sinin coğrafya ve topoğrafyası ile meşgûl olmuştur. XV. asrın *Kahire*'si ise, A. R. Quest ile E. T. Richmond tarafından tedkik edilerek, bir çok malzeme verilmektedir¹⁴⁶. Son zamanda, İbn Tagrîbirdî'ye

¹³² Bk. *Materiaux pour l'histoire de la Numismatique et de la Metrologie Musulmane* JA, 1880, 7e série, t. XV, s. 257 v.d., 433 v.d., 471 v.d.

¹³³ JA, 1887, s. 208, 253 v.d.

¹³⁴ *Décrets mamelouks de Syrie, REO de l'Inst. franç. de Damas*, II, 1932, s. 52; III, 1933, I—29, XII, 1947—8, s. 5—60.

¹³⁵ *Répertoire des décrets mamelouks de Syrie, Mém.-Syr.*, 521—537.

¹³⁶ *Les révoltes populaires en Egypte à l'époque des Mamelouks, REI*, 1934, cahier: III, 251—273.

¹³⁷ *Aegypten zur Zeit der Mamluken: eine kultur und landeskundliche Skizze*, Berlin, 1936.

¹³⁸ Bk. *Prix et Salaires à l'époque mamelouke, REI*, 1950, s. 49—94.

¹³⁹ *L'esclavage du Mamelouke, Jerusalem*, 1951, ONS. n° I.

¹⁴⁰ *Le régiment Bahriya dans l'armée mamelouke, REI*, 1951, s. 133—141.

¹⁴¹ *The Circassians in the Mamluk Kingdom, JAOS*, 1949, s. 135 v.d.

¹⁴² *Studies on the Structure of the Mamluk Army, BSOAS*, Vol. XV: Part 2, 1953, s. 203 v.d. Part 3, 448 vd; 1954, 57 vd.

¹⁴³ *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, London, 1956.

¹⁴⁴ *Die geographischen Nachrichten...., Kirchhain*, 1907.

¹⁴⁵ Bk. *Histoire et description de la Citadelle du Caire, Mém. de la Miss. Arch. Fr.*, t. VI, Caire. Diğer bir müellif için bk. Salmon. *Etudes sur la Topographie du Caire, Mém. P. P. Les membres de l'Inst. Franç. d'Arch. Orient. au Caire*. VII.

¹⁴⁶ Bk. *Misr in the fifteenth Century, JRAS*, 1903, s. 791 v.d.

istinâden, Çerkes Memlûkları zamanındaki *Mısır* ve *Suriye*'nin, teşkilâtı ile olduğu gibi, coğrafyası ile de meşgûl olan W. Popper¹⁴⁷, bilhâssa, Berkuk devri üzerinde durmaktadır. Nihâyet, L. A. Mayer, Memlûk devri elbiseleri¹⁴⁸ hakkında yaptığı etüdünde¹⁴⁸, Berkuk'un elbiselerini tedkik etmiştir.

¹⁴⁷ *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382—1468 A. D., Systematic Notes to Ibn Taghri Birdi's Chronicles of Egypt*, Berkeley-Los Angeles, 1955.

¹⁴⁸ Bk. *Mamluk Costume*, Genève, 1952, bk. *Index: Barqûq*.

GİRİŞ

IX. ASIRDAN XIV. ASRIN İKİNCİ YARISINA KADAR MİSİR

Umûmiyetle, Memlûk (*arbca cem. Memlûkûn ve Memālîk*)¹, efendisinin tasarrufunda bulunan esir demek olup, al-'abîd (zencî köle)'den farklı bir durûm arzeder. Al-'abîd'in ev işlerine bağlı bir nev'i hizmetci durûmunda olmasına mukabil, Memlûk, eski bir köle olarak (*muştaravât*), hükümdar ve emîrlerin muhâfız birliklerine bağlıdır. Daha açık bir ifâde ile, bunlar, meziyetleri ile kendilerini gösterip, efendileri tarafından azat edilmiş kimselerdir. Bizim tedkik edeceğimiz askerî Memlûk sistemi ise, İslâmî kadro içinde teessüs etmiş olan bir teşekküldür. Hükûmet hesabına satın alınarak muhtelif kışlalarda, sonraları mekteblerde (*Tibāk*), askerî gâye ile yetiştirilmek sûreti ile, kendilerini satın alan Halife, Sultan veya Emîr'in, gâye ve maksadının hüsûlû için, ayrı bir gurup teşkil eden Memlûklar, burada bahis konusu edilecektir. Bu sistem, aynı gâye ve maksadlar ile, IX. asrın ilk yarısından XIX. asrın başlarına kadar, muhtelif istihâleler göstermek sûreti ile, İslâm âleminde mevcûd olup, aşağı-yukarı, on asır zarfında, muhtelif yerlerde, hassaten Mısır'da, İslâmî esâslara sâdık kalındığı ve İslâmî terbiyenin esâs rolü oynadığı cihetle, bu dinin müdâfaası husûsunda pek mühim bir rol oynamıştır.

Başlangıçta, nisbeten, mühim olmayan bir mâhiyet arzeden bu sistem, gittikçe tekâmül ederek, Fâtimî'lerde, Eyyûbî'lerde, nihâyet bizzât kendi ismine izâfe edilen Memlûk devletinde en mütakâmil şeklini bulmuştur. Nitekim, bu sistemin hâkim olduğu Eyyûbî ve Memlûk devletleri, yakın şarkda, tarihin seyrini değiştirecek bir mâhiyet arzeden, mühim bir rol oynamağa muvaffak oldular. Aynı sistem, daha değişik bir tarzda, Osmanlılar tarafından da tatbik olundu.

Memlûk sisteminin oynadığı mühim rolü, IX. asırdan itibâren mev-

¹ Umûmiyetle beyaz esir manasına gelmektedir. Bk. A. J. Wensinck, *Isl. Ans.* madde: Memlûk.

zûbahis devre kadar tedkik ederek, kaynakların bahsettiği imkân nisbetinde, önce Halîfelerin sonrada Sultan ve ümerânın teşkiline muvaffak oldukları Memlûk guruplarının Mısır'daki rollerini tebâruz ettirmek icap eder. Şunu da ilâve edelim ki, muhtelif ırk ve cinsden gelen insanların iştirâkile teşekkül eden bu Memlûk gurupları, kısmen de olsa, iştirâk eden cinsin karakterini arzetmesi bakımından, ayrıca dikkate şâyândır.

Bu sistem neticesinde husûle gelen Memlûk guruplarının, ihtilâl ve muhtelif karışıklıklara sahne olmasına rağmen, müsliman dünyasının en bâriz vasfını hâiz olup, en zengin mıntıkasını teşkil eden *Mısır*'da, husûsile bu mıntikanın merkezi *Kahire*'de oynadıkları mühim rolleri tebâruz ettirmek sûreti ile, bunların karakterlerini ve dolayısı ile arzettikleri husûsiyetleri tedkik etmek istiyoruz.

*
* *

İslâm âleminde Memlûk satın almak sûreti ile bunlardan askerî sınıflar teşkil eden ilk devlet Abbâsilerdir. Al-Ma'mûn (813-833) 'un bu husûsdaki teşebbüsü istisnâ edilecek olursa, ilk defâ bu sistemin kurulmasına çalışan al-Mu'taşım (833-842), hilâfeti takviye etmek maksadı ile, ekserisi *Türk* ırkından gelen bir Memlûk grubu (= *Hassa askerî*) teşkil etti. İşte sayıları Berberîlerle birlikde 70,000'i bulup, herkesden uzak tutulmak sûreti ile, *Sâmarrâ*'daki husûsî kışlalarında ikamet eden bu Hassa askerinin şecâati sâyesinde, Abbâsiler, hâricî tehlikeleri muvaffakiyetle önleyebildiler. Bununla berâber, bu Hassa askerlerinin, Bağdad havâlisi gibi, diğer vilâyetlere de nufûz ederek, buralara yayılması, Abbâsilerin aleyhine oldu. Nitekim bu Hassa gurubunun kumandanlarından bir kısmının, yararlıklarına mükâfat olarak, hilâfetin muhtelif vilâyetlerine, bu meyânda *Mısır*'a gönderildiklerine de şahit oluyoruz. Vâli olarak *Mısır*'a gelen ve umûmiyetle *Türk* ırkına mensup bu cins askerî kumandanların ilki, 244 (=858) de Yezîd b. Abd Allâh at-Türkî olup, bunu 252 (=864) de Gulbek ve 254 (=868) de Uzcûr at-Türkî tâkip ettiler².

Şâyânı hayrettir ki, bu *Türk* vâlileri, çok geçmeden, bu yabancı sahada, aynı Memlûk sistemini, büyük bir mahâretle tatbik ettiler.

Mısır'da birbirinden farklı tezâhürlerini göreceğimiz bu sistemi, bilâhare teşekkül eden sülâleler içinde tedkik edeceğiz.

Mısır'a gelen bu *Türk* vâlilerinin, teşkiline muvaffak oldukları Memlûk

² Bk. İbn Yusûf al-Kindî (ölm. 961), *Kitâb al-Vulât va Kitâb al-Ğu'fât*, nşr. R. Guest, s. 202, 203, 211.

guruplarına istinâden, hilâfet merkezine karşı istiklâl mücâdelesine girişmeleri yanında memleketin halifelikle olan iktisâdî bağlarını azaltmak husûsundaki gayretleri, *Mısır* tarihi için yeni bir başlangıç oldu. 254 (=868) de *Mısır*'a gelen Ahmad b. Tölün at-Türkî³, *Türk* Memlûkları'nın desteği sâyesinde, burada, ilk Müsliman - Türk sülâlesini kurmağa muvaffak oldu (868-905).

Mısır'da hüküm süren iktisâdî buhranı bertaraf etmek sûreti ile⁴, burayı İslâm medeniyetinin muhtelif safhalarını arzeden bir memleket haline getiren Tölünîleri⁵, İhşîdîler (935-969)⁶ tâkip etti. Aynı şekilde daha 323 (935)'den beri *Mısır*'da fâaliyet gösteren Abū Bakr Muḥammad b. Toğac ve müteâkiben 335 (=946/7)'de Abū'l-Kâsım Anūcūr b. al-İhşîd, Memlûk gurubuna istinâden yeni bir sülâle kurmağa muvaffak oldu⁷.

Münhasıran hu Türk vâlilerinin şahsî değerlerine inhisar eden her iki Türk gurubunda, Memlûklar, esâs rolü oynamış görünüyor. Tölünîler zamanında ordunun mevcûdu 24,000 zenci ve 40,000'i Türk olmak üzere 64,000'i buluyordu⁸. İhşîdîler zamanında da Türklerin ekseriyeti teşkil ettikleri muhakkaktır. Her iki Türk âilesi de kendilerinin teşkil ettikleri Memlûk guruplarına istinâden iş başına geçen Memlûklu sultanlarının dikkate şâyân misâlleridir.

969'da *Mısır*'ı istilâ ederek burada dinî bir temele müstenit bir devlet te'sis eden Fâtimîler de, sünnî rakipleri ile propaganda ve ticâret yolu ile rekabete girişdiklerinden, çok geçmeden, cebren kabûl ettirilen şî'îliğe ancak zâhirî bir şekilde boyun eğen halkın arasında

³ Bu Türk vâlisi hak. bk. at-Tabarî, *Ta'riḥ ar-Rusul va'l-Mulûk*, nşr. de Goeje, III, 1670. Tölün-oğlu, *Kahire*'de kendi nâmına inşâ ettirdiği câmisinin *Sâmarrâ*'daki örneklerine uygun olup olmadığı bir çok tetkiklere mevzû olmuştur. Bk. Herzfeld, *Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Samarra*, Berlin, 1912.

⁴ Bk. C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Aegyptens*, s. 133 v.d.

⁵ Bu âile hakkında bk. İbn Yusûf al-Kindî, s. 212 v.d., İbn al-Aşîr, nşr. Tornberg, VII, 126; Becker, s. 133 v. d., E. Richmond, *The Significance of Cairo*, s. 23 v.d., Dr. Muḥammad Hasan, *Les Tulunides*, Paris, 1933; Bartold Spuler, *Geschich. d. Islam. Lander*, s. 72.

⁶ Halife tarafından verilen İhşîd lakabı, *Fergana* hükümdarlarının lakabı olup (bk. W. Barthold, *Isl. Ans.* madde: *Fergana*), "şahlar şahı" veya "kul" manasına gelmektedir. Bk. İbn Sa'îd, *Kitâb al-Muğrib*, nşr. Tallqvist, s. 23 v.d.

⁷ Bk. Al-Kindî, s. 286 v.d., 294 v.d. Âile hak. bk. C. H. Becker, *Isl. Ans.* madde: *İhşidiler*.

⁸ Bu devrin yazılarında rastlanan Türkce istilâhlar hakkında bk. J. V. Karabacek, *Erstes urkundliches Auftreten der Türken, d. Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, I, Wien, 1887, s. 93 v.d.

nufûz ve kudretlerini idâme ettirmek endişesiyle, aynı sistemî ta'kip etmek zorunda kaldılar. Al-^cAzîz bi'llâh (Abû Manşûr, 955-996), Berberî ve Zencîlerden ayrı olarak, Türklerden müteşekkil yeni bir Memlûk sınıfı ihdâs etti ki, buraya dâhil Türk askerleri, Fâtîmîlerin *Mısır* ve *Suriye*'de, uzun müddet, hâkimiyetlerini sağladılarsada, diğer guruplarla olduğu gibi, kendi aralarındaki bitmez-tükenmez kavgaları aynı zamanda, devletin, tedricî inhitâtının da başlıca sebeplerinden biri oldu. Bu Türk askerî gurubunun tabî'î şeflerinden Aftikîn, Yultikîn, Begcür ve Mengütikîn, kendi guruplarının başlarında olarak, mühim roller ifâ ettiler⁹. Ezcümle, Yultikîn at-Türkî, 984'de, Türk Memlûklarının yardımı ile, isyân eden Magribli kıt'aların tenkilinde esâs rolü oynadığı gibi, Fâtîmîler, *Suriye*'deki muvaffakiyetlerini Dizbörü¹⁰ nün faâliyetine borçludurlar.

Bununla berâber, yerli halkın inanışlarına muvâzi olarak, sünnî akîdelere sâdık kalan Türk Memlûkları, al-^cHâkim bi-amri'llâh (996-1021) zamanında, İran menşeli ad-Durzî (Muhammed b. İsmâ'îl)¹¹ nin, bu Fâtîmî Halifesinin ulûhiyetini kabûl ederek yeni bir doktrin yayması ve bu husûsda te'lif ettiği bir *kitab*'ı¹² *Kahire* câmiinde okuması üzerine, bu doktrin'in sebep olduğu karışıklıklar esnâsında, ad-Durzî'yi öldürmüşler ve taraftarlarını da dağıtmak sûreti ile, Fâtîmîlere cebhe almışlardır; bu yüzden *Kahire*'nin kapıları günlerce kapalı kalmış idi¹³.

Fâtîmî Halifesi al-Mustanşır (1036-1094)'ın son zamanlarında hâkimiyeti büsbütün ellerine alan Türk Memlûkları, Zencîler ve Berberîlere karşı giriştikleri mücadeleler yüzünden, kuvvetlerini kaybederek, binnetice, *Fâtîmî* devletinin çökmesine, devletin siyâset ve iktidarcı tam bir inhizama uğramasına sebep olmuşlarsa da, halkın sünnî temayüllerini izhâr etmelerine ve dolâyısı ile bu mezhebe sâlik guruplar yanında kendi ırkdaşlarının da *Mısır*'a gelmelerine zemîn hazırlamışlardır.

⁹ Bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, nşr. Tornberg, IX, 5, 6, 13; İbn al-Kalânîsî, *Zayl Ta'rîh Dimaşk*, Beyrouth, 1908, s. 83 v.d.

¹⁰ Ad-Dizbörü hakkında bk. İbn al-Aşîr, IX, 162 v.d., 260 v.d. 313 v.d. Krş. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Dürzî tarihine dâir notlar*, TD, sayı: 10, 1954, s. 149, not. 33. Ayr. bk. F. Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen*, s. 206 v.d.

¹¹ Bu husûsda bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. esr.* s. 148, not. 23; ayn. müel., *İsl. Ans.* mddde: *Dürziler*.

¹² *Kitab*'ın muhteviyâtı hak. bk. Sıbt b. al-Cavzî, *Mir'ât az-Zamân*, İslâm eserleri müzesi, Arab. Yazm. nr. 2134, XI, var. 87^a. Ayr. bk. Makrizî, *İttî'âz al-Hunafâ bi-Ahbabî'l-Hulafâ al-Fâtîmîyîn*, Ahmet III-Topkapı sarayı, Arab. Yazm. nr. 3013, var. 68^b.

¹³ Bk. İbn al-^cAmîd, *Ta'rîh*. Lâleli-Süleymaniye ktp. Arab. Yazm. nr. 2002, var. 153^b.

İşte bu durûmdan istifâde etmek sûreti ile kolayca *Mısır*'ı ellerine geçiren Eyyûbîler (1171-1250), Oğuz-Türkmenlere istinât ederek feodal bir idâre sistemi kurmağa çalışdılar. Fâtîmî ordusunda bulunan Zencîler ile Ermenileri ortadan kaldıran Şalâh ed-Dîn, yerlerine Oğuz-Türkmenler ile Kürdleri ikame etti (585/1187)¹⁴. Teşkil edilen bu Memlûk guruplarına muvâzi olarak, daha XI. ve XII. asırdan beri *Suriye*'de yerleşen Türkmenler de (sonradan *Şam* ve *Halep Türkmenleri*; Memlûklar devrinde: *Kesrivân Türkmenleri*) Eyyûbîlerin hizmetine girmek sûreti ile, bu devletin etnik durumunun değişmesinde en mühim âmil oldular. Nitekim, bu Oğuz - Türkmen emîrlerinden bir çoğu "*et-Türkmânî*", Şalâh ad-Dîn ve halefleri zamanında pek mühim bir rol oynamışlardır.

Memlûk guruplarının daha muntazam teşkilâtlar halinde ortaya çıkması keyfiyeti Şalâh ad-Dîn'in halefleri al-Malik al-Kâmil Muḥammad (1218-1238) ve gâyesinin *Mısır*, *Filistin*, *Suriye* ve *Irak*'ı da içine alan bir devlet vucude getirmek sûreti ile, Eyyûbî devletini merkezileştirmeğe çalışan al-Malik aş-Şâlih (Nacm ad-Dîn ayyûb, 1205-1249)¹⁵ zamanlarına tesâdüf eder. Daha 627/1230'dan itibaren Memlûk satın alma işine önem veren al-Malik aş-Şâlih, bilhâssa, Kürdlerin, kardeşi al-Malik al-Âdil'e sâdik kalmaları üzerine, Moğol istilâsının sebep olduğu karışıklık esnasında, cesaretleri, koşullardaki süratleri, vucutlarının tenâsüpleri yanında asil oluşlarını da nazarı itibâre alarak¹⁶, pek çok Kıpçak köle satın aldı. Âdet ve an'anelerini de birlikde getiren bu Kıpçakların teşkil ettikleri guruplar yanında, kendi küçük *iktâ'*larında yaşayan Oğuz-Türkmen emîrleri de, çok geçmeden, nüfûz sâhibi olmağa başladılar. Bilhâssa bu devir Türkmen reislerinden Emîr Sayf ad-Dîn al-Ḳaymarî¹⁷ ile İzz ad-Dîn Aybek at-Türkmânî gibi emîrlere işâret etmek isteriz. Nitekim, al-Malik aş-Şâlih, kendisine tarafdâr Eşrefîya Memlûkları ile büyük Türkmen ümerâsından İzz ad-Dîn Aybek al-Asmarî'nin destekleri ile iş başına geçmiş idi¹⁸. Öte yandan *Hvârizmliler* ile sıkı temaslar

¹⁴ Şalâh ad-Dîn bu senede, Atabek İzzeddîn ile aulaşması gereğince, Kürdlerin toplu bir halde bulundukları *Şehrîzûr*'u ilhak etmiştir. Bk. İbn al-Ağîr, XI, 340. Bu şehrin sekenesi Memlûklar devrinde *Şehrîzûr Kürdleri* olarak zikradilecektir. Bunlar, *al-Akrâd aş-Şamardîya*, *al-Akrâd al-Calâlîya* ve *al-Akrâd al-Azûîya*'lar gibi aşiretler olub, kaynaklara göre, çok az sayıda *مقلون* bulunuyorlardı.

¹⁵ Biyografisi için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Isl. Ans. madd.: al-Melik-üs Sâlih*.

¹⁶ Bk. Al-ʿUmârî, *Masâlik al-Aḥsâr*, Not. et extr., XIII, s. 237.

¹⁷ Bu zatın *Dımaşk*'daki medresesi hak. bk. H. Sauvage, *Description de Damas*, JA, 1884, s. 438.

¹⁸ Bk. İbn al-ʿAmîd, *ayn. esr.* var. 238a.

te'min eden al-Malik aş-Şalih, evvelâ bunları müttefik olarak kullanmış¹⁹, bilâhare *Marc aş-Şoffar*'da mağlup edince²⁰, esir düşenlerden bir kısmını ordusuna katmak üzere *Mısır*'a yollamışdır ki, bunlar, *Mısır* ve Suriye'de muhtelif *iktâ'*lara sâhip olmak sûreti ile Türk ekseriyetini çoğaltmışlardır²¹. Muâsır kaynaklarda görülen al-*Hvârizmî*'lerin ekserisinin bunlar olduğu kanaatindeyiz. Sonradan, evvelce esir olarak alınanlardan başka, beraberlerinde bozkır geleneklerini de birlikde getiren Kıpçaklar da (=al-*Kıbcākî*)²², Moğolların evvelâ 1223²³, sonra 1238'deki taarrûzları üzerine, mağlup olarak, kitle halinde etrafa yayıldıkları sırada, *Mısır*'a gelmişler, Oğuz-Türkmenler gibi, buradaki Memlûk hâkimiyetinin en mühim unsuru olmuşlardır²⁴. Bir kısım arap müellifleri, geldikleri yerlerle rabitalarını kesmiyerek, oralaradaki ırkdaşları ile münâsibetlerini devâm ettirmek sûreti ile, *Mısır*'da kendi dillerini konuşan bu Kıpçaklarla olduğu gibi, Oğuz-Türkmenlerle olan münâsibetlerinde kolaylık olmak üzere, bir çok eserler kaleme almışlardır ki, bunlar, Oğuz-Türkmençe gibi Kıpçakcanın da *Mısır*'daki ehemmiyetini göstermesi bakımından dikkate şâyândır.

Al-Malik aş-Şalih, 1241'de, *Mısır*'da çoğalan bu yabancı unsurun içinden seçtiği ve ekserisi Kıpçak ve *Hvârizmî*'lerden mürekkep şahsına mahsûs ayrı bir Memlûk sınıfı teşkil etti²⁵. *Ravḍa* adasındaki²⁶ kaleleri (= *Ḳal'atü'r-Ravḍa*; *ḳal'atü'l-Mikyās*) müstahkem bir hale sokup,

¹⁹ Bk. Abū Şāma, *Zayl 'ala'r-Ravḍatayn*, s. 174; *Continuation de Guillaume de Tyr*, *Rec. des Hist. des Crois.*, Paris, 1859, II, 562 v.d.; *Chron. du Templ. de Tyr*, *Gestes*, nşr. G. Reynaud, kitap. 3, s. 145.

²⁰ Bk. İbn al-Cavzî, *Mir'ôt az-Zawân*, Feyzullah Ef. ktp. nr. 1524, IX, 116b; Abū Şāma, *ayn. esr.* s. 178; al-Hazracî (Muhammed İbn al-Favâris), *Ta'riḥ 'Davlat al-Akrâ'î va'l-Atrāk*, Hekimoğlu Ali paşa htp. Arab. Yazm. nr. 695, var. 157b.

²¹ Bunlar hak. bk. van Berchem, *CIA*, *Jerusalem*, s. 185 v. d.

²² Burada bahis konusu olan Kıpçaklar, XI. asırdan beri *Deşt-i Kıpçak* olarak bilinen sahada, içine bir çok kavimleri de alan büyük bir kavmî birlikdir. Cenûbî şarkî Avrupa bozkırlarına da teşmil olunan bu saha, bilâhare, *Altun-Ordu* memleketi içinde kullanılmışdır.

²³ Bk. İbn al-Aşir, nşr. Tornberg, XII, 252 v.d.

²⁴ Nicephorus Gregoras'a göre, Memlûklar, *Maeotis* (=Azak denizi) sahillerinden gelmiş Avrupalı *Scythes*'ler idi. Bk. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, nşr. B. G. Niebuhr, *livr. IV*, 7, s. 102, str. 5.

²⁵ Bk. G. Vernadski, *Seminariam Kondakovianam*, Prague, 1927, I, 76.

²⁶ Nil (=baḥrū'n-Nîl) ortasındaki bu adada en meşhûr *Mikyās* (=Mikyāsü'n-Nîl, *nilomètre*) bulunuyordu. Adanın ismi, al-Afḍal b. Badr ad-Dîn al-Camâlî'nin burada yaptırdığı bağçe ile alakalıdır. Al-Malik aş-Şalih, burada mevcûd bir Yakûbî kilisesi ile 33 mescidi yıkdırarak, yerlerine 60 hisar yaptırmışdır. Bk. C. H. Becker, *Isl. Ans.* madde: *Kahire*. Kaleler hak. bk. *CIA*, XIX, 18 v.d. Krş. D. Ayalon, *Le régiment...* s. 134, not. 8.

kara ile irtibatını te'min etmek sûreti ile, burayı merkez edindi²⁷. Bu sûretle kendi kuvvetini sağlamlaştırmışsa da, Nil (= *baḥrū'n-Nīl*)' e nisbetle *Mamālīkū'l-Baḥrīya* ismini alan bu teşekkül²⁸, evvelce Fâtîmîlerin olduğu gibi, bu seferde kendi sülâlesinin inkirazına sebep oldu²⁹.

Filvâki, başlangıçta, İslav (*Rus, Leh*), Macar ve Rumlara nazaran ekseriyeti teşkil edip “*aş-Şāliḥī*” nisbetini muhâfaza eden Bahriye Memlûkları, Hârizmliler (= *al-Ḥ v ārizmī*) ve Kıpçaklar (= *Kuman*; rumca: *Poloutzi*) la birlikde *bilād al-Āş*'dan³⁰ gelen *Āş* (= *Allān*)³¹ların da: iltihakı ile, dahada kuvvetlenerek, kendi *iktā*'larında yaşayan Eyyûbî Meliklerinin aralarındaki kavgaları sırasında, git-gide artan bir surette, nüfuzlarını çoğaltmak sûreti ile, ancak ismen saltanat süren diğer Eyyûbî Meliklerini bertaraf etmeğe muvaffak oldularsa da, el-Malik aş-Şāliḥ ile haleflerine karşı merbûtiyet gösterdiler. Nitekim, al-Malik aş-Şāliḥ. Bahriye Memlûklarının tabii şeflerinden (= *Muḳaddamū'l-Mamālīk*) Aybek, Kuṭuz, Baybars ve Ḳalāvūn gibi emîrlerin (= *aş-Şāliḥī an-Nacmī*) gayretleri sâyesinde rakiblerine tevâfuk etti. Ancak, 1249'da ölümü üzerine, tahta çıkan oğlu Tuṛanşāh (al-Malik al-Mu'azzam) zamanında, bu âileye bağlılıkları kalmıyan Oğuz-Türkmen gurubu, Bahriye Memlûklarının da desteği ile, onun *Manşūra*'da hezimete uğrayarak, esir düşen Louis IX ile³², kendilerine danışmadan müzâkerelere girişmesi üzerine, Eyyûbîlerden temâmiyle yüz çevirerek, onu öldürdüler; bu sûretle *Mısır*'ın mukadderatı Türk Memlûkları (= *Mamālīkū'l-Baḥrīya*) ile Oğuz-Türkmen gurubunun eline geçti³³.

Her neferin en yüksek mevkîe çıkması mümkün olan bu Türk Memlûk devleti (= *ad-Davlatu't-Türkīya*)³⁴ teşkilâtında en kabiliyetli genc-

²⁷ Bk. *Hıtaf*, II, 233.

²⁸ Reşîdüddin'de: *Türkân-ı Bahri*, bk. *Cāmi'üt-Tevārīḥ*, Revan ktp, Fars. Yazm. nr. 1518, var. 195^b.

²⁹ Memlûk ordusunda ayrı bir teşekkül olan bu gurup hak. bk. D. Ayalon, *Le régiment Bahriya....*, *REI*, 1952, s. 133 v.d.

³⁰ Bk. *Şubḥ*, V, 416.

³¹ Umûmiyetle Kıpçak kabilelerinden sayılan *Āş*'lar (bk. Şams ad-Dîn ad-Dımaşķî, *Naḥbatu'd-Dahr fî 'Acā'ibi'l-Barr va'l-Baḥr*, nşr. Mehren, s. 264), Volga kenarlarında, Kafkaslarda yaşıyorlardı. Bk. G. Haloun, *Zur Üetsi Frage*, *ZDMG*, XCI, 243 v.d.; Gregoire, *Byzantion*, IX, 227 v.d.

³² Bu husûsda bk. Abū'l-Farac, *Ta'rîḥ Muḥtaşar ad-Duval*, s. 453 İbn al-Cavzî, IX, 121^a; al-Hazracî, 169^a; İbn al-Āmîd, 252^a; Vincent de Beausvais, *Miroir hystorial*, V, fasıl. XCV; *Gestes*, kitab. 3, s. 147; Krş. Mas-Latrie, *Hist. de Chypre*, I, 353.

³³ Bk. İbo al-Āmîd, var. 254^b.

³⁴ Memlûk kaynaklarında: *ad-Davlatu't-Türkīya*. Nitekim, Rûkn ad-Dîn Baybars al-Manşūrî, bu devlete tahsis ettiği kitabını şu şekilde isimlendirmiştir: *at-Tuḥfa al-*

lerin temâyüz etmeleri idâre tarzının esâsını teşkil ettiği cihetle, ancak fevkâlâde hasletlere sâhip kimseler iş başına geçebilir³⁵. Bu yüzden, akranları arasında en mümtaz olanlardan seçildikleri gibi, gayet itinalı bir askerî terbiyeye tâbi tutulmak sûreti ile yetişen ümerânın, Bahriye Memlûklarından ayrı olarak teşkil ettikleri guruplar sâyesinde, feodal Eyyûbî devletini merkezileştirerek, teşkil ettikleri ordular, yakın şark tarihinde mühim bir rol oynamaya ve tarihin seyrini değiştirmeye muvaffak olmuşlardır ki, bu sûretle *Mısır*, aşağıda izâh edeceğimiz Memlûk gurupları sâyesinde, her türlü tecâvüzden masûn kalarak iktisâden ve fikren mütemâdî bir sûrette inkişaf etmiştir.

Başlangıçta ufak *iktâ*'lara sâhip olan 10'lar, 100'ler emîrleri gibi ümerânın³⁶, birbirleriyle olan rekâbetleri sebebi ile, hâricî tehlike karşısında birleşmelerine rağmen, aralarında bitmez - tükenmez kavgalara girişen ayrı-ayrı husûsî Memlûk gurupları teşkil etmeleri, kuvvetleri gittikçe azalan Bahriye Memlûklarının zararına olmuştur.

Bahriye Memlûklarının ilk sultanı olup, al-Malik aş-Şâlih'in dul karısı Şacarâtü'd-Dürr ile evlenmesini müteâkip, Memlûkların mukadderatını eline alan Mu'izzü'd-Dîn (önce: İzzü'd-Dîn) Aybek at-Türkmanî aş-Şâlihî (648/1250-655/1257), Bahriya Memlûklarının muhâlefeti ile karşılaşmıştı. Al-Malik aş-Şâlih âilesine sâdikkalan bu gurup, Aybek'in *Atâbekü'l-Asâkir*'likle iktifâ edeceğini ve devletin başında Eyyûbîlerden bir Melik'in bulunacağını zannediyordu. Oğuz-Türkmen gurubu ile Bahriye Memlûkları arasında çıkan bu ihtilâf şâyânî dikkattir. Aybek'in, kendisine nisbetle *al-Mu'izzî* unvanını taşıyan kölelerinden yeni bir Memlûk gurubu teşkil etmesi, bu muhâlefeti arttırdı. Karşı koyan Bahriyeliler şiddetle tecziye edildiler³⁷. Bunun üzerine, bunlardan bir kısmı *Suriye*'deki feodal Eyyûbî Meliklerinin yanına gittiği gibi, diğer bir kısmı *Kerak*, *Dimaşk* ve *Filistin*'e yayıldılar; 130 Bahriyelide Anadolu Selçukî Sultanlığına ilticâ etti³⁸. İşte bu Bahriyelilerden *Dimaşk*'a sığınanlar, İsmâ'il (al-Malik aş-Şâlih, 1202-1251)'i Aybek'e karşı teşvik

Mulûkîya fî'd-Davlati't-Türkîya, bk. *GAL*, II, 44. Krş, İbn Haldûn, *Rihla*, var. 81a. Lâtin kaynaklarında: *Turqueman*, bk. *Gestes*, kitab. 3, s. 163, 164.

³⁵ Bk. W. Muir, s. 215. Burada, aranılan vasıflar belirtiliyor.

³⁶ 10'lar, 100'ler V.s. emîrleri *Mukâtâ*'larından ne miktar adam çıkaracaklarını göstermesi bakımından bunların iktâlarına bir işâret olmalıdır. Bk. Cl. Cahen, *L'évolution de l'ikfâ*, *Annales ESC*, 1953.

³⁷ Bk. Abû'l-Fidâ³, III, 183, 192 v.d., 202 v.d., az-Zahabî, II, 120; *al-İbar*, V. 378 v.d., 543 v.d.

³⁸ Bk. Not. 37

ettilerse de, Oğuz-Türkmenlerin yardımını te'min eden Aybek, Halep hükümdarı Yusuf II. nda muâvenetini sağlayan bu Eyyübî Melikini 'Abbâsa'de mağlûp etmeğe muvaffak oldu³⁹.

Ancak, *al-Mu'izzî*'lerin tabîî şeflerinden biri olan Aybek'in Kıpçak veya H'ârizmli kölesi, *Nâ'ibü's-Saltana* (b. bk.) Kuţuz '(al-Malik al-Mu-zaffar Sayf ad-Dîn al-Mu'izzî, ?-1260)⁴⁰, arkadaşları (=Huşdâşîya) aş-Şâlihî'ler ile müşterek hareket ederek, Aybek'i bertaraf etti ve Bahriyelilerin *Mısır*'a gelmelerini te'min etmek sûreti ile, onlara eski vazifelerini iâde etti⁴¹.

Bagdad'ı almak sûreti ile Abbâsî Hilâfetine son veren Moğolların ileri yürüyüşleri üzerine, bütün *Suriye* ve İslâm âleminin onların tehdidine marûz kaldığı bir sırada, *Türk-İslâm* tarihinin bir dönüm noktasında, *al-Mu'izzîya* ve aş-Şâlihî'lerin müşterek gayretleri ile iş başına geçen Kuţuz, Bahriyelileri kendi tarafına çektiği gibi, ilk def'a olarak, yerli halka yaklaşmak sûreti ile, onlardan yardım istedi; bütün eli silah tutan müslimanların ve asker sınıfının cihada çıkması tasvip edilince, manevî nüfuzu mühim nisbette arttı. Bu sûretle, İslâm an'anelerine uygun olarak, sefere dinî bir şekil veren Kuţuz, İslâmiyete karşı sarı haçlıları sevk eden müşrik Moğolları⁴² 'Ayn Câlût'ta müthiş bir hezime uğrattı⁴³.

Memlûklar gibi İslâm âlemi için 'Ayn Câlût muhârebesinin maddî ve manevî neticeleri büyük oldu; Moğolların *Suriye*'den sonra *Mısır*'ı da elde ederek, Franklar ile iş birliği yapmaları önlediği gibi, İslâmiyet ve Türklük için çok fecî neticeler doğurabilecek bir tehlikenin bertaraf edilmesi sûreti ile, yerli halkın Memlûklara karşı itimadı arttı; *Mısır*, İslâmiyetin ve Moğollar önünden kaçan halkın yegâne melcei oldu.

Ancak, çok geçmeden, Kuţuz'un, Moğol harbi sebebi ile gerek müslimanlara gerekse Melkiler ile Yâkubî (=Kıptî) lere mühimce bir vergi tahmil etmesi yanında, hem Bahriye hemde *al-Mu'izzî*'lerin za-

³⁹ Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* mādde: *Melik-üs-Sâlih İsmail*, cüz. 77, s. 681.

⁴⁰ Hayatı hak. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Kutuz*.

⁴¹ Bk. Abū'l-Fidâ², III, 200 v.d.

⁴² Bk. R. Grousset, *Histoire de l'Asie*, III: *le Monde mongol*, s. 100.

⁴³ Bk. Abū'l-Farac, s. 484 v.d., Reşidüddin, var. 212^b. Birde bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Kutuz* (burada diğer kaynaklar gösterilmiştir). Bu savaşı müteâkip, bazı Nayman'ların *Mısır*'a gönderildiği anlaşıyor. Bk. Reşidüddin, var. 236^b.

rarına, ayrı bir *Uşākīya*⁴⁴ gurubu teşkil etmesi, umûmî hoşnudsuzluğa sebep oldu. İşte bu muhâlefet üzerine, Bahriye Memlûklarının (*aş-Şâlihî*) olduğu gibi *al-Mu'izzî*'lerin, bilhassâ, kendi cinsi *al-Borlu* (=البرلى) larında desteklerini te'min eden Baybars, Kuşuz'u Kuşayr'da bir av eğlencesi sırasında, yanında Emîr Badr ad-Dîn Baktût ve Emîr Bahâdur al-Mu'izzî olduğu halde, öldürdü (22 ekim 1260).

Anlaşıldığına göre, *Mu'izzî-aş-Şâlihî* Memlûklarının müşterek hareketleri üzerine, Bahriyeliler yeniden iş başına geçmeğe muvaffak olmuşlardır.

Kıpçak kabilelerinden *Borc-Oğlu* (=برج اعلی) veya *Borlu* (=برلى) kabilmesine mensup olan Baybars I. (al-Malik aş-Zâhir Sayf ad-Dîn aş-Şâlihî al-Bundûkdârî at-Türki⁴⁵, 1223-1277)⁴⁶, ilk iş olarak, Kuşuz'un koymuş olduğu ağır vergileri kaldırdı; eski arkadaşları (=al-*Huşdâşīya*)⁴⁷ aş-Şâlihî Memlûklarını etrafında toplayarak, bunlara muhtelif *iktâ*'lar (=İktâ veya *Hubs*) verdi. Ayrıca, irsî reislerinin emir ve idaresi altında yaşayan Türkmen kabilelerini, küçük parçalara ayırarak, ayrı-ayrı sahalarında, bilhassâ, sahilleri muhâfaza etmek üzere, iskân etti (bk. *Vâfidīya*).

Baybars, kendi ufak *iktâ*'larında yaşayan Eyyûbî Meliklerinin meşrûiyet iddiâsında bulunarak, Kuşuz'un zamanında olduğu gibi, harekete geçmelerinden korktuğu cihetle, Abbâsilerden Halife aş-Zâhir b. an-Nâsir'ın oğlu olup, Mogollardan kaçabilmiş olan Ahmed'i *Kahire*'ye getirterek, ona biat etti (659/1261)⁴⁸. Kendisine al-Mustanşır bi'llâh II. lâkabı verilen Halife, *Mısır*'da yeniden teessüs eden Abbâsî Halîfeliği müessesesinin başına geçerek, kısmî hükümdar (=kasîmu'd-Davla veya *kasîm Emîr al-Mü'minîn*) unvanını verdiği Baybars'a, ayrıca, saltanat menşûru verdiği gibi, *libâsu'l-Futûvva* giydirmek sûreti ile⁴⁹, *Mısır*'ın ve *Suriye*'nin hükümdarlığını tevcih etti. Ancak, gerek bu Halîfenin ve gerekse, çok geçmeden, al-Hâkim bi-amri'llâh lâkabı ile Halife seçilen

⁴⁴ *Al-Mamālîk as-Sultânîya al-Uşākīya*'lar hak. bk. Mufaḍḍal b. Abî'l-Faḍā'il, *an-Nahc as-Sadîd*, nşr. E. Blochet, *Patr. Orient*, t. XX. s. 130 ve not. I. Kalkaşandî (V. 54), türkce bilmediğinden bu kelimeyi izâh edememiştir. Bu kısma dâhil Memlûkların ekserisi *ar-Rûmî* tesmiye olunuyorlar. Ayr. bk. CIA, *L'Égypte*, P.619.

⁴⁵ البرلى, bk. Al-Ḳāḍî Muhiy ad-Dîn b. 'Abd aş-Zâhir, *ar-Ravḍ aş-Zâhir fî Sîrat al-Malik aş-Zâhir*, nşr. Dr. Syedah Fatima Sadeque. s. 2.

⁴⁶ Biyografisi için bk. M. Fuad Köprülü, *İsl. Ans. madde: Baybars I.* Krş. *Baybars Tarihi*, trc. Ş. Yaltkaya; İbn 'Abd aş-Zâhir, *ar-Ravḍ aş-Zâhir*.

⁴⁷ Bu kelimenin menşei hak. bk. M. Fuad Köprülü, *İsl. Ans. madde: Hoca*.

⁴⁸ Biat merasiminde hazır bulunan İbn 'Abd aş-Zâhir, Halîfenin hutbesini kaleme almıştır. Bk. *ar-Ravḍ aş-Zâgir*, s. 36.

⁴⁹ Bk. Fr. Taeschner, *İslam orta çağında Futuvva*, trc. F. Işıltan, s. 17.

Abū'l-Abbās Aḥmad'in, 661/1262'de bu müessesenin başına geçmekle hiçbir fiili rolleri olmadığını da burada belirtmek isteriz⁵⁰.

Cihat fikrini müsliman halk arasında yaymak maksadı ile sûfiler (=aş-Şūfiya) dende istifâde etmek istiyen Baybars, birbirlerini istirkap eden emirlerin mücâdeleleri ile yıpranan Memlûk devletini, Malik aş-Şâlih gibi, merkezileştirmeğe çalışarak, yalnız idârî değil, askerî ve ticârî bakımdan da büyük fâideler te'min eden bir takım tedbirler aldı; yeni bir teşkilât kurdu. Ancak, oda, seleflerinin metodlarına sâdik kalarak, rabitasını kesmemiş olduğu *Altun-Ordu* ile devâm eden ticârî münâsibetlerden de bilistifâde⁵¹, *Tâcirü'l-Mamâlik* denilen memurlar tarafından satın alınan kölelerden (=al-Muştaravât), veya Moğol istilâsından sonrada *Deşt-i Kıpçak*'da kalan ırkdaşlarından, Bahriye Memlûklarının içinde, husûsî bir Memlûk gurupu teşkil etti; bunlar kendi ismine nisbetle *az-Zâhiri* (=al-Bahrîya az-Zâhiriya) tesmiye edildiler. Ayrıca, Türk-Mogol an'anelerinin *Mısır*'da yerleşmesinde mühim bir rol oynayan göçebe kavimler gibi, Tatarlar (=At-Tatarî)⁵² ve Moğolların istilâlarında bulunan yerlerden gelmiş Türkler ve bir kısım Kürdlerde Memlûk sultanlığına iltica ederek, para ve zaâmet karşılığı, *Cundu'l-Halka* (b. bk.)'yı ve sahiler gibi, muhtelif askerî muntakaları muhâfaza etmekle mükellef gurupları (bk. *Vâfidiya*) teşkil ettiler⁵³. Bu sürele belli başlı *iktâ'*lara (=iskân sahalarına) sahip olmak sûreti ile, git-gide çoğalan Memlûk gurupları, çok geçmeden, tabii şeflerinin riyâsetinde, devletin mukadderatına hâkim olmakda gecikmediler.

⁵⁰ *Kahire*'deki Abbâsî Halifeleri hak. bk. Kalkaşandî, *Ma'âsir al-Inâfa*, var. 124^b; R. Hartmann, *Zur Vorgeschichte des abbâsidischen Schein-Chalifates von Cairo*, *Abh. d. Deut. Akad. der Wissenschaften zu Berlin, Phil. hist. kl.*, J. gg. 1947, publ. 1950, nr. 9.

⁵¹ XIII ve XIV. asırlarda Karadenizin şimal bozairları ile Memlûk sultanlığı arasında olduğu gibi Bizans (bilhâssa Michel VIII, 1261-1282, ile esirleri boğsuzlardan serbestce geçirme mûsâadesi, bk. Pachymeres, I, 176 v. d.) ve başka Avrupa devletleri ile tesis edilen ticârî münâsibetlerde, evvel emirde, "canlı ticâret metât" yani köleler ön plâna alınmış görünüyor. Bk. Heyd, II, 175. Krş. Lane-Poole, *A History of Egypte.....*, s. 266.

⁵² 660 ve 661'de kaçarak *Dimaşk*'a gelen 200 Tatar âilesi gibi, aynı senéein recep ayında gelen bir diğer guruba *iktâ'*lar verilmiştir. Bk. al-Yünîni, *az-Zayl 'alâ Mir'ât-iz-Zamân*, Arab. Yazm. Ayasofya ktp. nr. 3146, var. 236^a, 286^b. Baybars zamanında *Mısır*'a gelen bu kabîl kimseler, aralarındaki ihtilâfları halletmek üzere ayrı bir hâkim (=Hâcib)'e mürâcaat ediyorlardı. Bk. *Hıtaf*, III, 36; Suyûtî, II, 95. Krş. A. N. Poliak, *The Influence of Chingiz Khân's Yâsa upon the General Organization of the Mamlûk State*, BSOAS, X, 1940 — 42, 869..

⁵³ Baybars, Berke'ye gönderdiği bir mektubda İslâm askerinin cinsinden bahsederek: *ومن فيها من خيل وتركمان وعشائر اكراد وقبائل عربان* bildiriyordu. Bk. *Abd az-Zâhir*, s. 59.

Baybars'ın ölümü üzerine (1277/Haziran), evvelâ oğlu Barka sonra da bunun kardeşi Sulamış zamanında *Atābakū'l-Asākīr* (b. bk.) olarak Memlûk devletinin başına geçen Kıpçaklı *Qalāvūn* (al-Malik al-Manşūr Sayf ad-Dīn Atū'l-Ma'alī al-Alfī⁵⁴ aş-Şālihī an-Nacmī, ölm. 1290)⁵⁵, daha ziyâde eski arkadaşları (=al-*huşdāşīya*) "*aş-Şālihī*" Memlûklarının destekleri ile, halefleri 784 (=1382) 'e kadar beş nesil boyunca hüküm süren bir nevî saltanat hânedânı kurmağa çalışmış ve bunda da muvaffak olmuşsa da⁵⁶, hânedânını devam ettirmek gâyesi ile, al-Malik aş-Şālihī'yi taklid ederek, Türk Memlûk guruplarının varlığına rağmen, ayrı cinsden olan Çerkeslerden yeni bir Memlûk gurubu teşkil etmesi neticesinde, hânedânı bu Memlûklara istinât ettiği cihetle, esîr pazarlarından daha kolay te'mîn edilmeleri kabil olan Çerkes Memlûkları, gittikçe çoğalarak, *Mısır*'ın mukadderatını ellerine aldılar.

Qalāvūn'un 12,000 Memlûku arasından seçerek *al-Muqattam*'dan derin hendek ile ayrılmış olan *Qal'atū'l-Cabal* (=dağ kalesi)'e yerleşdirdiği 3,700 *Âş* ve *Çerkes* (*Mamlûk mina'l-Âş va'l-Çarākisa*)⁵⁷, kale burclarına nisbetle *Burciya* Memlûkları (*al-Mamālīkū'l-Burciya*) ismini aldı⁵⁸.

Menşe itibarile en eski Kafkas kavimlerinden biri sayılan Çerkesler⁵⁹, çok miktarda *Karadaniz* limanlarında kurulmuş olan büyük pazarlardan satın alınarak *Venedik* ve *Ceneviz* gemileri tarafından *Mısır*'a getirildikleri cihetle⁶⁰, git-gide çoğalarak, diğer Memlûk guruplarına tevaffuk etmişlerdir. Kıpçaklara mukabil Çerkeslerin tercih edilmeleri sebepleri arasında bunların esâret (=l'*esclavage*) hayatına daha uygun

⁵⁴ 1,000 (=alf) alınış fiyatı olup (bk. İbn Şakir al-Kutubî, II, 133), *Anado'u*'da *Melik-i Elfî* diye tanınıyordu. Bk. Aksarâyî, nşr. O. Turan, s. 134, str. 20.

⁵⁵ Hayatı hak. bk. Sobernheim, *Isl. Ans.* madde: *Kalavun*.

⁵⁶ *Qalāvūn*, daha 1278'da, oğlu 'Alā' ad-Dīn'e "*Sultan*" unvanını vermiştir. Bk. Baybars ad-Davādār, *Zubdatū'l-Fikra fî Ta'rîhi'l-Hicra*, X, sene: 679 (İbn 'Abd az-Zühir'in kaleminden çıkan Taklid'in sûreti). Ayr. bk. Şubh, X, 163 v.d.

⁵⁷ Daha 1246'da Kıpçak siteplerini dolaşan Jaan du Plan-C'rpın gibi, XIII. asrın ikinci yarısında bu mintikaya seyahat eden Rubrouck, *Kerkis* (=Çerkes) leri *Alain* (=Allan, As) lerle birlikte zikreder. Bk. *Voyage*, s. 79, 190. Bu beraberlik XIV. asırda da devam etmiştir. Bk. al-'Umarî, Not. et extr. XIII, 263.

⁵⁸ Bk. İbn Doğm'ş, *Tarcamān az-Zamān*, XIII, var. 46a; ayn. Müll. *Ma'mū'a*, var. 126a (Burada Çerkes ve Rum zikrediliyor). Ayr. Bk. D. Ayalon, *Studia*, BSOAS, Part 2, 1953, s. 223.

⁵⁹ Çerkeslerin menşeleri hak. bk. Aytek Namitok, *Origines des Circassiens*, Paris, 1939; M. Bala, *Isl. Ans.* madde: *Çerkesler* (her ikisinin de ikmal edilmesi icâp eder).

⁶⁰ Bk. Heyd, II, 175.

olarak⁶¹, bol miktarda getirilmeleri yanında, sadakatlarının da göz önünde tutulmuş olması muhtemeldir. Bu devir kaynaklarında görülen *al-Burcî*'ler, bu Çerkes gurupuna mensup Memlûklardır. Bununla beraber, *Kal'atü'l-Cabal*'in *al-Ḳā'atü'z-Zahabîya* denilen kısmında, ayrı bir terbiyeye tâbi tutulan gayrı Çerkes Memlûklar (*al-Manşūrî*, *al-Hāşşakîya*)'ın mevcûdiyetine de burada işâret etmek isteriz. Öte yandan, Moğollardan kaçan bir kısım Tatar obaları gibi⁶², İlhanlıların hâkimiyetini kabul etmeyen Türkmen ve Kürdlerde Memlûk devletinin hizmetine girmek sûreti ile, bir takım yeni teşekküllerin meydana çıkmasına sebep olmuşlarsa da, *aş-Şâlihî* Memlûkları nüfûzlarını temâmen kaybetmişlerdir⁶³. Hemen ilâve edelim ki, Çerkeslerin gittikçe çoğalıp, diğer Memlûklara tevaffuk etmeleri husûsu, çok geçmeden, *Ḳalāvün*-oğullarının da nazarı dikkatini çekmiştir. Nitekim, Çerkeslerin bu artışlarını önleyecek tedbirler almaktan geri durmayan hükümdarlar, yeni Memlûk gurupları (*al-Hāşşakîya*)⁶⁴ teşkil ederek, muvâzene te'sisine muvaffak olmuşlarsada, gerek bu gurupların, gerekse, yeni unsurlarla beslenmek sûreti ile teşekkül eden Türkmen guruplarının Çerkeslerle mücâdeleleri, Berkuk'un zuhûruna kadar devâm etmiştir.

Filvâki, başlangıçda, *al-Burcîya* Memlûklarının Emîrlerinden Rukn ad-Dîn Baybars al-Çâşnikîr ve 'Alam ad-Dîn aş-Şucâ'î ile *al-Manşūrî*'lerin şeflerinden Sayf ad-Dîn Burgulu, Hüsâm ad-Dîn Lâçîn ar-Rûnî, Badr ad-Dîn Baktût⁶⁵ ve Zayn ad-Dîn Kitbuğâ, *Ḳalāvün* hûnedâna sâdık kalarak, *Akkâ*, *Saydâ*, *Hayfâ* ve *Beyrut* gibi şehirlerin fâtihî *Ḳalāvün*-oğlu Halîl (al-Malik al-Aşraf Şalâh ad-Dîn, ölm. 1293)'ı öldürüp

⁶¹ Çerkesistandaki kabîlelerin birbirlerini esîr edip satmaları yanında (bk. al-Umarî, XIII, 269), yiyeceklerin çok pahalı olduğu veya ağır vergilerin tarhedildiği zamanlarda, Tatarlar gibi, Çerkeslerde oğullarını, bilbâssa, kız çocuklarını satıyorlardı. Bk. Heyd, II, 536, 556.

⁶² Memlûk devletinin hizmetine geçen 10,000 hane Oyrat hak. bk. *Anonymus: Beitrüge*, nşr. Zetterstéen, s. 37 v.d.

⁶³ En son *Şâlihî* Memlûku 693/1293'de ölen Baysarı ile 707/1307'de vefât eden Baybars al-Câhî'dir. Bk. Abû'l-Fidâ, IV, 54; Mufaḍḍal b. Abî'l-Faḍl, I, 139 v.d. Krş. D. Ayalon, *Le régiment...*, 138 v.d.

⁶⁴ *at-Hāşşakîya*, bilâhare, *Kal'atü'l-Cabal*'de kalarak, saray muhafızlığı vazifesini göreceklerdir. Bk. P. Casanova, *Hist. et descr. de la citad. du Caire*, 629. Krş. J. Sauvaget, *Décrets Mamelouks de Syrie*, BEO, 1933, s. 24 v.d.; ayn. müell., *La poste...*, s. 20. Bunlar hak. Bk. CIA, Egypte, 287, 543; Syrie, XXXIII; M. Mostapha, ZDMG, 1935, s. 212.

⁶⁵ ar-Rammâh al-Hîzindârî, ölm. 1311. Bu zâtın askerliğe dâir bir Risâlesi vardır. Bk. GAL, II, 135.

kendini Sultan ilân eden Badr ad-Dîn Baydara⁶⁶'yı bertaraf ettiler⁶⁷ ve yerine al-Malik an-Nâşır Muḥammad'î tahta çıkarmak sûretiyle de (1293), bu sülâlenin devâmını sağladılar.

Ancak, çok geçmeden, yeni Çerkes guruplarının da iltihakile dahada kuvvetlenen Burciya Memlûklarının, *Mısır*'da çoğalmağa başlayan Tatar Menşeli Memlûklara karşı giriştikleri teşebbüsler akamete uğradı; Burciyelerin lideri aş-Şucâ'î, Tatar gurubunun reisi Kitbuğâ tarafından şiddetle tecziye edildi⁶⁸. Buna rağmen, Burciyâler, *Mısır*'da çoğalmak sûretiyle, siyâsî bir buhran yaratmakta gecikmediler.

Burciyelerin ilk teşebbüslerini önlemeğe muvaffak olan Kitbuğâ (al-Malik al-Âdil, 1294-1296)⁶⁹, kendi gurubunu çoğaltmak maksadile teşebbüse geçti ve diğer Memlûk guruplarının muhâlefetine rağmen, 10,000 Oyrat'a hududlarda iktâ'lar tahsis etmesi⁷⁰, umûmî bir hoşnutsuzluğa sebep oldu. Nitekim, bu muhâlif guruplardan biri sayılan *Uşâkîyalar* (= *al-Mamâlik as-Sultânîya al-Uşâkîya*), kendi adamlarını Lâçîn (al-Malik al-Manşûr Ḥusâm ad-Dîn al-Manşûrî, 1296-1298)⁷¹ i Sultan ilân ettilersede, bu sûretle husûle gelen karışıklıklardan Çerkesler (*al-Burciya*) istifâde ederek, yeniden faâliyete geçmek fırsatını buldular. Bu devir kaynaklarında mezkûr *al-Burciya* ümerâsından (= *Muḥaddamû'l-Burciya*) Sayf ad-Dîn Gürcî⁷² ile Sayf ad-Dîn Tuğcî'nin Lâçîn'in bertaraf edilmesinde oynadıkları rol malûmdur. Ancak, Burciyelerin

⁶⁶ Baydara, Altay Şamanlığında kurban töreni için hazırlanan sırığa asılan kurban derisidir. Tafsîlât için bk. Abdülkadir İnan, *XIII.-XV. yüz yıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri...*, *Belleten*, 1953, s. 54, not. 2.

⁶⁷ Bk. *Anonymus, Beiträage*, s. 25; Mufaḍḍal b. Abî'l-Faḍḍâl, I, 574; İbn Aybak ad-Davîdî, *Durar at-Ti'ân*, Damad İbrahim paşa-Süleymaniye ktp. Arab. Yazm. nr. 913, var. 224a; İbn al-Furât, VIII, 170.

⁶⁸ Bk. *Anonymus, Beiträage*, s. 30.

⁶⁹ Aslan Moğul olan Kitbuğâ'nın biyografisi için bk. İbn Kesîr, IV, 170.

⁷⁰ Memlûklar zamanında sahillerin müdâfaası Kürd, H'vârizmliler, 1231'de Türkmenlere ve 1294'de de Oyratlara havâle edilmiştir. Bunlar kaynaklarda *Vâfidîya* ismi altında zikrolunurlar. Bk. Şâlih b. Yaḥyâ, 107, 182; *Subḥ*, III, 182; VII, 190 v.d., XII, 218. 1306'da *Kasrîvân*'a yerleştirilen Türkmenler ise bu mıntıkanın ismini alacaklardır (aş. bk.). *Vâfidîya* için bk. D. Ayalon, *The Wâfidîya in the Mamluk Kingdoms, Islamic culture*, XXV, 1951, s. 89 v.d.

⁷¹ Hayatı hak. bk. Abû'l-Fidâ', IV, 34; İbn Doḡmâk, *Tarḫümân az-Zamân*, XIII, 64a; İbn al-Furât, VIII, 229; İbn al-Vardî, II, 242. Krş. Menşei hakkındaki rivâyetler: Hautcoeur et G. Wiet, *Les Mosquées de Caire*, s. 48.

⁷² Hayatı hak. bk. İbn Doḡmâk, *Tarḫümân az-Zamân*, XIII, 63b v.d., ayn. müell. *Macmû'a*, var. 130b v.d.

hareketlerini dikkatle tâkip eden *al-Manşūrī* Memlûkları, bunların iş başına geçmelerini önleyerek, al-Malik an-Nâsir'ı, ikinci defâ (698/1298) olmak üzere, Kālāvūn'un tahtına geçirdilersede, Burcîyalar (= *at-tā'ifatu'l-Burcîya*) Oyratların resi Sallār⁷³'in desteğini temin ettiklerinden, kendi reisleri Baybars II. (al-Malik al-Muẓaffar Rukn ad-Dīn al-Burcî, 1308 - 1309)⁷⁴, ilk Çerkes Sultanı olarak⁷⁵, Sultan ilân etmeğe muvaffak oldular.

Baybars'ın Kālāvūn oğulları tahtına oturması Çerkes ümerâsı (= *al-Umarā' al-Burcîya al-Baybarsîya*) gibi Sallārîlerin de memnûniyetlerini mucip oldu isede⁷⁶, her iki gurubun muhâlifleri, yeniden faaliyete geçmek sûretiyle, *Karāk'*a çekilmiş bulunan al-Malik an-Nâsir Muḥammad'ı, üçüncü defâ olarak, *Mısır'a* getirmeğe muvaffak oldular (1309). Bu sûretle, Çerkeslerin, ikinci defâ olmak üzere, devlete sâhip olma teşebbüsleri, ülemanın, umûmiyetle, halkın karşı koyması yüzünden⁷⁷, akamete uğradı; buna rağmen, çoğalmakta devam ederek, 1311'de, *Kahire'de*, yeni bir ayaklanmağa teşebbüs ettilersede, şiddetle tēnkil olundular.

Al-Malik an-Nâsir Muḥammad, bu üçüncü saltanatında (1309-1341), babası Kālāvūn gibi, Memlûklarla bizzât meşgûl olduğundan, Çerkes Memlûklarının çoğalmaları mes'elesini ele aldı. Ezcümle, 715 (= 1315) senesinde tanzim ettirdiği kadostra (*ar-Ravk an-Nâsirî*)⁷⁸ de mevcût 15 vilâyetin Çerkeslerini tesbit ettirerek, bunların isimleri gibi hangi esirci marifetiyle *Mısır'a* getirildiklerini araştırdı; bu sûretle bir takım suiistimaller ortadan kalktığı gibi, Burcîyelerinde nüfûzları kırıldı,

⁷³ Menşe itibarile Oyratlardan olan Sallār'ın kitâbelerdeki ismi "*Ibn 'Abd Allāh an-Nâsirî Nā'ib as-Salṭana al-Mu'azzam va Kāfil al-Mamālik aş-Şarīfa bi-diyāri'l-Mısrîya va's-Şāmîya*" şeklindedir. Bk. *Répertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe*, J. Seuvaget-G. Wiet, XIII, 234, nr. 5146. Biyografisi için bk. Mufaḍḍal b. Abi'l-Faḍḍil, s. 61. Krş. L. A. Mayer, *Sarac. Herald.*, s. 196,

⁷⁴ Bk. Mufaḍḍal b. Abi'l-Faḍḍil, s. 142; İbn Aybak, *Kanz ad-Durar va Cāmi' al-Ġurar*, Ahmet III, ktp. nr. 2932, var. 67^b; Şafadî, *A'yan al-Aşr*, II, 99^b; İbn Kaşîr, IV, 214; *Anonymus: Nuzhatu'l-İnsân*, var. 37^a; *Nucūm*, IV, 174.

⁷⁵ Bk. Şafadî, II, 99^b.

⁷⁶ Bk. İbn Aybak, *Kanz*, 67^b. Çerkes ümerâsı (= *al-Umarā' al-Burcîya al-Baybarsîya*), al-Malik an-Nâsir'ın, evvelce *al-Bındıkdārî*'lere yapıldığı gibi, başka memlekete sürülmesi fikrinde idiler. Bk. İbn al-Vardî, II, 256.

⁷⁷ Halkın Baybars'dan nefret etmesi hak. bk. İbn İyās, I, 150 v.d. Uzun müddet *Mısır'da* söylenen bir şarkı: سلطاننا ركن (Rukn ad-Dīn Baybars), وناجو دقن (Sallār), بحىء الماء بدحرج (Malik an-Nâsir Muḥammad), يحينا الماء من ابن

⁷⁸ *Hiṭaṭ*, I, 90; II, 30 v.d., *Nucūm*, IV, 221.

İşte alınan bu tedbirler sâyesinde Çerkes Memlûkları sayıca tahdid edilmiştir. Öte yandan, daha Bahriya Memlûkları zamanında sahil mınıtkalarına yerleştirilmiş bulunan *Şam* ve *Halep* Türkmenleri (=vâfidîya), muhtelif Memlûk gurublarının kendi aralarındaki bitip-tükenmez mücâdelelerdende bil'istifâde, *Mısır* ve *Suriye*'nin belli başlı önemli noktalarını ellerine geçirmeğe muvaffak oldukları gibi, bunlardan bir kısmında (=ar-Rûmî), Memlûk ümerâsı arasında, mühim bir mevki elde etti.

Al-Malik an-Nâşır Muḥammad, 741/1340-1'de, pek çok köle satın almasına rağmen⁷⁹, Şams ad-Dîn Aḫşunkur as-Sallârî istisna edilecek olursa, hemen umûmiyetle menşeleri *Anadolu* olup, *Mısır*'daki ümerâ arasında mümtâz bir mevki işgâl eden Koşûn⁸⁰, Şayḫūn, Altunbugâ, Aydoğmuş ve Mancak (=veya Muncuk)⁸¹, bu devir vukûatında önemli rol oynamışlardır⁸². *Anadolu Türkleri*nin kesretle *Mısır*'a gelmeleri üzerine, burada, Türkçe (=Türkmençe) dinî ve hukûkî sahada da büyük bir önem kazandı⁸³.

Mısır'a gelen bu Türk ümerânın teşkiline muvaffak oldukları Memlûk gurubları ise, umûmiyetle, muhtelif Türk Boy ve Oymaklarına mensup Türkmenlerden teşekkül ediyordu; bunların *Mısır*'a gelmelerine de, al-Malik an-Nâşır'ın *Güney Anadolu Emâretleri*, bilhâssa, *Karamanoğulları* ile yakın teması sebep olmuş idi. Nitekim, mezkûr Türk ümerâsından başka Mubâriz ad-Dîn Avliya' b. Qarâmân⁸⁴ ile Temur Hân b. Qarâ-

⁷⁹ Bk. *Nacûm*, V, sene : 741.

⁸⁰ Koşûn-oğulları cemâati, *Varsak-ilî*'nde - *Tarsus* ile *Karaman* hudutları arasında - yaşıyordu. Bk. 'Aynî, Cârullah Ef. Ktp. nr. 1590, IV, 793. Koşûn'un *Ramazanlı* ümerâsından olduğu tahmin edilmektedir. Bk. F. Sümer, *Anadolu'da üç oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, s. 454 v.d.

⁸¹ Mancak'ın *Dımaşk*'daki büyük câmisi hak. bk. H. Sauvaire, *Description de Damas*, J4, 1893, s. 251 v.d.

⁸² Türkmen-Oğuz lehcesi yanında Kıpçakca yazılmış eserler, bu devirden itibaren çoğalmağa başlamıştır. Esas itibarile 712 (=1312)'de yazıldığı anlaşılan Abû Ḥayyân'ın *Kitâb al-l'irāk li-lisānî'l-Atrāk* (nşr. A. Caferoğlu, İstanbul, 1931)'ı bu cins eserlerin ilki olup İstanbul kütüphânelerinde bulunan yazmalarda (bk. T. Halasi Kun, *Körösi Csoma Archivum*, III, 1940, I, s. 77 v.d.) olduğu gibi, neşredilen bu kabîl eserlerden de (bk. R. R. A. *Isl. Ans.* madde: Kıpçak. Ayr. bk. 'Abd Allâh at-Turkî, *Kitâb Bulğat al-Muštāk jî Luğatî't-Turkî va'l-Kıfçāk*, nşr. A. Zajaczkowski, *Man. arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks à l'époque de l'Etat Mamlouk*, Warsaw, 1938. Ayr. bk. Poliak, *The Influence of Chingiz-Khân's Yâsa*, BSOAS, X, 1940—42, 836, not. 4.) bir fikir edinmek kabildir.

⁸³ Bk. *İnbâ*, I, 47b.

⁸⁴ Hayatı hak. bk. İbn Hâcar, *ad-Durar*, I, 432.

mān, 715 (=1315) senesinde *Dımaşk* ve havâlisinde vukûa gelen savaşlarda temâyüz etmişlerdir ⁸⁵.

Öte yandan, al-Malik an-Nâsır'ın Deşt-i Kıpçak ile olan diplomatik münâsibetleri, *Altun-ordu* hükümdarları üzerinde müslümânlık bakımından mühim tesirler icrâ ettiğinden, mezkûr mıntika halkından bir kısmı *Mısır*'a gelerek, Memlûk Sultanlığının hizmetine girmişlerdir. Kaynaklarda mezkûr *al-Kırımı*, *as-Sarâyî* ve *al-Gülüstânî* nisbesini kullanan ümerâyâ burada işaret edelim.

Umûmiyetle, Hanefî mezhebinde olup *an-Nâsırî al-Hâşşakî* sıfatı ile al-Malik an-Nâsır'a nisbet ettikleri anlaşılan *Suriye*'nin seçkin *Nâib* (*Vâli*) leri, bu hükümdârın vefâtını müteâkip (1341), oğullarının Memlûk Sultanlığı tahtına çıkmalarında mühim rol oynamışlardır. Nitekim, *Dımaşk Nâib*'i Yulbuğâ an-Nâsırî, al-Malik aş-Şâlih İsmâ'îl (İmâd ad-Dîn, ölm. 1345) ⁸⁶'in ölümünü müteâkip, kendine halef göstermiş olduğu Şa'ban'ın tahttan indirilmesinde mühim bir rol oynadığı gibi, 1346'da, al-Malik an-Nâsır'ın diğer oğlu Hasan (Sayf ad-Dîn, 1347)'ın saltanatı zamanında da, büyük bir imarcı olup, ismine izâfe edilen medresenin sâhibi *Nâ'ibu's-Saltana* (b. bk.) Şayhûn'da, sayıları yeniden çoğalan Çerkeslerin satılması veya bir kısmının *Suriye*'ye gönderilmesi husûsunda aldığı tedbirler yanında fevkalâde icrâatileden tanınmıştır. Nufûzları git-gide artan bu Türk Emîrlerinden *Halep Nâib*'i Baybuğâurûs ⁸⁷, çok geçmeden, kendini al-Malik al-Âdil unvanı ile sultan ilân etti. Hasan'ın kardeşi aş-Şâlih (al-Malik aş-Şâlih), kendi Memlûklarının yardımile Baybuğâurûs'un isyânını bastırdı isede, kendisine muâvenet eden diğer Türk Emîrlerinden Şayhûn, Tâz ye Şargıtmış'ın devlete hâkim olmalarına mâni olamadı. Bilhâssa, *Halep* ve *Şam* Türkmenlerine istinat etmek sûretiyle 762 (=1360)'de Hasan'ı bertaraf edip devletin en büyük mansıbı olan *Nâ'ibu's-Saltana* (*sultanın mümessili*) lığı eline geçiren Yulbuğâ al-Umarî al-Hâşşakî, Memlûk tarihinin en büyük Emîridir; Çerkes Memlûklarını yeniden teşkilâtlandırmakla da tanınmıştır. Bu Emîr, rakibi addettiği ümerâyı bertaraf etmek maksadile pek çok sayıda satın almış olduğu Çerkesleri, husûsî bir sûrette yetiştirerek, *Yulbuğâvîya Memlûklarını* teşkil etmesi, sayıları azalan Çer-

⁸⁵ Bk. Abû'l-Fidâ, IV, 79; *Sulûk*, I, 278^a (Fâtih ktp. nr. 4377). Bu zâtın menşei hak. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Isl. Ans.* madde: *Karamanlılar*, c. VI, s. 318.

⁸⁶ Hayatı hak. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Isl. Ans.* madde: *Melik-üs-Sâlih İsmâ'îl*, Cüz. 77.

⁸⁷ ببا أروس hak. bk. İbn Doğmak, *Macmû'a*, var. 147^a.

keslerin yeniden çoğalmalarını ve binnetice nufûz sâhibi olmalarını intac etmiştir ki, bu guruba dâhil Memlûklardan Barķûķ al-Yulbuğāvî, çok geçmeden, kendi cinsinin de gayretiyle işbaşına geçecektir.

Yulbuğā, 1361'de, tahta Muḥammad (Abū'l-Ma'ālî Nāşır ad-Dīn)'i iclâs ettiysede, bir müddet sonra bunun yerine Şa'bán (al-Malik al-Aşraf Abū'l-Mafâḥir Zayn ad-Dīn)'i getirmek sûretiyle, Memlûk devletinin mukadderatına hâkim oldu. 767 (=1366) da, Kıbrıs kralı Pierre I. in *İskenderiye*'ye taarrûz ederek burayı zapt etmesi üzerine⁸⁸, Mâlikî fakihlerinin de telkinleri ile cihat fikrini müslümanlar arasına yayan Yulbuğā, *Anadolu Emâretlerine*, bu meyanda *Karaman-oğulları*'na mürâcaat ederek, onların mukaddes savaşa iştiraklerini sağladı⁸⁹. İşte bu gâye ile hazırlanan muzaffer muhâfızlar⁹⁰, *İskenderiye*'yi Kıbrıslılardan geri almağa muvaffak oldular.

Öyle anlaşıyor ki, ilk Memlûk Emîrlerinden Aybek, Kıtuz ve Kālāvūn'u taklid eden Yulbuğā, Kırımlı ve Hivârizmli tüccarlardan (=at-Tüccār al-Madaniyūn=memleketler arasında ticâret yapanlardan) satın aldığı Çerkeslerin ekseriyette bulunduğu yeni bir Memlûk sınıfı teşkil etmekle, mevkîini sağlamlaştırmak istemiştir. Bu sûretle, onun, bir sülâle değişikliği yapmak tasavvurunda bulunup bulunmadığı, belli değildir.

Öteyandan Türkmenlere mensup ümerânın, Kālāvūn oğullarını da elde etmek sûretiyle, yeni teşekkül eden *Yulbuğāvîya*'lere karşı birleşerek, harekete geçtiklerine şahit oluyoruz. Nitekim, bu Emîrlerden biri olan Taybuğā at-Tavîl⁹¹, çok geçmeden, bütün hüküm ve nufûzu elinde toplayarak *Yulbuğāvîya*'lere karşı teşebbüse geçti ve Şa'bán'ında desteğini temin etmesini müteâkip Yulbuğā'yı öldürttü (768/1367). Yulbuğā'nın ölümü, *Mısır* ve *Suriye*'de olduğu gibi, *Anadolu* Türkmenleri üze-

⁸⁸ Bk. Machaut, *La prise d'Alexandrie*, nşr. L. de Mas-Latrie, s. 95. Krş. L. Mas-Latrie, *Hist. de Chypre*, II, 275, 280 v.d.

⁸⁹ Bk. *At-Taşķîf* (*Subḥ*, VIII, 19); Machéras, s. 107; Strambaldi, s. 77; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Karamanlılar*, s. 322. Krş. Loredano, I, 392; *Archiv de l'Orient Latin*, I, 1881, s. 391 (*six lettres relatives aux croisades*, VI, 1366, 1er mars).

⁹⁰ *İskenderiye*'nin alınmasına iştirak eden bir Mâlikî fakihî hak. bk. Moh. Ben. Cheneb, *İsl. Ans.*, madde: *Halil* (b. İshâķ b. Mūsā b. Şu'ayb, ölm. 1374?).

⁹¹ Taybuğā, *al-Aşrafî*, *al-Baklamışî*, *al-Yūnānî* sıfatlarından anlaşılacağı veçihle, *Anadolulu*, belkide *Karamanlı* olup, al-Malik al-Aşraf Şa'bán nâmına *Buğyat al-Marām va ğāyat al-Ġarām* adlı *kasîde* ile harp san'atına dâir *Kitāb fî'l-Cihād va'l-Furūsîya va funūn al-Ālāb al-ḥarbîya*'yı yazmıştır. Bk. GAL, II, 135 v.d. Krş. H. Ritter, *Der Islam*, XVIII, 1929, s. 137.

zinde de büyük bir tesir icrâ etti⁹²; intikamını almak üzere karışıklık çıkaran *Yulbuğāvīya Memlûkları* bizzât Şa‘bân tarafından mağlûp edildiler; büyük bir kısmı zincire vurulmak sûretiyle, *Suriye*’ye sürüldü; *Kahire*’deki malları ise müsâdere edildi. Bununla berâber, bir müddet sonra, Şa‘bân’ın, *Yulbuğāvīya Memlûklarını Mısır*’a çağırması, bunların yeniden çoğalarak, nüfûzlarının artmasına ve çok geçmeden, kendi şefleri Berkuk’un etrafında toplanmalarına sebep oldu.

İşte, *Yulbuğāvīya Memlûklarının* tabiî şeflerinden biri olan Berkuk, efendisi *Yulbuğā*’yı taklid etmek sûretiyle, satın aldığı kendi cinsi Çerkeslerden yeni bir Memlûk gurubu teşkil etmeğe muvaffak oldu. *Al-Mamālîk az-Zâhiriya* ismini alan bu Memlûk gurubu, gittikçe çoğalarak, *Mısır*’daki Çerkes ekseriyetinin artmasına ve hâkimiyetin bu millete geçmesine sebep oldu.

⁹² *Anadolu* sahil Emâretlerinin, bilhâssa, *Karaman-oğullarının*, *Yulbuğā*’nın teşviki ile muhâsara etmekte oldukları *Gorigos* kalesinin önünden çekilerek, Pierre ile sulh aksettikleri malûmdur. Tafsîlât için bk. M. C. Şehabeddin Tekinçâğ, *Karamanlıların Gorigos seferi*, *TD*, IV, sayı: 9, 1954, s. 173 v.d.

BİRİNCİ BÖLÜM

BERKUK'UN İLK ZAMANLARI VE ATABEĞLİĞİ

§ 1 : Berkuk'un âilesi.

Mısır'da, kendisinin de mensup olduğu Çerkesleri işbaşına getirmeğe muvaffak olan Berkuk'un ilk zamanları hakkında kaynakların verdikleri malûmat çok müphem ve karışıktır. Çağdaş müelliflerden 'Aynî, *Çerkesistan*'ın yerli halkından olduğu bilinen Berkuk'un bir Çerkes kabilesi olan *Kasā* كسا ya mensûbiyetini bildirir ki¹, onun bu husûsdaki mütâlaası, isim zikr edilmemekle berâber, İbn Haldûn tarafından da te'yit edilmektedir².

Babasına gelince, umûmiyetle, Anas b. 'Abd Allâh al-Osmânî ismi ile bilinen bu zat, muahhar bir *Anonym* olan *Kitâb Kahr al-Vucûh al-'Ābisa bi-Zikr' nasab al-Çarākisa*'de, al-Çarkasî al-Bulgārî lâkablarını da taşımaktadır³. Al-Osmânî lâkabının Berkuk tarafından da kullanıldığı göz önünde tutulacak olursa, Anas'ın da aynı zat tarafından satın alındığı anlaşılır. Memlûklu kaynaklarından İbn Tağrîbirdî ile Suyûtî, Anas'ın evvelce hristiyan olup, *Mısır*'a gelmesini müteâkip islâmiyeti kabûl ettiğini bildirirler⁴. 1384'de *Kahire*'yi ziyâreti esnasında, rumdan dönme olduğunu zannettiği Berkuk'u bizzat gören Frescobaldi, Anas'm, oğlunun sultan olmasını te'min için islâmiyeti kabûl ettiğini ileri sürer⁵. Hemen ilâve edelim ki, muâsir kaynaklarda mezkûr İbn 'Abd Allâh künyesi de bu husûsu te'yid etmektedir.

¹ Bk. *İkd*, XX, 60. Krş. *Nucûm*, V, 164; Mavrid, Var. 32^b.

² Bk. *Al-'Ibar*, V, 472.

³ Var. 18^b.

⁴ ثابوه مسلم غيره فان أباه قدم الى الديار المصرية فأسلم, bk. *Nucûm*, V, 162; bk. *Hasn*, II, 105. Krş. Barthold, *Türk tarihi hakkında dersler*, s. 158. R. L. Devonshire'e göre, Anas, tunalı bir gemici idi. Bk. *Rambles in Cairo*, s. 555-561.

⁵ *Viaggio*, Floransa, 1829, s. 5 v.d.

Ş 2: Doğum tarihi ve ilk ismi üzerindeki münâkaşalar.

Muâsır müelliflerden Maḳrîzî, Berkuk'un 741 (= 1340/1) senesinde doğduğunu kabûl etmektedir. Onun bu husûsdaki mütâlaası, Berkuk'un öldüğü zaman (801/1399) yaşının 60 olduğu esasına dayanmaktadır⁶. 1384'de *Kahire*'yi ziyâret eden Simoni Sigoli, Berkuk'un bu tarihte 45 yaşında olduğunu iddia eder ki⁷, onun bu ifâdesi Maḳrîzî'yi te'yid eder.

Berkuk'un ilk ismi mes'eleside muhtelif münâkaşalara mevzû olmuştur. Nitekim, İbn Kâdî Şuhba⁸, Maḳrîzî⁹, İbn Hatîb an-Nâsırîya¹⁰, İbn Hâcar¹¹ gibi muâsır ve İbn Tağribirdî¹² gibi muahhar müellifler yanında Şahâvî¹³ gibi bunlardan nakiller yapan âlimler, Berkuk'un ilk ismini Al-tunbuḡâ kabûl edip¹⁴, Berkuk isminin bilâhare Yulbuḡâ tarafından verilmiş bir lâkap olduğunu zannederler. Müelliflerin bu husûsdaki mütâlaalarının yanlış olduğunu, mevsuk delillere istinâden, ileri sürebiliriz. Evvelâ şu husûsu belirtmek icâp eder: Gerek Atabegliği ve gerekse Sultanlığı sırasında *Çerkesistan*'dan gelen gençlik arkadaşları, yakınları, hattâ bizzat babası ona sadece "Barḳûḳ" diye hitap etmiş *Kahire*'de yapılan çerkesçe konuşmalarda bu isim sık-sık geçmiştir¹⁵. Türkçe gibi arapçada bilmediği kaynaklar tarafından tasrih edilen Anas'ın¹⁶, oğluna bu isimle hitap etmesi, Berkuk isminin evvelce bilindiğine delâlet eder. Anlaşıldığına göre, Al-tunbuḡâ ismi, ilk defâ, *Mısır*'daki tüccarların reisi Kâdî Burhân ad-Dîn İbrâhîm b. 'Umar al-Maḥallî al-Kârimî¹⁷, Berkuk'u satın alan Hoca (= *Hocâca*)¹⁸ Faḫr ad-Dîn

⁶ Bk. *Sulūk*, III, 110^b. Krş. *Mavrid*, 85^a; *Maṭlab*, 123^b. Müdekkikler, umûmiyetle, Berkuk'un öldüğü zamanki yaşını 63 olarak kabûl ederler. Msl. Bk. G. Wiet, *Hist. Nat. Eg.* IV: *L'Egypte Arabe*, chap. XVII, 520.

⁷ Bk. *Viaggio*, Floransa, 1829, s. 5 v.d.

⁸ *Zayl*, II, 146^b. ⁹ *Sulūk*, III, 110^b. 213^b. Krş. *Maṭlab*, 123^b.

¹⁰ I, 197^b. ¹¹ *Inbâ*², I, 170^b. ¹² *Manhal*, 181^b; *Nucūm*, V, 165.

¹³ *Ḍav*², III, 11. Krş. *Şazarât*, VII, 6.

¹⁴ Mezkûr kaynaklardan naklettiği anlaşılan d'Herbelot, Berkuk'un ilk ismini Tanbuga olarak kayd eder. Bk. *Bibl. Or.* s. 187. Ayr. Bk. Gio. B. Rampoldi, *Annali Musulmani*. X, 193.

¹⁵ Bk. *Manhal*, 181^a; *Nucūm*, V, 165: «ينادى برقوق باسمه».

¹⁶ «وهو رجل جركس لا يعرف من التركة ولا من العربى». bk. *İkd*, XIX, 232. Krş. İbn Kâdî Şuhba, I, 234^a; *Inbâ*², 59^b; İbn İyâs, I, 253.

¹⁷ Berkuk'la olan münâsibeti hak. bk. İbn al-Furât, IX, 379.

¹⁸ Tâcir mânasına gelen bu kelime hak. bk. *Şubḫ*, VI, 13. Tafsîlât için bk. D. Ayalon, *L'Esclavage du Mamelouk*, s. 1 v.d.

‘Osmān b. Müsāfir¹⁹ den işiterek, Kādī al-kuḍāt Vali ad-Dīn Abī Zar‘a al-‘Irākī²⁰ ye nakletmiş, İbn Ḥatīb an-Nāşiriya de bu sonuncusundan işittiği ismi aynen kitabına kaydetmiştir²¹. Halbuki, Burhān ad-Dīn al-Maḥallī türkçe, Hōca ‘Osmān ise arapça bilmiyorlardı²².

§ 3: Berkuk'un gençliği.

(i) Esâreti.

Dahâ evvelde aynı ismi taşıdığı anlaşılan Berkuk'un esâreti hakkında kat'î bir bilgiye sâhip değiliz. Onun, Çerkesler arasında cârî teâmüle uygun olarak yapılan bir akın esnasında esir edildiğini veya zaruret yüzünden satıldığını tesbit etmek imkânsızdır. Muâsırlarından Maḳrîzî'ye göre, *Çerkesistan*'dan alınarak *Kırım*'a getirilen Berkuk²³, burada bir hamamcıya satılmıştır²⁴. *Kırım*'daki hayatı hakkında tafsîlât veren ‘Aynî, bu hamamcı yanında çalışan Berkuk'un gayet yakışıklı olup, yıkanmağa gelen müşterilere peştemal tuttuğunu, bu yüzden pek çok meraklının onu görmek üzere geldiklerini zikreder²⁵.

(ii) Mısır'a gelmesi.

Berkuk'un hangi tarihte *Mısır*'a geldiğini kat'î olarak tesbit edemediğimiz gibi, kaynakların bu husûsda verdikleri haberlerde muhtelifdir. Vekayîe muâsir İbn Ḥaldūn²⁶, İbn Ḥatīb an-Nāşiriya²⁷, ‘Aynî²⁸, İbn Kādī Şuhba²⁹, Maḳrîzî³⁰, İbn Ḥacar³¹, İbn Taḡribirdî³² gibi muahhar müellifler, *Kırım* ile *Mısır* arasında esir ticâreti yapan Hōca ‘Osmān b. Müsāfir'in *Kırım*'da satın aldığı Berkuk'u *Mısır*'a getirip 764 (=1362/3) de büyük Emîr (=al-Amîr al-Kabîr) Sayf ad-Dīn Yulbuḡā

¹⁹ Kaynaklarda Tēcîru's-sultānî olarak zikrediliyor. Msl. Bk. İbn al-Furāt, IX, 349, str. 21. Krş. D. Ayalon, *L'Esclavage*, s. 2 v.d.

²⁰ Biyografisi için bk. *GAL*, Suppl. II, 71. Ayr. Bk. *Kaynaklar*.

²¹ I, 197b.

²² Tafsîlât için bk. *Manhal*, 181a; *Nucūm*, V, 165 v.d.

²³ Bk. *Sulūk*, III, 110a. Krş. *Nucūm*, V, 164.

²⁴ Bk. *İkḍ*, XX, 61.

²⁵ Bk. *İkḍ*, XX, 61. Sigolî de bu husûsa işâret etmektedir. Bk. *Viaggio*, s. 5 v.d.

²⁶ V, 472. ²⁷ I, 197b. ²⁸ *İkḍ*, XX, 61. ²⁹ II, 146b. ³⁰ *Sulūk*, III, 110a.

³¹ I, 170b.

³² *Nucūm*, V, 164; *Mavrid*, 82b; *Manhal*, 181a. Ayr. Bk. *Zubda*, 113; *Uḳūd*, III, 110a; *Maḳḳab*, 123b.

al-‘Umarî al-Hâşşakî'ye sattığını bildirirler. Müelliflerin bu husûsda verdikleri malûmat, Berkuk'un kullandığı al-‘Osmânî ve al-Yulbuğâvî lâkabları ile de teyyüd etmektedir.

Çerkeslerin nesebleri hakkında husûsî bir tedkiki hâvî olup, umûmiyetle, vardığı neticelerin kabûlüne imkân olmıyan *Qahr al-Vucûh al-‘Ābisa* adlı *anonym*'de, bâzı tüccarların refakatinde, kara yolu ile, *Bulgaristan* üzerinden *İstanbul*'a gitmek üzere yola çıkan Berkuk'un, bu memleketten geçerken Bulgar eşkiyasının tecâvüzüne marûz kalıp esîr düştüğü ve bunlar tarafından satıldığı zikrolunmaktadır³³. Gene aynı *Anonym*'e göre, yakışıklı bir genç olarak tavsif edilen Berkuk, Memlûk Emîrlerinden Taştamur tarafından satın alınarak evvelâ Halep, bilâhare, *Dimaşk*, nihâyet *Mısır*'a götürülmüş ve burada Sultan al-Malik al-Manşûr ‘Alî b. Şa‘bân'a satılmıştır³⁴. Mezkûr *Anonym*'in bu rivâyetini kaynakların verdikleri haberlerle tevsik etmenin imkânı yoktur. Filvâki, kaynaklar, Berkuk'lâ muâsır Taştamur al-‘Alâî ve Taştamur al-Laffâf ismindeki Emîrleri zikrederler. Ancak, Berkuk'un mezkûr Emîrlerle olan mücâdelesî malûm olduğuna göre, bunun imkânsızlığı kendiliğinden meydana çıkar. Esâsen, Berkuk, at-Taştamurî nesbesini hiç bir zaman kullanmadığı gibi, al-Malik al-Manşûr ‘Alî'nin hizmetine girmeside çok daha sonradır. Öyle anlaşıyor ki, *Mısır*'da bir sülâle kurmağa muvaffak olan Berkuk'un, esîr bir köle olması *Anonym* müellifini rahatsız etmiş olmalı ki, kurucusunun marazî bir şekilde esîr düştüğünü, vak'aları tahrif ederek isbat etmeğe çalışmış, tanzim ettiği bir şecerede de Berkuk'u Kureyş ümerâsından Banû ‘Āmir'a kadar çıkarmak sûretiyle sülâleye kudsi bir veçhe vermeğe uğraşmıştır³⁵.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, *Kırım*'da Berkuk'u satın alan Hûca ‘Osmân b. Müsâfir, 764 (1362/3) de *Mısır*'a geldiği sırada, evvelâ tüccarların reisi Kâdî Burhân ad-Dîn al-Maḥallî al-Kârimî'ye gösterdiği esîrini, aynı senede, Atabek Sayf ad-Dîn Yulbğā al-‘Umarî al-Hâşşakî'ye satmıştır³⁶. Berkuk'un kullandığı al-‘Osmânî ve al-Yulbuğâvî sıfatları bu husûsa delâlet eder³⁷.

³³ قدم الى قسطنطينية الكبيرى مهاجراً بصحبة بعض المسافرين فطلع عليهم اللصوص من بعض المنازل
عبيد قاتلوا جماعة وامرود وباعوه كالعبيد bk. var. 18^b. Eksik ve yanlış tercümesi İsmail Sabri tarafından yapılmıştır. Bk. İstanbul, 1290, s. 26 v.d.

³⁴ Var. 20^b. ³⁵ Var. 19^a.

³⁶ İbn Kādî Şuhba, II, 146^b; al-‘Ibar, V, 472; *Salûk*, III, 110^a; *İnbâ*, I, 170^b; *İkd*, XX, 61. Krş. İbn İyās, I, 259. Birde bk. Weil, Chalifen, IV, 542; W. Muir, s. 111; ‘Alî Bâşā Mubārak, *Hıtaṭ al-Cadīda*, I, 40; VI, 4.

³⁷ Bk. İbn al-Furāt, IX, 49. Bununla berâber, biz, her iki sıfatı kitâbelerinde görüremiyoruz. Bk. *CIA, Egypte*, I, 545, 588, 589. Krş. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 103.

Müelliflerin bildirdiklerine göre, Yulbuğā, satın aldığı bu genç çocuğa³⁸ Barķū ismini vererek, kendi Tıbāk³⁹ ına göndermiş ve Yulbuğāviya Memlûkları arasında yetişmesini temin etmiştir. Bu husûsda büyük bir dikkat ve itina gösteren Yulbuğā'nın, çok geçmeden, Berkuk'u azat ettiği anlaşıyor⁴⁰. Bununla berâber, efendisine dâima sâdık kalarak, onun lehinde, bir takım hareketlere girişen Berkuk, bu Emîrin katli üzerine(bk. Giriş), bütün Yulbuğāviya Memlûkları gibi, arkadaşları Zayn ad-Dîn Barka al-Çöbânî, Altunbuğā al-Çöbânî ve Cârkas al-Halîlî ile birlikte Karāk'a sürüldü. Muâsır müelliflerden Zayn ad-Dîn Tâhir⁴¹ i te'yit eden İbn Hâtîb an-Nâşiriya⁴² ile Maķrîzî⁴³, kalebend olan Berkuk'un Karāk'da iki, İbn Haldûn ise⁴⁴, beş sene hapis edildiğini zikrederler. Berkuk'un ilk zamanları hakkındaki malûmatın, umûmiyetle, nakıs ve müphem olmasına rağmen, arkadaşı Barka al-Çöbânî ile birlikte tahliye edilip, Dımaşk Nâibi Emîr Sayf ad-Dîn Mancak al-Yûsufî⁴⁵ nin hizmetine girdiği devre âit kaynakların verdikleri haberler, bir dereceye kadar, tavazzuh etmektedir⁴⁶.

(iii) İlk faâliyeti.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Suriye'de hüküm süren şiddetli kıtlık esnasında⁴⁷, Yulbuğāviya Memlûklarını affeden al-Malik al-Aşraf Şa'ban'ın, bunların Mısır'a gelmelerini sağladığı bir sırada, arkadaşı Barka al-Çöbânî ile birlikte Kahire'ye gelen Berkuk, mezkûr Sultanın hizmetine girmiştir. Bu Sultanın yanında Taḥlûḥa Emîrlğine yükselen

³⁸ Bk. *Zubda*, s. 113.

³⁹ Bk. *al-İbar*, V, 472. Yulbuğā'nın Tıbaḳlarında 3,500 Memlûk bulunuyordu. Bk. *Zubda*, s. 113.

⁴⁰ İbn Kādî Şuhba, II, 146^b; *al-İbar*, V, 472; *Sulūk*, III, 110^a v.d., *İkd*, XX, 61; *Inbâ*, I, 170^b; *Uḳūd*, II, 110^a.

⁴¹ III, 464^a. ⁴² I, 189^a. ⁴³ *Sulūk*, III, 110^b. ⁴⁴ *Al-İbar*, V, 472.

⁴⁵ Ölm. 776/1375. Biyografisi hak. bk. Al-Hâfız Abî'l-Mahâsin Muḥammad al-Huṣaynî, *Zayl*, 369^a; İbn Doḳmāk, *Macmū'a*, 147^a; İbn Tûlûn, s. 12 v.d., *CIA*, *Jerusalem*, 284; L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, 153 v.d.

⁴⁶ Msl. Bk. İbn Hâtîb an-Nâşiriya, I, 198^a; Zayn ad-Dîn Tâhir, III, 464^b; *Uḳūd*, II, 110^b.

⁴⁷ 763'da Mısır'da, 777'de Suriye'de büyük tahribat yapan bu müthiş kıtlık Valiy ad-Dîn al-İrâkî tarafından tafsîl edilmektedir. Bu müellife göre, mezkûr seneler esnasında ölümler yenmiş çocuklarda satılmıştır: «ثم اشترىهم الخال حتى اكلت الميتات وبيعت الاولاد» bk. *Zayl*, 25^b. Kıtlık senelerinde Mekke Emîrine Kahire hazinesinden 160,000 dirhem gönderiliyordu. Bk. Al-Malik al-Aşraf Şa'ban'ın 763/1365 tarihli emirnamesi: G. Wiet, *un décret du Sultan mamluk Malik Ashraf Sha'ban à la Mecque, Proceedings...*, s. 329 v.d.

Berkuk, onun hac maksadile *Hicâz*'a yaptığı sefere ⁴⁸ iştirâk etmiş ve 6 zilka'de 778 (=16 mart 1377) de *Kahire*'de öldürülmesi üzerine de ⁴⁹, yeni Sultan al-Malik al-Manşûr 'Alî b. Şa'ban'ın hizmetine girmiştir. Bu Sultanın maiyetinde yüzler Emîrliğine (=amîr mi'a) yükselen Berkuk'un, Yulbuğâviya Memlûklarının başında olarak, faâl bir rol oynadığına şühit oluyoruz. Nitekim, o, Yulbuğâviya memlûklarının tabii' şeflerinden Zayn ad-Dîn Barka al-Çöbânî, Altunbuğâ al-Çöbânî, Cârkas al-Halîlî ve Yulbuğâ an-Nâsirî gibi arkadaşlarının (=huşdâşîya) da desteklerini temin etmek sûretiyle faâliyeteye girişmiş, Sayf ad-Dîn Taştamur al-Muhammadi'nin yerine Atabek olan Kâraţây at-Tâzî ⁵⁰ nin *İştâbl as-Sultânî* Emîri Aynabak al-Badrî ile mücâdelelerine iştirâk etmiştir. Bilhâssa, Yulbuğâviya Memlûkları arasında mevcut Çerkesleri kendi tarafına çekmek sûretiyle, sâdık bir Memlûk gurupu teşkil eden Berkuk, önce Kâraţây'a, sonrada, kendisine *İştâbl*'da bir vazife vermeği vâdeden Aynabak al-Badrî'ye hizmet etmekden çekinmedi ⁵¹. Ancak, Aynabak'ın, mevkiîni kuvvetlendirmek maksadile, kendine rakip gördüğü Emîrleri *İskenderiye* hapishanesine gönderip, Kâraţây'la işbirliği yapmış olmakla itham ettiği Halîfe al-Mutavakkil 'alâ'l-lâh'ı Kûş'a sürmesi ⁵² ve yerine Zakiryâ b. al-Vâşîk'ı getirmesi ⁵³ üzerine, bu hareketi tasvip etmeyen Emîrler ile birleşen Berkuk, arkadaşları Zayn ad-Dîn Barka al-Çöbânî ve Yulbuğâ an-Nâsirî ile birlikte hareket etmek sûretiyle, mühim bir rol ifâ etti. Bununla berâber, Aynabak'a karşı yardımlarını temin ettiği yerli halkın (=al-*avâm*), Emîrler arasındaki mücâdeleye karışması, bâzı karışıklıklara sebep olmuştur ⁵⁴.

Kûflûbuğâ'nın mağlûp ve *Kîmân* ⁵⁵ taraflarına kaçan Aynabak'ın tevkifinde en mühim rolü oynayan Berkuk, Yulbuğâviya Emîrlerinden olup bu son hareketi müteâkip Atabek seçilen Yulbuğâ an-Nâsirî ve Zayn ad-Dîn al-Çöbânî ile birlikte büyük bir nufuza sâhip oldu. Nitekim İbn Haldûn, Berkuk'u *ابصر القوم بالسياسة وطرق التدبير* olarak tavsîf etmekte-

⁴⁸ Bk. Valiy ad-Dîn al-İrâkî, *Zayl*, 28^b.

⁴⁹ Bk. İbn Doğmâk, *Tarcumân az-Zamân*, XIII, 30^a; ayn. müell. *Macmû'a*, 162^b.

⁵⁰ Bu Emîr hak. Bk. Valiy ad-Dîn al-İrâkî, *Zayl*, 23^b, 31^b; İbn Doğmâk, *Tarcumân az-Zamân*, XIII, 27^a; ayn. müell. *Macmû'a*, 161^b; İbn Haldûn, *Rihla*, 81^a; *Inbâ*, I, 39^b.

⁵¹ Bk. Valiy ad-Dîn al-İrâkî, *Zayl*, 32^a; İbn Kâdî Şuhba, I, 244^a; İbn Doğmâk, *Macmû'a*, 165^b.

⁵² Şehir, *Kahire*'deki 'Abbâsî Halîfeleri için bir sürgün yeri idi. Bk. J. H. Kramers, *Isl. Ans.* VI, 1026, madde: *Kus*.

⁵³ Bk. Valiy ad-Dîn al-İrâkî, *Zayl*, 31^b; *Inbâ*, I, 39^b; Ma'âsir al-İnâfa, 139^b; *Nucûm*, V, 137; *Mavrid*, 49^b; Suyûtî, *Târîh al-Hulafâ*, s. 202.

⁵⁴ Bu huşûsda yapılan bir tedkik hak. bk. A. N. Poliak, *Les révoltes populaires en Egypte à l'époque des Mamelouks*, *REI*, 1934, s. 267 v.d.

⁵⁵ *Kahire* ile harâbeler arasındaki büyük enkaz tepelerine bu isim veriliyordu.

dir⁵⁶. Bununla berâber, Aynabak'ın tevkifi hâdisesini istismar eden Berkuk, Barka'nın da za'fından istifâde etmek sûretiyle, iferide kendine muhâlefet etmeleri melhûz Türk Emîrlerini teb'it etti isede⁵⁷, çok geçmeden, Dımaşk Nâibi Taştamur al-‘Alâ’î’yi Mısır’a dâvet eden Yulbuğâ an-Nâşirî’nin mukavemeti ile karşılaştı. Buna rağmen, yeni Atabek Taştamur al-‘Alâ’î’ye nufûz etmekte gecikmeyen Berkuk, onu Yulbuğâ an-Nâşirî aleyhine çevirmek sûretiyle büyük Emîr Ahurluk (=amîr āḥūr al-kabîr) vazifesini elde etti. Bu mühim vazifeye geçmesini müteâkip “*Sayf ad-Dnnyā va’d-Dîn*” lâkabını alan Berkuk’un⁵⁸, Yulbuğâvî-ya Memlûklarının başında olarak, *İşṭabl*’a yerleştiğini görüyoruz.

(iv) Atabek Berkuk.

Bu sûretle mevkiîni kuvvetlendirip, Emîr Meclis ta’yin ettirmeğe muvaffak olduğu Zayn ad-Dîn Barka al-Çöbânî ile birlikte, bir müddet, Taştamur al-‘Alâ’î’yi destekleyen Berkuk, bu Emîrin sâyesinde, Ra’s Navba’lik mansıbını elde edince⁵⁹, Yulbuğâvîyalardan ayrı, yeni bir Memlûk gurupu (=az-Zāhiriya) teşkil etmek üzere teşebbüse girişti. Bu maksadla *Hân Masrūr*⁶⁰ dan pek çok Çerkes Memlûk satın alan Berkuk’a mukabil, Zayn ad-Dîn Barka, daha ziyâde, Türk menşe’li Memlûk (az-Zaynîya) seçmiştir ki, bu husûs, bilâhare çıkacak olan Çerkes-Türk rekabetininde esasını teşkil etmiştir. Öteyandan, her iki Emîrin, kendi adamlarına Mısır’ın en zengin iktâ’larını vermek sûretiyle, giriştikleri teşebbüsler ise⁶¹, bu rekabeti tâcil edecektir.

⁵⁶ Bk. *Al-‘Ibar*, V, 467.

⁵⁷ Berkuk’un telkini ile *İskenderiye* hapishanesine gönderilen Türk Emîrleri şunlardır: Damurdâş al-Yūsufî, Damurbây al-Hasanî, Atbuğâ, Âş aş-Şayḥunî, Kuṭlūbuğâ aş-Şa‘bânî, Damurdâş al-Muallim, Asandamur al-‘Osmânî. Tafsîlât için bk. *Al-‘Ibar*, V, 467; *Cavhar*, 81a; *İkḍ*, XIX, 227a; *Sulūk*, III, 71b; *İnbâ’*, I, 40a.

⁵⁸ Bk. Valiy ad-Dîn al-‘Irâkî, *Zayl*, 15b; *İkḍ*, XIX, 227a; İbn Doḡmâḡ, *Tarḥimān*, XIII, 115a; Suyûṭî, II, 79. Krş. H. Lavoix, s. 397 v.d., A. L. Mayer, *Lead coins of Barqūq*, QDAP, Vol. III, nr. 1, s. 20; CIA, *Egypte*, I, 545, nr. 4; A. L. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 103.

⁵⁹ Bk. *Al-‘Ibar*, V, 467.

⁶⁰ *Kahire*’nin en işlek mahallinde bulunan *Hân Masrūr*’un esîr ticâretine hasredildiği anlaşıyor. Makrîzî, mezkûr Handa, esîrlere mahsûs odalardan bahseder. Bk. *Hıtaṭ*, II, 92. Krş. ‘Alî Bâşâ Mubârak, *Hıtaṭ al-Cadîda*, II, 22; D. Ayalon, *L’Esclavage*, s. 4.

⁶¹ Bk. *Al-‘Ibar*, V, 467.

Türk Memlûklarına (=az-Zaynîya) mukabil, Çerkeslerin ekseriyeti teşkîl ettikleri az-Zâhirîleri kuvvetlendirmek sûretiyle, genç Sultan al-Malik al-Manşûr 'Alî üzerindeki tesirinden istifâde eden Berkuk, kendisine rakip addettiği Atabek Taştamur al-'Alâî'yi de bertaraf edip, mansıbını elde etmeğe karar verdiğinden, Sultanı, yakın adamlarının nezâretinde bulunan, *İştabl*'a dâvet etmesini müteâkip, Taştamuriya Memlûkları ile giriştiği mücâdeleyi kazandı⁶²; kayınpederi olduğu anlaşılan Taştamur başta olmak üzere tevkif olunan sâir Türk Emîrleri *İskenderiye* hapisanesine gönderildiler⁶³. Bu sûretle al-Malik al-Manşûr 'Alî tarafından teklif olunan Atâbaku'l-'Asâkir'lik mansıbını kabûl eden Berkuk'un, büyük Ra's navba (=Ra's Navba al-Kabîr) lik rütbesini ihraz eden Zayn ad-Dîn Barka⁶⁴ gibi, Amîr Âhûr Sayf ad-Dîn Aytmış al-Bacâsî ve Emîr Karamurdâş tarafından desteklendiği anlaşıyor. Nitekim, 'Aynî, mezkûr Emîrlerin kazandıkları nufuza işâret etmektedir⁶⁵.

Bununla berâber, kendi cinsi Çerkesleri olduğu gibi, tarafdarı bulunan ümerâyı, mühim mevkilere geçirmek sûretiyle, arkadaşlarına tevaffuk eden Berkuk, henüz küçük bir çocuk olan Sultanın mevcûdiyetine rağmen, bütün hüküm ve nufuzu eline geçirmekte gecikmedi. Nitekim, devâm eden Türkmen muhârebeleri gibi Urbanın isyanları (=fasâdu'l-'Urbân) Memlûk Sultanlığını müşkül duruma soktuğu bir sırada, ilk efendisi Hoca 'Osmân b. Müsâfir ve tüccarların reisi Kâdî Burhân ad-Dîn al-Mağallî al-Kârimî'nin de telkinleri ile, kara yollarının emniyetini ve ticâret kervanlarının sâlimen Mısır'a gelmelerini temin etmek maksadile teşebbüse geçen Berkuk'un, bu husûsda bâzı tedbirler aldığını görüyoruz (bk. İktisâdî Durum),

Öte yandan, Mısır'da gittikçe çoğalan Çerkeslerin Memlûk Sultanlığının en önemli mevkilerini ellerine geçirmek sûretiyle arzettikleri

⁶² Makrîzî, Taştamur al-'Alâî'nin bu savaşı sırasında vefât ettiğini bildirir (bk. *Salûk*, III, 74a), onun 784/1382'de ma'zûlan battâlan gittiği Kudüs'de 486/1384 senesi eylülünde öldüğü anlaşıyor. Bk. Zayn ad-Dîn Tâhir, III, 441, 453; Şîh b. Yahya, 310, 333. Krş. CIA, Jerusalem, s. 225, nr. 88; L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 225; Weil, *Chalifen*, IV, 528 v.d., 535.

⁶³ Bk. Valiy ad-Dîn al-'Irâkî, *Zayl*, 34b; al-'İbar, V, 468; İbn al-Furât, IX, 89; İbn Kâdî Şuhba, I, 248a; Cavhar, 81b; *İkâd*, XIX, 231a; *Salûk*, III, 74a. Krş. Nucûm, V, 140; *Ukûd*, II, 100a.

⁶⁴ Kazandığı bu mansıp kitâbesinde mezkûrdur: الاشرف الزينى بركة رأس نوبة الملكى المنصورى, bk. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 101.

⁶⁵ «وصار هؤلاء الثلاثة نظام الملك واليهام الحل والعقد», bk. *İkâd*, XIX, 232b.

tehlikeyi dikkatle tâkip eden Zayn ad-Dîn Barka, tamamen Türklerden teşekkül eden kendi gurubunu (=Zaynîya) kuvvetlendirmek üzere teşebbüse girişti. Muâsır müelliflerden İbn Kâdî Şuhba “*ittaşafa at-Turk ilâ Barka va'l-Carākisa ilâ Barķūk*” cümlesile guruplaşan bu iki zümreye işâret etmektedir⁶⁶. Yine kaynaklardan anlaşıldığına göre, başda Hōca ‘Osmān b. Müsâfir ve Kâdî Burhān ad-Dîn al-Maḥallî al-Karimî olmak üzere, bir kısım tüccar ve kervan sahipleri yanında Hanafilerin Berkuk’a tarafdar olmalarına mukabil, Şâfi’î mezhebinde bulunan din adamları, ezcümle, Burhān ad-Dîn b. Cama’a (b. bk.) ile Dimaşk Şâfi’î kadılarının desteğini temin eden Sarāc ad-Dîn ‘Umar al-Bulķinî (b. bk.) Barka’ya tarafdar idiler⁶⁷. Bununla berâber, bu iki mezhebe mensup din adamlarının, bir müddet, birbirine muhâlif bu iki gurup arasında mütevassıt bir rol oynadıklarına şahit oluyoruz. Nitekim, 781 senesi şâbanının 24’inde (7 Aralık 1379), Barka’nın *Buhayra*’da bulunduğu bir sırada, bu Emîr lehinde harekete geçen Emîr Silâh Aynāl al-Yūsufî’nin, yanında pek çok Türk Emîrleri ve ez-Zâhirîlerde mevcûd Türk Memlûkları olduğu halde, *Işṭabl*’ı eline geçirmesi ve Berkuk’un, Emîr Aytmış al-Bacāsî’yi Çerkes Memlûkları ile gönderip, mezkûr Emîri bertaraf etmesi üzerine⁶⁸, daha büyük çatışmaları önlemek maksadile toplanan *Ülema Meclisi*, Şayḥ Akmal ad-Dîn al-Bâbirdî al-Hanafî ile Şayḥ Amîn ad-Dîn al-Ḥalvatî’yi mezkûr Emîrlerin nezdine göndermek sûretiyle teşebbüse geçti.

Ülemânın tavassutu üzerine, Aytmış’ı affeden Barka ile barışan Berkuk, çok geçmeden, Türk gurubunu tamamen bertaraf etmek üzere, harekete geçti; başta Barka’nın kardeşi Karamurdâş olmak üzere, pek çok Türk ümerâsı, bir ziyâfet esnasında, tevkîf edildikleri gibi⁶⁹, *Sulṭân Ḥasan Medrese*’sini elde eden az-Zâhirî Memlûkları da, *Işṭabl*’da bulunan Zaynîyaları tazyika başladılar. Maiyetinde Türk Memlûkları olduğu halde, *Ḳubbat an-Naṣr*’a çekilen Barka’yı ortadan kaldırmağa karar veren Berkuk, yağma edecekleri bu Emîrin evinin bütün malları-

⁶⁶ I, 231^a.

⁶⁷ Bk. *Inbâ’*, I, 51^b.

⁶⁸ Şih’b ad-Dîn b. al-‘Atṭār, Aynāl al-Yūsufî ile Sūdūn’un mağlûbiyetleriyle neticelenen mücâdeleyi tasvîr eder:

قد البس الله برقوق المجابه في نهال الانين من عزه وتمكين
وراح اينال مع سودون وانكسرا وكان يوماً عسيراً يوم الانين

Bk. İbn Doḳmāk, *Macmū’a*, 167^a. Ayr. Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 257^b; *İkṣ*, XIX, 248; *Uḳūḍ*, II, 101^a.

⁶⁹ Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 231^a; *Sulūk*, III, 91^b.

nın kendilerine âit olacağını vâdettiği ayak-takımını (=al-^cavām)⁷⁰ da kendi lehinde kullanmakdan çekinmedi. Ancak, bu kabîl kimselerin Barka'nın *Bāb as-Silsila* karşısındaki evini tahrip edip, husûle getirdikleri karışıklıklar⁷¹, başda Kahire Vâlisi Bahā' ad-Dîn Bād olmak üzere bir çok kimsenin infialini mucip olduğundan, Berkuk, kendisine tarafdâr ümerâdan Hüsâm ad-Dîn Husayn b. al-Gürânî'yi Kahire Vâlisi tâyin etmek zorunda kalmış, Türk Memlûklarının mukavemetlerini kırmak maksadıyla de bu Memlûkların mallarını ayak-takımına vâdetmiş idi⁷². *aş-Şalibiya*, Kahire ve *al-Husayniya* kabadayılarının ön-ayak oldukları bu ayaklanma neticesinde, sokak başlarını futa halk, Türk Memlûklarını yakalayıp soymağa başladı. Öteyandan, şehrin ekâbiri gibi, Yulbuğâviya Memlûklarının eski reislerinden Yulbuğâ an-Nâşirî ve bir kısım Aşrafiya Memlûklarının da iltihakı ile kuvvetlenen Türk Memlûkları, Sultân al-Malik al-Manşûr 'Alî'nin muhâfaza edilmekte olduğu *Iştabl*'in *Harrağa*'sını ele geçirmek üzere giriştikleri teşebbüslerde Çerkesleri mağlûp edip, Sultanın Memlûkları (=al-Mamâlik as-Sultânîya) gibi, *Acnâd al-Halka* (b. bk.) ile *Acnâd al-Bâfila* (b. bk.) yı toplamak ve Karafa kapusunun (=Bāb al-*Qarāfa*) gerisini taşlarla takviye etmek, ayrıca, *Qal'atu'l-Cabal* ile *Qubbat an-Naşr* arasına toprak yığdırmak sûreti ile, barikatlar te'sis eden Barkuk'u zorlamağa başladılar. Ancak, Barka yile, Yulbuğâ an-Nâşirî'nin, yanlarında Aḥmad b. Umûr at-Türkmânî olduğu halde, *Qal'atu'l-Cabal*'a karşı giriştikleri bu teşebbüs, Türk Memlûklarına ekmek ve et temin eden Kahire Muhtesibi Camâl ad-Dîn Maḥmûd al-*Qayşarî*'nin tevkifi, pusuda bekleyen halkın taş ve sopalarla müdâhalesi üzerine, akamete uğradı; halkla *Qal'atu'l-Cabal*'dan atılan mancınık ve sâir silâhların ateşleri arasında kalan Barka ile Yulbuğâ an-Nâşirî, mağlûp olarak geri çekildiler; Memlûklarında, Berkuk tarafdarı halkın eline geçti.

Halkın müdâhalesi üzerine, vaziyete hâkim olan Berkuk, Davādâr Yûnus an-Navrûzî'yi göndererek, *Bāb al-Qanṭara*'daki *Cāmî al-Maḥsî*'ye

⁷⁰ «ونادى برقوق للعوام بنهب بيت الامير بركة» bk. İbn Kādî Şuhba, 231^a. Krş. *Al-İbar*, V, 469.

⁷¹ Kahire'de husûle gelen karışıklıklar Maḥrîzî tarafından tasvîr ediliyor. Bk. *Sulūk*, III, 91^b. A. N. Poliak, Memlûk Sultanlığındaki halk isyanlarını tedkik ederken bu hâdise üzerinde de durmuştur. Bk. *Les révoltes populaires en Egypte à l'époque des Mamelouks*, REI, 1934, s. 256 v.d.

⁷² «ونادى الامير برقوق للعوام ان من قبض مملوكا من ممالك بركة كان له المال ولنا الدمع» bk. İbn Kādî Şuhba, I, 231^a. Krş. *Sulūk*, III, 92^a: «ولنا روحه».

ilticâ eden Barka ile kardeşi Karâdamurdâş ve Yulbuğâ an-Nâsirî'yi tevkif ettirdi. Maḳrîzî, mezkûr Emirlerle iş birliği yapmış olmaları sebebi ile tevkif edilip, *İskenderiye* hapisanesine gönderilen Hûdar, Karabuğâ al-Abûbakrî, Aydamur al-Hıṭâ'î, İlyâs al-Mâcârî, Sûdûn Bâşâ, Demurbugâ aş-Şamsî, Kutlubak an-Nizâmî, Akbuğâ aş-Şalihi, Aḥmad b. Umûr at-Türkmanî, Gûzel al-Kırımı, Tangız al-Osmânî gibi Türk Emirlerinin bertaraf edilmeleri ile *Mısır*'daki Türk hâkimiyetinin de sona ermiş olduğunu zikreder⁷³. Bu sûretle Barka gibi Türk Emirlerini de *Kahire*'den uzaklaştırıp yerlerine Çerkesleri ikame eden Berkuk'un, bu son hâdiseler sırasında mukavemet ettikleri anlaşılan Aşrafîya Memlûklarını şiddetle tenkil ettiği anlaşıyor. Nitekim, eski bir kaynaktan naklettiği anlaşılan Suyûṭî'nin, ilk defâ tarafımızdan kullanılan eseri, bu husûsa dâir mühim kayıtları ihtiva etmektedir⁷⁴. Bununla beraber, ileride genç Sultana karşı girişeceği teşebbüslerde yardımlarına ihtiyaç hissettiği Dimaşk Nâibi Işıktamur al-Mârdînî, İskenderiye Nâibi Salâḥ ad-Dîn b. Gûrâb ve Trablusşam Nâibi Aynâl al-Yûsufî gibi Türk emirlerini kendi tarafına çekmeğe muvaffak olan Berkuk, *Buhayra Urbânî* (= *Banû Murâ*)⁷⁵ Emîri olup Barka taraftarı bulunan Badr b. Salâm'ın, Barka'nın tevkifini müteâkip, *Damanhûr*'un sokaklarını yağma ve şehri harap etmesi üzerine, çıkan isyanda (= كثر شر عرب البحيرة)⁷⁶, mezkûr Emirler gibi, Aḥmad b. Yulbuğâ al-Umarî, Sayf ad-Dîn Aytmış ve Altunbuğâ al-Çöbânî'nin yardımlarını te'min etti. Bu sonuncular, maiyetlerinde Türk Memlûkları olduğu halde, Badr b. Salâm'ı, *Buhayra* a'mâlinden *Tarrûca*⁷⁷ da, şiddetle cereyân eden bir savaşı müteâkip, mağlûp ettiler⁷⁸; Badr b. Salâm, amân istemek zorunda kaldı⁷⁹.

⁷³ "فأمر ضت دولة الاتراك", bk. *Salûk*, III, 92b. Krş. *Nucûm*, V, 146.

⁷⁴ "أنه كان يعمل في تدبير ذلك من بعد مسك بركة الى ان افنى المالك الاشرفيه", bk. *Maṭlab*, 117b, Str. 9-10.

⁷⁵ *Buhayra Urbânî* hak. bk. *Şubḥ*, VII, 160 v.d.

⁷⁶ Bedevilerin Memlûk Sultanlığına hucûmları, *Kahire*'lileri yakından alâkadar ediyordu. Bu husûs ayrı bir tedkike mevzû olmuştur. Bk. A. N. Poliak, *Les révoltes populaires en Egypte à l'époque des Mamelouks*, *REI*, 1934, s. 256 v.d., 237.

⁷⁷ Hâsılâtı 72,000 dinar olup, evvelce *Dîvânü'l-Hâşş'a* âit idi; Berkuk devrinde *Dîvânü'l-Muḫrad'a* bağlanmış görülyor. Bk. İbn al-Cî'ân, s. 124.

⁷⁸ Kaynaklarda "kıışatu't-Türk va'l-'Arab", şeklinde tavsîf edilen bu savaşların şiddeti, İbn İyâs'ın ilk defâ tarafımızdan kullanılan *Uḳûd*'unda zikrediliyor: «عحصل بين» «الترك وبين العرب وقعه لم يسع بمثله فيما تقسم», bk. II, 104a.

⁷⁹ Bk. İbn Kâḍî Şuhba, I, 262a; *İnbâ*, I, 55a v.d., *Uḳûd*, II, 104b.

Buhayra Urbani'nin Barka lehinde giriştikleri isyân hareketinde muvaffak olamamaları üzerine, bu Emîri gizlice öldürtmeğe karar veren Berkuk'un, 782 (=7 nisan-27 mart 1381) de İskenderiye Nâibi Şalâh ad-Dîn b. Ğurâb'a gönderdiği emirname, bir çok münakaşalara sebep olmuştur. Valiy ad-Dîn al-İrâkî⁸⁰ ile İbn Hacı⁸¹ 'in kat'iyyetle bildirdiklerine göre, İbn Ğurâb, *Kahire*'den gelen mersûm (b. bk.) üzerine, Barka'yi öldürmüştür. 1384'de *Kahire*'de bulunan Sigoli, hayâtını etraflıca tedkik ettiği Berkuk'un, Barka'yi bertaraf etmek maksadıyla giriştiği teşebbüslerine işaret eder⁸². Ancak, Davâdarı Yunûs an-Navrûzî'yi *İskenderiye*'ye gönderip, yaptırdığı tahkikat neticesinde suçlu olduğunu ilân ettirdiği Nâibi⁸³ şîodetle cezalandıran Berkuk, arkadaşı (=huşdâşuhu) Barka için *Bâb Raşîd* haricinde bir türbe yaptırmak sûretiyle⁸⁴, zevâhiri kurtarmış görünüyor.

Bu sûretle, bütün rakiplerini bertaraf edip, Memlûk Sultanlığının mukadderatını eline alan Berkuk'un, kudret ve azameti, 782 (=1380/1) senesi zilka'desinde, kendisini ziyaret etmek maksadile *Mısır*'a gelen babası Anas b. 'Abd Allâh al-'Osmânî'nin seyahati sırasında tezâhür etti. Memlûk Sultanlığının bütün şehirlerinde olduğu gibi, *Kahire*'de de büyük merâsimlerle karşılanıp şerefine birçok eğlenceler tertip edilen Anas, bizzât Sultân al-Malik al-Manşûr 'Alî tarafından kabul edildi (783/1381).

Anas'ın bu ziyâreti sırasında, henüz küçük bir çocuk olan Sultanın 1381 senesi mayısının 19'unda (=23 safar, 783) vefâtı⁸⁵ üzerine, Sultan olmak maksadile teşebbüse geçen Berkuk, ümerânın bu husûsda kendisini desteklemeyeceklerini anlar-anlamaz, *İştabl*'ın *Harrâka*'sında topladığı Meclise, al-Malik al-Aşraf Şa'bân oğullarından birini seçmelerini

⁸⁰ Bk. *Zayl*, 35^b. Krş. *Maṭlab*, 116^a.

⁸¹ Bk. *İnbâ*, I, 58^b.

⁸² Bk. *Viaggio*, Floransa, 1829, s. 42.

⁸³ İbn Haldûn, Nâibin eski kinine binâen Barka'yi öldürdüğünü zikreder. Bk. *Al-'Ibar*, V, 471. İbn Ğurâb'ın *İskenderiye*'de yaptırdığı mebâni ile hayâtı hak. Bk. *Zubda*, s. 111; *Nucûm*, V, 155.

⁸⁴ Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 262^b; *Nucûm*, V, 148; *Ukûd*, II, 103^a. Zayn ad-Dîn Barka al-Cöbânî'nin hayâtı hak. Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 264^b v.d., *İnbâ*, I, 61^a; *al-'Ibar*, V, 471; *Nucûm*, V, 155 v.d. Krş. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 101; Sauvire, *Voyage d'exploration à la Mer Morte*, II, p. 200, No. 18.

⁸⁵ Bk. *İkd*, XIX, 263; Valiy ad-Dîn al-İrâkî, *Zayl*, 35^a; *Maorid*, 82^a; *Nucûm*, V, 149; *Ukûd*, II, 107^b; *Husn*, II, 105; *Ta'rih al-Hulafâ*, 203. Krş. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 57; Weil, *Chalifen*, IV, 529, 531 v.d.

tavsiye etti; Meclis, uzun münâkaşalardan sonra, mezkûr Sultanın oğullarından en büyüğü olan Hâccî'yı, al-Malik aş-Şâlih Şalâh ad-Dîn lâkabı ile, Sultan ilân etti⁸⁶.

⁸⁶ Biyografisi için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Melik-ür Şâlih Hâccî*, cüz. 77, s. 678 v.d.

İKİNCİ BÖLÜM

AS-SULTÂN AL-MALİK AZ-ZÂHIR ABÎ SA'ÎD SAYF AD-DÎN BARKÛK

§ I: Sultan Berkuk.

Yeni Sultan Hâccî'nın mevcûdiyetine rağmen, bütün hüküm ve nüfûzu elinde bulunduran Berkuk, çok geçmeden, yeni karışıklıklara sahne olan Memlûk sultanlığının mukadderatına hâkim olmakda gecikmedi. Nitekim, o, 1382 senesi başlarında Kahire'ye gelen Celâyir Sultanı Husayn'nın elçisini kabûl ettiği gibi¹, Kastilya kralı Jean I. in, son Ermeni kralı Leon VI. un esâretten-tahlisi için, Memlûk Sultanı nezdinde giriştiği müzâkereleri bizzât idâre etmiş ve Habeşistan tarikiyle gelen bir kısım halkın *Assuwan*'a taarrûz edip, bu muntakayı yağma etmelerini, Yâkubîleri tehdit etmek sûretiyle, önlemeğe muvaffak olmuş idi².

Az-Zâhirî Memlûkları gibi, türlü vaidlerle kendi tarafına çekmeğe muvaffak olduğu gibi bir kısım Türk ümerâsının destekleri ile hareket ettiği anlaşılan Berkuk'un, son muvâffakiyetini müteâkip, saltanatı elde etmek maksadıyle yeni bir teşebbüse giriştiğini görüyoruz. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu husûsda Halife al-Mutavakkil 'ala'l-lâh I. ile şâfi'î Kâdî al-kuḍâtı ve bir kısım Kâdî al-'Askar ve Dâr al-'Adl (=Mahkeme) Müftülerini tazyik etmekden çekinmeyen Berkuk, 784 (=1382) senesi ramazanının 19 ncı çarşamba günü, *İştabl*'ın *İzarrâka* (=ülemanın toplandığı oda) sında Meclisi topladı. Küçüklüğü sebebiyle,

¹ Bu sefâret hey'eti hak. Bk. İbn Kâḍî Şuhba, I, 239^b; *Sulûk*, III, 12^a; *İnbâ*, I, 66^a. ² Bk. *Maṭlab*, 117^a.

³ "وذكرهم ان الامور مضطربة وان الوقت محتاج الى سلطان كبير", bk. *İkd*, XIX, 278. Ayr. Bk. *Sulûk*, III, 110^b; İbn al-Furât, IX, 89; *Caḡhar*, 84^a. Krş. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Melik-üs-Selîh Hâccî*, s. 678.

devlet idâresindeki zâafını ileri sürdüğü Hâccî'nın halledilip yerine kudretli bir Sultanın seçilmesini talep eden Berkuk'un, Memlûk Sultanlığının marûz bulunduğu tehlike hakkındaki mütalâasını da nazarı îtibara alan Meclis⁴, onu, kısa bir müzâkereyi müteâkip, Memlûk Sultanlığının başına geçirmeğe karar verip Amîr Silâh Kuţlubuğâ al-Gûgây ile Ra's Navba Altunbuğâ al-Muailim'i, Hâccî'dan saltanat alâmetlerini almağa memur etti. Mezkûr Emîrlerin Meclise avdetlerini müteâkip⁵, kendisine Şayh al-İslâm Sarâc ad-Dīn 'Umar al-Bulķinî (b. bk.) ile Halîfe al-Mutavakkil 'ala'l-lâh tarafından "*al-Malik az-Zâhir*" lâkabı verilen Berkuk⁶, saltanat alâmetlerini giydiği halde, *İştâbl as-Sultânî*'de atına binip, merâsimle, *Ķal'atu'l-Cabal'a* girdi. Bu sûretle, Kâtib as-Sır, Vazîr (b. bk.), Nâzır al-Câyş (b. bk.), Nâzır al-Hâşş (b. bk.), Mısır ve Kahire Mühtesib'i (b. bk.) gibi vazifeliler yanında Dâr al-Adl Müftüleri (b. bk.), Ķalāvûn oğullarının tahtına, ikinci Çerkes Sultanı olarak oturan Berkuk'un⁷ iltifatına mazhar oldular⁸; *Kahire*, donatıldı⁹; edîpler, bu günü tasvîr eden kasideler kaleme aldılar¹⁰.

Bu sûretle, *Ķal'atu'l-Cabal'a* yerleşen Berkuk, kendisini destekliyen Hanefileri olduğu gibi, Şâfi'i kadılarını da taltif etmek sûretiyle, ülemanın teveccühüne mazhar olur-olmaz, sağında Aytmış al-Bacâsî, solunda Şayh Akmal ad-Dīn al-Bâbirdî al-Hanafî olduğu halde, Memlûk Sultanlarını takliden, *Ķanâţır as-Sibâ'ı* ziyâret etti¹¹.

⁴ "إخذنا منه المتجاء و احضراها الى الاتابك برقوق الممانى", bk. *Nucûm*, V, 161.

⁵ Bk. Valiy ad-Dīn al-İrâkî, *Zayl*, 40a; İbn Ķâdî Şuhba, I, 276a; İbn Doķmâķ, *Mc ā'a*, 169; *b* *Manhel*, 181b; *Nucûm*, V, 163; *Uķūd*, II, 109b; *Maţlab*, 117b. Bu lâkap gerek kitâbelerinde ve gerekse paralarında mevcuttur. Bk. *CIA, L'Egypte*, I, 186; H. Lavoix, s. 397.

⁶ Bk. *Mavrid*, 82b; *Nucûm*, V, 163; İbn İyâs, *Bada'î al-Umûr fî Vaķā'î al-Duhûr*, 151a: "أقرضت دولة بنى قلاوون ثم ابتدأت دولة الجراكسة". Ayr. Bk. Saķāvî, *Vacîz al-Kalâm*, 51a; 'Abd al-Bâsît al-Hanafî, *Risâla*, 6a; Bâ'ûnî, *Tuhfat az-Zurafâ' fî Ta'rîh al-Mulûk va'l-Hulafâ'*, 17b.

⁷ Bu sırada yapılan ihsanlar hak. bk. *İkd*, XIX, 284; *Sulûk*, III, 111a; *İnbâ'*, I, 72b.

⁸ İbn Doķmâķ'a göre, *Kahire*, yedi gün (bk. *Cavhar*, 84a) donatılmıştır. Ayr. Bk. *Al-İbar*, V, 474; *Sulûk*, III, 110b.

⁹ Şihâb ad-Dīn az-Zubayrî ile İbn al-Attâr al-Mısrî'nin Berkuk için yazdıkları kasideler hak. bk. İbn Ķâdî Şuhba, I, 276a; *İkd*, XIX, 281 v.d.

¹⁰ Halic al-Ķâhira üzerinde bulunan bu köprünün, ilk Çerkes Sultanı kabûl edilen Rukn ad-Dīn Baybars al-Çaşnîkîr (b. bk.)'in armasını taşıması (bk. W. Popper, *Egypt and Syria under Circassian Sultans*, s. 25), çok mânidardır.

(i) İlk mukavemet ve Berkük'a karşı yapılan bir suikast.

Bu sûretle, *Kahire*'de, Memlûk Sultanlığının başına geçen Berkük, kendine tarafdâr ümerâyı en önemli mevkilere yerleştirmek üzere, teşebbüse girişti ise de, muhâlefet eden Nâibler (= *Vâliler*)'in mukavemetleri ile karşılaşdı; Gazza Nâibi Akbuğâ 'Abd al-Vâhid, yanında Memlûkları olduğu halde, kaleyi terkettiği gibi, bir Çerkese bende olamayacağını ilân edip Dulkadırlarla anlaşmaktan çekinmeyen Elbistan Nâibi Altunbuğâ as-Sultânî de *Dârende*'yi muhâsaraya başladı. Bununla beraber, Berkük'a tarafdâr ümerâ, bu muhâlefeti önlemeğe muvaffak oldular. Nitekim, Berkük'un arkadaşı (= *huşdâşuhu*) Yulbuğâ an-Nâşirî'nin müdâhalesi üzerine, mağlûp olan Altunbuğâ as-Sultânî, *Sivas*'a, Kađî Burhân ad-Dîn Aḥmad'ın yanına çekilmek zorunda kaldı¹¹; Berkük tarafdârı ümerâdan Şayḥ 'Alî al-Ḳazânî, Elbistan nâibliğine getirildi.

Bu ilk muhâlefeti, tarafdârı ümerânın gayretiyle, önlemeğe muvaffak olan Berkük, çok geçmeden, sebep ve neticesi bakımından daha önemli bir mahiyet arzeden bir suikaste marûz kaldı.

Muvaffak olunup, Berkük bertaraf edildiği takdirde, saltanata geçmesi kararlaştırılan Halife al-Mutavakkil ile Kâşif Ḳaraṭ b. 'Umar at-Türkmânî ve Amîr Cândâr İbrâhîm b. Kuṭlukṭamur¹² un başında bulundukları bu harekete, Türkmenler gibi Kürdlerin ve Sa'îd Urbanının destekleklerini te'min etmiş olan sâir Türk ümerâsının da iştirâk ettikleri görülüyor. Ancak, Emîr Muḥammad b. Tangız'ın ihbarı ve Halife ile Ḳaraṭ ve İbrâhîm'in yüzleşdirilmeleri üzerine, suikast meydana çıktı. Berkük, bilhâssa, kendini zâlim bir Emîr olarak târif edip, saltanata, rızası hilâfına, tehdid ile geçtiğini, bu sebeple, haledilmesi icâp ettiğini söylemekten çekinmeyen Halifeyi¹³ şiddetle tazyik edip bizzât öldürtmek istedi isede¹⁴, Sûdûn aş-Şayḥûnî onun bu hareketine mâni oldu. Bununla beraber, kendilerine Halifenin öldürülmesinin meşrû olabileceği hakkında bir fetvânın hazırlanması emredilen dört mezhep ve Dâr al-'Adl (= *Mahkeme*) Kadıları gibi Müftülerin buhusûsu red etmeleri üzerine, mezkûr Halifeyi zincire vurdurmaktan geri durmayan

¹¹ Bk. *İkd*, XIX, 283; *Sulûk*, III, 112^a; *İnbâ*, I, 74^b.

¹² Taḥlîḥânâh ümerâsından olup fevkalâde cesâreti ile temâyüz eden bu zatın hayatı hak. bk. *Ma'âsır al-İnfâ*, 145^a. Krş. *Zubda*, s. 111.

¹³ Bk. Valiy ad-Dîn al-'Irâkî, *Zayl*, 41^b; *Sulûk*, III, 115^a.

¹⁴ Bk. *Sulûk*, III, 115^a.

Berkuk, onu, *Ķal'atū'l-Cabal*'in burcunda hapsedtirip, yerine, 'Umar b. İbrāhīm al-Mustamsık b. al-Hākim'i, al-Vāsık bi'llāh lākabı ile, Halife ilān etti¹⁵; Ķaraṭ ile İbrāhīm kale altına hapsedildiler.

(ii) İlk hārici tehlike karşısında Berkuk'un hazırlıkları.

Aleyhinde tertiplenlen bu suikast teşebbüsünü önlemeğe muvaffak olan Berkuk, bir müddet sonra, *Yakın-Şark*'a gelen Timur'un, Memlūk Sultanlığının nüfûz sahasında mukim Karakoyunlu Türkmenlerinin Beyi Kara Mehmed'i mağlûp edip, *Malatya*'ya kaçırıldığını öğrendi¹⁶. Daha evvel, Moğolların, bu defâda Tatarların, Memlūk Sultanlığı için arzettiği tehlikeyi, 789 (=1387) senesi recebinin beşinci pazartesi günü *Ķal'atū'l-Cabal*'de topladığı *Ülema Meclisi*'nde belirten Berkuk, yeniden asker techîz edeceği cihetle, vakıflardan toplanan paranın bu husûsda kullanılmasını talep etti. Mecliste hazır bulunanlardan Şayḥ al-İslām Sarāc ad-Dīn 'Umar al-Bulķīnî ile Şayḥ Calāl ad-Dīn al-Ĥanafî, bu paranın kullanılması aleyhinde bulundularsa da, tehlikenin ehemmiyetini göz önünde bulunduran sâir ülema, mezkûr vakfın bir senelik iradının bu husûsa tahsisini kararlaştırdı¹⁷.

Bu sûretle, vakıf paralarına el koyan Berkuk, tüccarlardan, büyük itirazlara sebep olan, bir vergi tahsil ettiği gibi, muvakkat kaydıyla de, ahaliye yeni bir vergi tahmîl etti¹⁸.

Öte yandan, Tatarların müslüman olduklarına aslâ kanî olmayan ülemanın desteklerini temin eden Berkuk, sefere dinî bir veche vermeğe çalıştı. Bu maksatla *Kahire*'de techîz edilip muhtelif *Muķaddam Ulûf*'ların emrinde *Haleb*'e giden kuvvetler¹⁹, bu şehir nâibliğine dâhil kalelere dağıldığı gibi, Memlūk Sultanlığının hizmetinde bulunan Türkmenler ve muhtelif Arap aşiretleri hudut Nâiblerinin maiyetine girdiler.

Bütün bu hazırlıklara muvazi olarak, gerek Celâyir Sultanı Ahmad ve gerekse *Altun-Ordu* hükümdarı ile temas imkânları arayan Berku-

¹⁵ Bk. *Ma'âşir al-İnāfa*, 143^a; Valiy ad-Dīn al-İrākî, *Zayl*, 41^b; İbn Doķmāk, *Macmū'a*, 170^a; *İķd*, XIX, 289; *Sulūk*, III, 115^b; *İnbā*, I, 78^a; *Ĥusn*, II, 60; *Tā'riḥ al-Ĥulafā*, 203; *Mavri*, I, 50^a; *Vac'iz al-Kalām*, 52^a.

¹⁶ Bk. İbn Kādî Şuhba, II, 23^a; *Cavhar*, 85^a.

¹⁷ Bk. İbn al-Furāt, IX, 10 v.d., *İķd*, XIX, 323; *Sulūk*, III, 132^a; İbn Kādî Şuhba, II, 23^b.

¹⁸ İbn al-Furāt, IX, 12; İbn Kādî Şuhba, II, 23^b.

¹⁹ İbn al-Furāt, IX, 19 (şa'banın başında); *İķd*, XIX, 324 (şa'banın sonunda).

Ķāđı Burhān ad-Dīn Aĥmad'in rakipleri olan Emīr Aĥmad, Emīr Muṭahhartan ve Cunayd'in teşvikleri ile harekete geĥen Yulbuġā an-Nāşırī'nin, 790 (=1388) senesi rebi'ülâhîrinde *Sivas*'a gelip, Salur Türkmenleri gibi Moġollarla (*Bārımbāy*, *Cāyġāzān* v.s.) giriştġi neticesiz savaşılar, 40 ġün devām etti²⁴. Berkuk, muhāsara esnasında müteaddid teşebbüslerde bulunarak, askeri takviye etti ise de, bundan bir netice çıkmadı; Minṭāş taraıdarı olduġu anlaşılan Yulbuġā an-Nāşırī²⁵, muhāsarayı kaldırıp, *Haleb*'e avdet etti.

(ii) Yulbuġā an-Nāşırī'nin isyânı.

Daha *Sivas* önünde iken, gerek Minṭāş ve gerekse Ķāđı Burhān ad-Dīn Aĥmad' ile anlaşmak sûretiyle *Aşrafıya Memlûklarını* kendi tarafına ĥeken Yulbuġā an-Nāşırī, seferden avdetinde, *Haleb*'e girmiyerek civardaki çayırılarda konaklamış idi. Berkuk, Davadârı Yûnus an-Navrûzî vassıtasıyla bütün hareketlerini yakinen kontrol ettirdiġi Yulbuġā'nın, bütün *Yulbuġāvıya Memlûklarını* etrafına topladıġını haber alır-almaz, onu ifnaya karar verdi. Bu maksatla mezkûr Emīrin Ķaşnîkîrini elde edip onu zehirletmek istedi isede²⁶, muvaffak olamadı. Bunun üzerine isyâna başılayan Yulbuġā an-Nāşırī, Dulkadır-oġlu Sülî Bey, Ķāđı Burhān ad-Dīn Aĥmad ve *Amasya*'da bulunan Minṭāş'a haberler gönderdiġi gibi²⁷, kendini tevkif etmek üzere harekete geĥen Halep Atabeki Sûdûn al-Muẓaffarî ile sâir *Halep* Emīrlerini bertaraf etmek sûretiyle, bu şehre hâkim oldu. Bunun üzerine, *Halep* ümerâsı gibi, *Behisni* (= *Besni*) Nâibi müstesna, sâir kale Nâibleri ve *Acnâdu'l-Halka* (b. bk.), ister-istemez, Memlûk Sultanlığının Halîfeye âit olduġunu ilân eden Yulbuġā'ya itâat etmek zorunda kaldılar²⁸.

Öte yandan, Dulkadırlıların, Yulbuġā ile birleşmelerini önlemek maksadıyle, Sülî Bey'e karşı, *Kahire*'de mevkuf bulunan kardeşleri 'Osman ve İbrâhîm Bey'leri salıveren Berkuk, bu iki kardeşten 'Osman Bey'in Sülî Bey'e itâat etmesi üzerine, Halîl Bey'in kaatili Umûr-oġlu İbrâhîm Bey'i *Elbistan*'a tâyin etti ise de, bundan bir netice çıkmadı. Umûr-oġlu'nun *Mar'aş* (= *Maraş*) önünde maġlûp olmasını müteâkip, Minṭāş'la birlikde hareket eden Sülî Bey, *Elbistan* nâibliğini yeniden elde etti.

²⁴ Bu savaşılar hak. bk. Astarâbâdî, s. 351—361; İbn al-Furât, IX, 31; *Inbâ'*, I, 99a.

²⁵ Bk. *İkd*, XIX, 329. Krş. Astarâbâdî, s. 333; İbn al-Furât, IX, 32.

²⁶ Bk. Astarâbâdî, s. 333. Krş. İbn aş-Şihna, *at-Durr al-Muntaĥab*, nşr. J. Sauvaget, s. 203.

²⁷ Bk. Astarâbâdî, s. 334. Krş. *Nucûm*, V, 178—180.

²⁸ Bk. İbn al-Furât, IX, 53; *İkd*, XIX, 336.

Bununla berâber, Halîl Bey'in oğlu Nâşır ad-Dîd Mehmed Bey, amcasının emâretini tanımıyarak, harekete geçmiş ve *Sîs* (= *Kozan*) Nâibi Sungūr gibi sâir Berkuk taraıdarı ümerânın yardımları ile bu Dulkadır Bey'ini mağlûp etmeğe muvaffak olmuştur²⁹. Buna rağmen, Sülî Bey, çok geçmeden, Âl Muhannâ' Emîri Muḥammad Nu'ayr ve Yulbuġa an-Nâşırî ile birleşmekde gecikmedi.

Bu sûretle, Türkmenlerin Yulbuġa ile birleşmelerini önlemeğe çalışan Berkuk, *Barrânî Sarayı*'na dâvet edip, mezkûr Emîre taraıdar olduklarını tahmin ettiġi ümerâya, kendine sâdik kalacaklarına dâir yemin ettirdiġi gibi³⁰, bu sırada isminden sık-sık bahsedilen Halifeyi de, mahpus bulunduġu yerden çıkarıp, kale kapusunun üstündeki burca nakletmek luzûmunu duydu. Yine bir ihtiyatî tedbir olmak üzere al-Malik an-Nâşır Muḥammad'ın torunlarını Saray Davādâr'ı Tavaşı Zayn ad-Dīn Muḫbil'in nezâretine tevdi eden Berkuk, *Cundu'l-Hulķa*'ya pek çok para dağıtmış, at, deve ve silâh hediye etmiş idi³¹. Bir müddet sonra, Çerkes Sultanının Halifeye zulmettiġini yaymak sûretiyle halkı kendisiyle birleşmeğe dâvet eden Yulbuġa'nın³², Sülî Bey gibi Nu'ayr ile de birleştiġini öğrenen Berkuk, Halife ile barışmaġa karar verdi. Bu maksatla, rebîülevvelin 14'ünde *Ķal'atu'l-Cabal Câmîi*'nde topladıġı Meclisde, istikbaline koştuġu Halife ile³³ anlaştı³⁴. Bununla berâber, halkın muhtemel bir ayaklanmasından endişe eden Berkuk, *Suriye*'ye harekete hazırlanan ordunun, günün muayyen saatlerinde, bayraklarını açıp, *Kahire* içinde yürüyüşler yapmasını emretmiş idi³⁵.

Bu sûretle, *Kahire*'de, bir müddet sükûnu muhâfazaya muvaffak olan Berkuk, ekseriyeti Çerkeslerin teşkil ettiġi Memlûk ordusunu, devlete mutî Türkmenler ile Urbanın desteklerini temin eden Yulbuġa

²⁹ Muharrem'in 23'ünde *Kahire*'ye gelen *Sîs* Nâibinin Davādârı bu husûsda tafsilât vererek, elde edilen mal ve esirleri Berkuk'a takdim etmiştir. Bk. İbn al-Furât, IX, 50; *İkd*, XIX, 333 v.d., İbn Kâdi Şuhba, II, 34^b.

³⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 54; *İkd*, XIX, 336.

³¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 56 v.d., *Nucûm*, V, 397; *Maṭlab*, 119^b.

³² Daha al-Vâsiķ bi'llâh'ın vefâtında al-Mutavakkil'i hilâfete getirmesi için Berku'ı tazyik eden halk (فكم الناس برقودا في إعادة التوكل الى الخلافة), bk. *Ta'riḫ al-Hulafâ*, s. 203), bu isteġinin yerine getirilmemesi üzerine, ondan nefret etmiş idi «فكرت القلوب منه», bk. *Mavrid*, 50^b.

³³ Halife Meclise gelince, onu, ayakta karşılamak âdet idi. Tafsilât için bk. *Şuhb*, III, 277. Krş. *Syrie*, XXIV.

³⁴ Berkuk'un Halifeye verdiġi hediyelerin listesi hak. bk. İbn al-Furât, IX, 57.

³⁵ Bk. İbn al-Furât, IX, 58.

ile savaşmak üzere, *Suriye*'ye gönderdi. Ancak, Aytmış al-Bacāsî, Çarkas al-Halîlî (*Şâdd al-Âmā'ir*) gibi Emirlerin idâresinde bulunan Memlûk ordusu, *Lâçîn Hânı* civarında, Yulbuğâ ile müttefiklerine mağlûp olup, kısmı âzamı *Dımaşk*'a ilticâ etti; geri kalanlar ise, ister-istemez, Yulbuğâ'ya iltihak ettiler³⁶.

Bu muvaffakiyet üzerine, *Dımaşk*'a girip, Çerkesleri tevkif ettiren Yulbuğâ, bütün *Suriye* Nâiblerine haberler göndermiş, *Acnâdu'l-Halka*'nın Memlûkları ile birlikde *Dımaşk*'a gelmelerini, aksihalde, ekmeklerinin kesileceğini ilân etmiştir³⁷.

Memlûk ordusunun mağlûbiyeti haberi üzerine, endişeye düşen halkın, *Kahire*'de hudusuna sebebiyet verdikleri hâdiseleri yatıştırmak maksadile faâliyete geçen Berkuk, fırsattan bilistifâde şehri yağmalamağa hazırlanan ayak-takımının (= *al-avām*) teşebbüslerini önlediği gibi, yeniden biât merâsimi yapılmak sûretile bütün selâhiyetlerini iktisap etmiş bulunan Halife ve dört mezhep kadılarının da iştiraki ile tertip olunan *Mevki'b*'lerde (b. bk.), bütün vergilerin iptal edildiğini ilân etti. Bilhâssa, Berkuk'un beyannâmesini, bizzât okuyan Halife, âsilerin, adaletle hareket eden Sultanın bütün sulh teşebbüslerini red ettiklerini izâh etmek sûretile, halkı mukateleye dâvet ediyordu³⁸. Bu arada, *Kahire*'nin istihkâmlarını takviye etmek ve burclara zahire yığmak sûretile, uzun bir muhâsaraya hazırlanan Berkuk, Yulbuğâ'nın *Gazza*'ya gelmesi üzerine, Türklerle savaşmaktan çekinen Havvâra Urbanından³⁹ bir kısmını *Ķal'atu'l-Cabal*'ın eteğine yerleştirmiş, mezkûr kalenin surlarını da tâmir ettirmiş idi. Ayrıca, *Cabal al-Ahmar*'da *Sadra vâdisi*'ni taşlarla kapatıp Darfîl kapusu (= *Bâb ad-Darfîl*) ile Cabal kapusu arasına da yeni bir duvar ördüren Berkuk, *Sayf Allâh* lâkabını verdikleri Yulbuğâ'ya tarafdar Şâfi'î ülemânın aleyhinde konuştuqları *Kahire* Câmilerinde Halife adına dua edilmesini emretmiş idi⁴⁰.

³⁶ Tafsîlât için bk. İbn al-Furât, IX, 63 v.d., *İk'î*, XIX, 338 v.d., *Sulûk*, III, 141^a v.d., İbn Kâdî Şuhba, II, 37^a; *Cavhar*, 84^a. Krş. *Nucûm*, V, 181; *Mavrid*, 83^b.

³⁷ نادى فى جميع البلاد الشام وقلاعها ان لا يتأخر احد عن الحضور الى دمشق من ابواب والاجناد "ومن تأخر سرى من عين حفظ البلاد قطع خبزه وسابت ذمته" bk. *Sulûk*, III, 143^a. Krş. İbn al-Furât, IX, 75.

³⁸ Bk. İbn al-Furât, IX, 71; İbn Kâdî Şuhba, II, 38^a; *Sulûk*, III, 142^a; *Nucûm*, V, 183.

³⁹ Havvâra'lar XIV. asırda, reisleri Banû 'Umar'ın idâresinde, *Bahayra*'dan yukarı *Mısır*'a gelmişlerdir. Bk. Şubh. VII, 162. Krş. *Feudalism*, s. 11, not. 4.

⁴⁰ İbn Haldûn, hac dönüşü tesâdüf ettiği Berkuk'un kendisinden dua etmesini istediğini bildirir: والتمت السلطان واخبرته بدعائى له فى اماكن الاجابة *Rihla*, 74^b.

Diğer taraftan, Berkuk'un müttefiki olup, *Mardin* Hükümdarı al-Malik az-Zāhir 'Īsā'nın kuvvetleri ile birleşmek sûretiyle *Hâbur*'a kadar ilerleyen Karakoyunlu Bey'i Kara Mehmed'i mağlûp etmeğe muvaffak olan Süli Bey'in yardımıyla ⁴¹, maiyetlerinde, *Suriye* nâibliklerinde mevcûat *Acnâdu'l-Halkâ* ve yardımcı Türkmen, Kürd ve Urban askeri olduğu halde, önce *Kâtıba*'ya, sonra, *Şālihîya*'ya, Nihâyet, *Bilbîs*'e gelen Yulbuğâ an-Nâsirî ile Mintaş'ın, kendilerine iltihak eden ülema ve ümerâ-nında yardımlarile *Kahire*'ye yürümeleri, şehirde büyük karışıklıkların zuhûruna sebep oldu. *Kahire Vâlisi* İbn al-Gūrānî'nin ortadan kaybolması üzerine, ayak-takımının pazarları (=sûk) yağma edeceğini işitip, Halife ile birlikte *Burc al-Ahmar*'a giden Berkuk, karışıklıklara mâni olmak maksadile pek büyük gayret sarf ettisede, muvaffak olamadı ⁴²; geceyi *al-Mamālîk as-Sultānîya*, *Acnâdu'l-Halkâ*, okçular ve neftci'lerle birlikde *İştabl*'ın burcunda geçirdi; ertesi gün, Büyük Hâcip 'Alâ' ad-Dīn Aķbuğâ, Nasır ad-Dīn Muḥammad, Şarım ad-Dīn İbrāhīm b. Taştamur gibi Emirlerin, Memlûkları ile birlikde, Yulbuğâ'ya iltihak ettiklerini öğrenerek, Kaçmaz, Sūdün aş-Şayḥunî ve Sūdün Torunṭay gibi kendine sâdık ümerâ ile *Bāb az-Zuvayla*'ya sığındı. Bununla berâber, henüz Berkuk'a sâdık kalan *al-Muṣtaravât Memlûkları*, *Ṭablḥāna*'nın altında mevki almak sûretile, halkın kapılara hücûmunu önlemeğe çalıştılsa da, bunların sopalarla hücûmu üzerine, geri çekilmek zorunda kaldılar.

Bütün bu karışıklıklar sırasında teslim olmak istiyen Berkuk ⁴³, Ṭavāşî Toğṭay at-Taştamurî, Emir Buzlâr al-'Umarî ve Altunbuğâ al-Aşrafî kumandasında 1500 kişiden mürekkep bir Türkmen kuvvetinin *Şayḥ aş-Şuyūḥ Tûrbesi*'ne gelip, burayı muhâfazaya memur Buḡâ al-Hâşşakî ile Sakizbây'ı mağlûp etmesi üzerine, Saydî Abū Bakr b. Sungûr al-Camālî ile *Şādd al-Ḳaşr* (b. bk.) Emir Baydamur al-Mancakî'yi Yulbuğâ'ya göndermek sûretiyle, amân istedi. Yulbuğâ, gelen Emirlere,

⁴¹ Bk. İbn Kâdî Şuhba, II, 38^a. Bu Türkmen Beyinin ölümü mes'elesi bir çok mü-nâkaşalara mevzû olmuştur (tafsilât için bk. M. H. Yınanç, *İsl. Ans.* madde: *Akkogun-lular*, I, 255; F. Sümer, *Kara-Kogunlular*, *İsl. Ans.* VI, 293). Bize göre, Yulbuğâ taraf-tarı Süli Bey'in, Berkuk'un müttefiki bulunan bu Türkmen Beyini öldürmesi, hâdisâtın cereyânına göre, daha muhtemeldir.

⁴² Bu karışıklıklara şahit olan İbn al-Furât, halkın Berkuk'a muzaffer olması için dua edip, ağladığını bildirir: «دعى له العامة بالنصر دءاء كثيراً وبكى الناس غليه بكاء شديداً شامداً» bk. IX, 81.

⁴³ Berkuk'un teslim olmak için giriştiği teşebbüsler hak. bk. İbn al-Furât, IX, 80; *İkd.* XIX, 343; İbn Doķmāķ, *Macmû'a*, 173^b.

kardeşi ve arkadaşı olduğunu belirttiği Berkuk'un (=al-Malik az-Zāhir aḥūnā va ḥuşdāşunā) bir müddet için gizlenmesini tavsiye etti.

Berkuk, bu tavsiyeye uyarak, evvelâ Cîze'ye, bilâhare, Şayḥ Akmal ad-Dīn'in akrabası Abū Yazîd'in evine sığındı⁴⁴.

§ 3 : Hâccî'nin ikinci sultanlığı.

Berkuk'a tarafdar ümerâ başda olmak üzere, bütün Hâşşakîlerin ve sâir Memlûkların Kahire'yi terk etmelerini müteâkip, şehre girip *Kal'atu'l-Cabal'a* çıkan Mintâş'ı karşılayan Halife ve mezhep Kadıları, hareketin muvaffakiyetle neticelenmesine âmil olan Emîrden, Türkmenlerle birleşen aş-Şalîba, Kahire ve al-Husaynî'ye kabadayılarının şehri yağma etmelerine mâni olmasını rica ettiler. Bunun üzerine, *Bâb an-Naşr*'in kapalı olması yüzünden atla *Hâkîm Câmîi'*nden geçip *Kahure Vâliliği'*ni deruhte eden Nâşır ad-Dīn Muḥammad, şehrin muhafızlığına tâyin edilen Saydî Abū Bakr Tangızbugâ ile birleşip, yağmaya teşebbüs edeceklerin sopa ile döğüleceğini ilân etmek sûretiyle⁴⁵, açılan kapıfardan şehre yayılan asker ve Türkmenlerin herhangi bir harekette bulunmalarını önledi.

Ortalık yatışır-yatışmaz, şehre girip *Kal'atu'l-Cabal'a* çıkan Yulbugâ an-Nâşirî, topladığı *Ülema Meclisi'*nin devamlı ısrarına rağmen, akîbetinden çekindiği saltanatı red edip⁴⁶, Atabekliği tercih etti. Bunun üzerine, yeniden toplanan Meclis, Hâccî'yi, el-Malik al-Manşûr lākabı ile, Sultan ilân etti⁴⁷. Henüz genç bir çocuk olan Hâccî, Yulbugâ'yi Atâbak al-Asâkir (b. bk.) ve Nâ'ib al-Hukûma (b. bk.) tâyin ettiği gibi, eski Kahire Vâlisi İbn al-Gūrânî'yi de vazifesine iâde etti.

(i) Çerkes Memlûklarının dağıtılması, Berkuk'un tevki fi.

Şehre yayılan Türkmen ve Dimaşk askerlerinin her türlü taşkınlıklarını önlemek sûretile, halkın itimadını kazanan Yulbugâ, teslim ola-

⁴⁴ Bk. İbn al-Furât, IX, 87; *İkd*, XIX, 343; *Sulûk*, III, 145^a.

⁴⁵ Bu ilânlar hak. bk. İbn al-Furât, IX, 90; *İkd*, XIX, 335; *Sulûk*, III, 146^a.

⁴⁶ "فلم يقبل وحشى العوائب", bk. *Mavrid*, 83^b. Krş. *Sulûk*, III, 146^b; İbn al-Furât, IX, 91.

⁴⁷ Bk. İbn al-Furât, IX, 93 v.d., *Sulûk*, III, 146^a; *İnbâ*, I, 105^a; *ad-Durar*, IV, 441; *Mavrid*, 83^b; *Nucûm*, V, 200; *Ukûd*, II, 119^b; *Vaciz al-Kalâm*, 56^a; *Matlab*, 119^b. Krş. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Isl. Ans. madde; Melik-üs-Sâlih*, cüz. 77, s. 678.

cakların eskisi gibi *iktā'*larına sâhip olacaklarını belirten ilânları müteâkip⁴⁸ meydana çıkan Çerkesleri Dimaşk askeri arasına dağıtmış, Sūdūn aş-Şayhūnī, Sūdūn Torunṭāy, Kaçmaz ve Bacās an-Navrūzī gibi Berkuk taraftarı ümerâyı da tevkif ettirmiş idi. Ayrıca, Çerkes Memlûklarını saklıyanlar hakkında şiddetli tedbirler aldığı anlaşılan Yulbuğā'nın, ele geçen bir kısım Memlûkları da *Kahire*'den uzaklaştırdığı görülüyor.

İşte alınan bu zecrî tedbirler üzerine, Altunbuğā al-Çöbānī tarafından tevkif edilip, *Ḳā'at az-Zahab* (veya *Ḳā'at al-Fuṣṣa*)'a, sonra da, *Ḳubbat al-Naṣr*'a hapsedilen Berkuk, Minṭāṣiyya ve Aşrafīyya'ların öldürülmesi husûsundaki ısrarlarına rağmen, Yulbuğāviyya'ların desteklerini temin eden Yulbuğā ile Altunbuğā al-Çöbānī'nin gayretleri ile, *Karāk*⁴⁹ a gönderilmek üzere, şark Araplarının reisi Mūsā b. Muḥammad b. İṣā'ya teslim edildi.

(ii) Yulbuğā-Minṭāṣ rekâbeti.

Yulbuğā'nın, eski arkadaşı (=huṣḍāṣuhu) Berkuk'u, kendine taraftar olduğu anlaşılan Emîr Husām ad-Dīn Hasan al-Kuckuni⁵⁰ nin idâresindeki *Karāk*'a göndermesi, Türk gurubuna hâkim olmak sûretiyle, Sultana nüfûz etmekde gecikmeyen Minṭāṣ'la arasının açılmasına sebep oldu. Anlaşıldığına göre, Altunbuğā al-Çöbānī'nin de dâhil bulunduğu Yulbuğāviyya'ların, Yulbuğā ile birleştiğini gören Minṭāṣ, Türkmenleri kendi tarafına çekmek ve pek çok para dağıttığı halkın yardımını temin etmek sûretiyle⁵¹, harekete geçmiş ve *Bāb as-Silsila*'ya baskın yapıp, *Sultān Hasan Medresesi*'ni işgâl etmiş idi. Yulbuğāviyyalar ile Minṭāṣiyyaların sebep oldukları karışıklıklar neticesinde, *Kahire*'nin en muhteşem âbidesi olarak tavsîf edilen *Sultān Hasan Medresesi*'nin kubbesi harap olmuş, bâzı binalarda yıkılmıştır. Aşrafīyya Memlûkları ile müştereken hareket eden Minṭāṣiyyalar, *Madrasatı al-Aşrafīyya*'da bulunan Yulbuğā Memlûklarının iltihakları üzerine, daha da kuvvetle-

⁴⁸ Bu ilânlar hak. bk. İbn al-Furât, IX, 93; *İnbâ'*, I, 105b.

⁴⁹ Bugün Ürdün topraklarında, *Lut gölü*'nün şark sahilinden 15 kilometre mesafede bulunan bir kale olup, nüfuzunun bir kısmı hristiyan idi. Gayet muhkem olan suru ez-Zâhiri tarafından tasvîr edilmiştir. Bk. *Zubda*, s. 43. Kale hak. Bk. R. Hartmann, *Zeitschr. d. Deutsch. Palastina-Vereins*, XXXVI, 194; *ZDMG*, LXX, 18. Krş. Fr. Buhl, *Isl. Ans. in adde: Kerak*, VI, 533 v.d.

⁵⁰ As-Sayfî Kuckun b. 'Abd Allāh al-Malikî an-Nāşirî'ye intisabı tahmin olunabilir. Bk. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 145.

⁵¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 119; İbn Ḳādî Şuhba, II, 40a; *İkd*, XIX, 356.

nerek, yanında kendine sâdık Emîrler olduğu halde, *Ḳarāfa Kapusu*'ndan çıkan Yalbuğā'nın arkasından *Işṭabl as-Sultānī*'ye gidip, Zayn ad-Dīn Barka'nın mallarında dâhil, bulduklarını yağmaladılar.

Bu sûretle, vaziyete hâkim olan Mîntaş, Hâccî'ya sadâkatini arz edip, onun tarafından Atabekliğe getirilmesini müteâkip, Bulūt ve Şarḡıtmış gibi kendine sâdık ümerânın gayretiyle, Yulbuğā an-Nâşırî'yi *Bulāḳ*'da *al-Haṭṭirī Câmîi*'nde yakalatmış ve mezkûr Emîri *İskenderiye*'ye göndermek sûretiyle, Yulbuğāviyaları dağıtmış, *Bāb as-Silsila* ve *Işṭabl*'da bulunan Çerkesleri de tevkif ettirmiş idi. Ayrıca, Nā'ib as-Saltāna (b. bk.) 'Alā' ad-Dīn Akbuğā al-Mârdīnî ile birleşip mukabil harekete geçmek istiyen az-Zâhiriyyaları yakalayıp getirecek olanlarada türlü mükâfatlar vâdeden Mîntaş, hilâfında hareket edenleri de cezalandırmışdır⁵².

Kahire'deki faaliyetlerine muvâzi olarak, *Karāk* Nâibi Hüsâm ad-Dīn Hasan al-Kuckunî'ye haberler gönderip, Berkuk'un öldürülmesini emreden Mîntaş, Halife, Hâccî ve mezhep Kadılarından bu husûsu tevsik eden yazılar talep eden Nâibin mukavemeti ile karşılaşdığı gibi⁵³, 30,000 kişilik bir ordu ile *Mısır*'a yürüyeceğini ilân eden Dimaşk Nâibi Buzlâr'ın tehdidine marûz kaldı.

§ 4 : *Berkuk - Mîntaş mücâdelesi.*

(i) Berkuk'un faaliyetleri.

Yulbuğā'nın adamı olup, daha evvel Mîntaş'ın (y. bk.), sonrada Şihâb ad-Dīn al-Barîdî⁵⁴ nin teşebbüslerine⁵⁵ mukavemet eden Karāk Nâibi Hüsâm ad-Dīn Hasan al-Kuckunî'nin delâletiyle, *Karāk*'lılar ve *Şavbak*'lıların yardımlarını temin eden Berkuk, *Karāk*'dan çıkmasını müteâkip, eski arkadaşları Yulbuğāviyalarla işbirliği yaptığı gibi⁵⁶,

⁵² Tafsîlât için bk. İbn al-Furât, IX, 130.

⁵³ Al-Kuckunî'nin, İskenderiye Nâibi İbn Ğurâb'ın âkibetini de nazarı dikkate aldığı anlaşılıyor. Nâibin teşebbüsleri hak. bk. İbn al-Furât, IX, 140; *al-İbar*, V, 480; İbn Kâḍî Suhba, II, 41^a.

⁵⁴ Al-Barîdî sıfatı bak. bk. J. Sauvaget, *La poste aux chevaux*, s. 19, not. 82.

⁵⁵ Bk. *Cavhar*, 87^b; *Sulūk*, III, 155^a; *İkd*, XIX, 363; *Mavrid*, 84^a.

⁵⁶ «لأن برقوق كان يلبغوايا والناصرى كان يلبغوايا أيضاً فذهب اليابغوايه أولاً من خشداس الى خشداس آخره هو الناصرى فلما وثب على الامرا غير خشداسهم وهو منطاش الاشرفي عظم عليهم ذلك» , bk. *Mavrid*, 84^a.

Banū 'uḡba, Banū Zuhayr gibi bedeviler ve Cuzām arapları ile⁵⁷ anlaştı. Bihlâssa, Karāk'lılardan at ve Şavbak'lı Hristiyanlardan 100,000 dinar temin eden Berkuk⁵⁸, Kahire'ye giden adamlarının Mintâş'ı oyaladıkları bir sırada, Nu'ayr'ın ve sâir Urban ve bir kısım Dürzîlerinde iltihakları ile büyüyen ordusunun başında, kendisi ile birleşmeği red eden, Dimaşk üzerine yürüdü.

(ii) Dimaşk muhâsarası.

Berkuk'un, 791 senesi zilhiccesinin 16'sında, maiyetinde 500 Türk ve 1,000 Arap süvârisi, Âl Murrâ², Karāk ve Şavbak Urbanı olduğu halde, Mısır yoluna hâkim olmak maksadile⁵⁹, Halife, Sultan ve Mintâş'ın mukavemeti âmir mektuplarını alan Dimaşklılarla giriştiği savaşlar, uzun müddet devam etmiştir.

Kale Nâibi Cārdamur at-Tārībî'ye iltihak eden Safad ve Hamā³ Nâiblerinin idâresinde, muhtelif hurûc hareketlerine teşebbüs eden Dimaşklılar, Berkuk'a mukavemet ettilerse de, pek çok zâyîata duçar oldular; Emîr Mubârak-Şāh at-Tāzî, Emîr Atalmış ve Hâcîp Taşbugā gibi bir çok Dimaşk ümerâsı telef oldu⁶⁰. Bu savaşlar sırasında Dimaşklıların imdadına yetişen Gazza Nâibi Husayn b. Bākîş at-Turk-mānî'yi mağlûp eden Berkuk kuvvetleri, Yulbugā al-Yahyāvî Cāmîi'ne kadar ilerlemişler, ancak, Dimaşklıların mukavemeti üzerine⁶¹, geri çekilmek ve mezkûr Emîrden almış oldukları ganimetleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Buna rağmen, Safad kalesindeki mahbeslerinden kaçıp, maiyetlerindeki Memlûklarla birlikte Berkuk'a iltihak eden Aynāl al-Yüsufî ve Kaçmaz yanında Cabal Lubnan ümerâsından Sayf ad-Dîn Abî'l-Makārim Yahyā gibi Arslāniyûn âilesinden bâzılarının⁶² Kubbat Yulbugā'ya gelmeleri üzerine, yeniden başlayan savaşlarda, şehrin giriş yollarını tutan Dimaşk Nâibi Cārdamur at-Tārībî, eli silâh tutanları Berkuk'la savaşa teşvik eden Kādî-al-Ḳudât aş-Şayḥ Şihāb ad-Dîn Aḥmad b. al-Ḳuraşî aş-Şāfi'î'nin de yardımıyla⁶³, kaleye yöneltti

⁵⁷ Mevzûbahis Arap kabîleleri bak. bk. Şubḥ, IV, 242 v.d., VII, 188 v.d. Krş. Zubā, 105.

⁵⁸ Bk. İbn al-Furāt, IX, 140.

⁵⁹ Bk. İkd, XIX, 365.

⁶⁰ Bk. İbn Kādî Şuhba, II, 44a.

⁶¹ Bk. İkd, XIX, 368.

⁶² Berkuk ile birleşen Arslāniyûn âilesi hak. Bk. Şidyāk, Aḥbār al-A'yân fî Cabal Lubnān, s, 672.

⁶³ Bk. İkd, XIX, 370; İbn al-Furāt, IX, 275; İbn Kādî Şuhba, Tabakāt aş-Şāfi'îya, 127a.

hücûmları püskürtmüştür⁶⁴. Bu mukavemetten müteessir olan Berkuk, mezkûr ayın 26'ncı çarşamba günü Dımaklılara gönderdiği *âmânnâme*'de, Kâdî ile Nâibin şiddetle tecziye edileceğini belirtiyordu⁶⁵.

Bu sırada ordugâha gelen Halep Nâibi Gümüşbuğâ al-Ḥamavî, birlikde getirdiği pek çok at ve deve yanında büyük yekûn tutan bir meblâğı da Berkuk'a takdim etmiştir.

(iii) Minṭāş'ın hazırlıkları.

Mısır yolunun tehlikeye düşmesi üzerine, *Dimaşk*'i, içinde bulunduğu müşkül durumdan kurtarmağa karar veren Minṭāş, Berkuk ile girişeceği savaşın meşrûiyetine dâir ülemadan fetvâ istedi. Bu maksadla, *Ḳal'atu'l-Cabal*'a dâvet edilen Halife al-Mutavakkil 'ala'llâh, Şayḥ al-İslâm Sarâc ad-Dîn 'Umar al-Bulķinî, Kâdî al-'Askar Calâl ad-Dîn al-Ḥanafî, Badr ad-Dîn b. Abî'l-Bakâ aş-Şâfi'î ve Valiy ad-Dîn b. Ḥal-dûn al-Malikî, *Şayḥunî'ya Medresesi* müderrislerinden Şayḥ Şams ad-Dîn ar-Rakrâkî al-Malikî'nin muhâlefetine rağmen, *Şavbak* Hristiyanlarından asker ve para yardımı alan Berkuk'a karşı açılacak seferin meşrâiyetine dâir istenilen fetvâyı yazıp, altını imzaladılar⁶⁶.

Bu sûretle, girişeceği sefere meşrû bir şekil veren Minṭāş, herhangi bir karışıklık çıkarmalarından endişe duyduğu al-Mamâlik aş-Zâhirîya'yı *Ḥazînat aş-Şamâ'il*'e hapsedtirmiş, Acnâdu'l-Halka'ya sarfedilmek maksadiyle, evkafdan 540,000 dinar borç aldığı gibi, muvakkat kaydile de, tüccarların paralarına el koymuş, Yâkubî Patriki (= *Batrak al-Ya'âķiba*) Mateos'dan 100,000, Yahudilerin *Ḥaḥâm-ḥāna Reisi*'nden (= *Ra'îs al-Yahūd*) de 50,000 dirhem talep etmiştir⁶⁷. Bu arada, din adamları 100,000 ile 500,000 dirhem arasında bir meblâğ ödemeğe, Muḳaddamlarda birer at te'min etmeğe mecbur tutulmuşlardı. Nihâyet, *Buhayra* Urbanını da sefere iştirâka icbar eden Minṭāş, *Ḳal'atu'l-Cabal* Nâibi

⁶⁴ Berkuk tarafından yapılan bu muhâsara esnasında şehirde vukua gelen büyük bir yangına şahit olmuş olan İbn Hıcca, ilk edebî eseri olan İbn Makânîs hakkındaki hicviyesinin mevzûunu bu hâdiseden almıştır. Bk. *al-Badî'îya*, 37^b. Krş. Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hdss. von Berlin*, Nr. 9784. Ayr. bk. C. Brockelmann, *Isl. Ausmadde: İbn Hıcca*.

⁶⁵ «الاجردمر الطاربي واحمد بن القرشي على انفسهم واموالهم واولادهم واهلهم وحرهم وامصاحبهم ... ومايتلكونه من ناطق وصامت وكل مايتعلق بهم: من كثير وقليل وجليل وحقيق» bk. *Subh*, XIII. 347, str. 2-5.

⁶⁶ Bk. *al-Furât*, IX, 160; İbn Kâdî Şuhba, II, 43^a.

⁶⁷ Tafsîlât için bk. İbn al-Furât, IX, 162. Krş. İbn Kâdî Şuhba, II, 44^b.

Emir Taka'yı Bahriya Memlûkları ile kalenin, Emir Şarây-Tamur'uda *İştabl*'ın muhâfazasına me'mur dtmesini müteâkip, yanında Sultân al-Malik al-Manşûr Hâccî, Halife al-Mutavakkil, Şayh al-İslâm Sarac ad-Dîn 'Umar al-Bulķinî, Nâzır al-Cayş (b. bk.) Mahmud al-Kayşarî, Kâdî al-'Askar Şayh Calâl ad-Dîn al-Hanafi ve Kâdî ve Fakihler olduğu halde, Berkuk ile savaşmak üzere, yola çıktı.

(iv) *Şakhab* harbi.

792 (=1390) senesi ocak ayının 22'inci cumartesi günü *Ridân*'ya' dan hareket eden Memlûk ordusu, serî bir yürüyüşle, *Dimaşk*'a gelip, şehrin civarındaki *Şakhab* köyünde⁶⁸ kendilerini bekleyen Berkuk ile savaşa girdi.

Halep ve *Karâk* askerlerinin mevcûdiyetiyle kuvveti artmış bulunan Berkuk, başlangıçta, sağ ve sol cenah kuvvetlerine kumanda eden Gümüşbuğâ ve al-Kuckunî'nin, şiddetle hücum eden Mintaş'ın önünden savuşmalarına rağmen, merkezde sebat edip, al-Malik al-Mansûr Hâccî'nin kûmâş (=bayrak)⁶⁹ ının dalgalandığı mevkie hücum etmiş ve Sultanı müdâfaaya koşan mezhep Kâdîlarını da dağıtmıştır. Bu savaşta büyük bir şecâat ibraz eden Berkuk'un, 30 kişilik bir kuvvetle Hâccî'yı mağlûp edip kûmâşını elde etmesi, Aşrafiya Memlûklarının dehâletine, Halife, mezhep Kâdîları ve Müftülerin esir düşmesine sebep olmuş idi⁷⁰. Seferin meşrûiyetine dâir kaleme alınan fetvâyı imzalayan mezkûr din adamları hakarete ma'ruz kaldılar. Bilhâssa, zincire vurulmak sûretiyle yollara düşen Şayh al-İslâm Sarac ad-Dîn 'Umar al-Bulķinî ile oğlu Calâl ad-Dîn, Berkuk'un hiddetine hedef olmuşlar idi.

Mağlûp ettiği Gümüşbuğâ al-Hamavî'yi tâkiben *Dimaşk*'a giren Mintaş, Cârdamur at-Tarîbî'nin yardımıyla, yeniden, Berkuk üzerine yürüdü ise de, mağlûp oldu. Bununla berâber, büyük zâyîata duçar olan Berkuk, *Beyrut*'a adamı Argun'u göndermek sûretiyle *Kasrivân Türkmenleri* (b. bk.) ile teşriki mesâi eden Mintaş'ın, yeni hazırlıklarda bulunduğunu haber alır-almaz, yanında al-Malik al-Manşûr Hâccî, Halife, mezhep Kâdîları ve Müftüler olduğu halde, *Gazza* yolile, *Mısır*'a hareket etti.

⁶⁸ *Gabgab*'ın şimâli garbisinde olup, bugünkü ismi *Tel Şakhab*'dır. Bk. R. Dussaud, *Top. Syr.*, s. 322.

⁶⁹ Metinlerde bayrak yerine *kûmâş* geçiyor. Bk. *İkd.* XIX, 375; İbn al-Furât, IX, 187.

⁷⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 187; *Caahar*, 88a; *Astarâbâdî*, s. 366; İbn aş-Şihna, 165a; *Mavrid*, 84a; *Nucûm*, V, 220 v.d., *Ukûd*, II, 129b; *Maṭlab*, 120b; Bâ'ûnî, *Tuhfat-az-Zurafâ*, 17b. Krş. G. Wiet, *Hist. Nat. Eg.* IV, 516; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Melik-üs-Sâlih*, Hâccî, s. 679.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BERKUK'UN İKİNCİ SULTANLIĞI

Şakhab harbini müteâkip, Berkuk'a tarafdâr ümerâ, yanlarında bâzı Çerkesler olduğu halde, Şarây-Tamur ile Taka arasında çıkan ihtilâftan bilistifâde, Türkmeleri mağlûp edip *Tablḥāna*'yı ellerine geçirmişlerdir. Bilḥassa, Taka'nın yardımını te'min eden Nâşır ad-Dîn b. at-Ṭarâblusî, *Sultân Ḥasan Medresesi*'ni eline geçirmiş ve buraya tahassun eden Türkmenleri, üzerlerine neft atmak sûretiyle kaçırmış ve *At-pazarı'nı* (= *sūk al-ḥayl*) elde etmiş idi.

Öte yandan, Berkuk'un yaklaşmakta olduğunu anlayan halk, Min-tâş tarafdârı ümerânın evlerini yağmalamak sûretiyle, *Kahire*'de yeni karışıklıkların çıkmasına sebep olmuşlardır¹. Bununla berâber, şehri Berkuk nâmına idâreye başlıyan Amîr Buṭâ al-Ḥaşşakî, vaziyete hâkim olmakda gecikmedi; Sûdûn aş-Şayḥûnî *Ḳal'atü'l-Cabal*'i teslim aldığı gibi, câmilerde Berkuk nâmına hutbeler okunmağa başladı².

Devrin kaynakları, *Kahire*'lilerin, safar ayının 2. nci perşembe günü, Halife huzûrunda yapılan biât merâsimi üzerine, Ḥaccî'dan saltanat alâmetlerini alarak, *Şâlihîya*'ya gelen Berkuk'u karşılamak maksadiyle giriştikleri hazırlıkları uzun-uzadıya tasvîr ederler. Bunlara göre, Nakîb al-Aşrâf (b. bk.)'ın emrinde bulunan Sayyid ve Şariî'ler, ellerinde sancakları olduğu halde Fakîrler (= *ṭavā'if al-fuḳarâ' bi-şanâcıkı-hâ*) ve al-Aḥmadiya³, Kâdiriya⁴, Suṭûhiya, Kalandariya ve Ḥaydari-

¹ Şehrin sâhipsizliğine işâret eden 'Aynî, bu sırada yapılan taşkınlıkları anlatır. Bk. *İkd*, XIX, 333. Krş. İbn al-Furât, IX, 192.

² Bu busûsda bk. *Rihla*, 75^a.

³ Al-Aḥmadiya'ların 16 furûğu vardır. Bu husûsda bk. P. Kahle, *Zur Organisation der Derwischorden in Egypten, Der Islam*, VI, Heft 2, 1915, s. 154.

⁴ Kâdiriya tarikatı mensupları 'Abd al-Ḳâdir al-Gîlânî (ölm. 1166)'ye izâfet ile adlandıran bir tarikat olup, bilâhare bu zâtın *Bağdad*'daki türbesinin mahâfızına bağlanmışlardır. Bununla berâber, bu tarikatın *Mısır* kolu, aynı zamanda Şayḥ at-Ṭuruḳ olan Sayyid al-Bakrî'ye bağlıdır. *Mısır* Kâdirîlerinin sarık ve bayrakları, umûmiyetle,

ya⁵ gibi tarikat mensupları yollara dizilmişlerdi⁶. Karşılama merâsimine şahit olan İbn al-Furât'ın bildirdiğine göre, Yahudiler, *Tevrat*'la, Naşâra (= *Yâkubîler*) *İncil* ve yanmış büyük âyin mumlarıyla⁷, *Amîr Taybuğâ cî-Ṭavîl Türbesi*'nden *Kal'atu'l-Cabal*'a kadar yollara ipek halılar seren tüccar ve halkın yanında yer almışlar idi.

Bu sevgi tezâhürleri arasında, Hâccî ile birlikde, *Kahire*'ye giren Berkuk, *Ḳubba va Ṭayr* (b. bk.)'ın, onun üstüne tutulmasına dikkat etmiş, *Kal'atu'l-Cabal* önünde atının dizginini tutmak sûretiyle de al-Malik an-Nâşır Muḥammad oğullarına karşı beslediği hürmeti belirtmek istemiştir⁸. Bununla berâber, şerefine donatılan *İştabl*'da, *Ülema Meclisi*'ni toplayan Berkuk, *Şaḫḫab*'da yapılan biât merâsimini tekrarlatmak sûretiyle, Halife ve mezhep Kadılarının bir kere daha şehâdetlerine mürâcaat etmek lüzûmunu duymuştur (14 safer 792'1 şubat 1390).

Bu sûretle yeniden Sultan seçilen Berkuk, ilk iş olarak, Minṭaş'ın *İskenderiye* hapishanesine göndermiş olduğu arkadaşları (= *ḥuşdâşuhu*) Yulbuğâviya ümerâsını *Kahire*'ye getirtip⁹, muhtelif vazifelere tâyin etti; Yulbuğâ an-Nâşır, Minṭaş'a karşı sefere memur ordunun başına getirildiği gibi, Alṭunbuğâ al-Çöbânî'ye de Dimaşk Nâibliği tevcih edildi¹⁰.

beyaz idi. Bu tarikat hak. bk. 'Alî b. Yûsuf al-Şaṭṭanavî, *Bahcat al-Asrâr*, 109 v.d., 113 v.d. Krş. 'Alî Bâşâ Mubârak, III, 129; Rinn, *Rev. du Monde Musulman*, II, 513; IX, 290; P. Kahle, *Dur Islam*, VI, Heft 2, 1915, s. 154. Umûmiyetle Kâdiriler hak. bk. D. S. Margoliouth, *Isl. Ans.* madde: *Kâdirîye*, VI, 50—54.

⁵ Bâtînilik ve Şi'îlik esâslarının dinî Türk an'anelerile ihtilatından hâsıl olan bu tarikatlar hak. bk. Blochet, *JA*, 1902, s. 434; Köprülü M. Fuad, *Anadoluda İslâmiyet*, s. 299, 309, not. 2 (burada kaynaklar gösterilmiştir).

⁶ Bk. *İkd*, XIX, 323; *Sulûk*, III, 166^a

⁷ Bk. XI, 199. Krş. *Sulûk*, III, 116^a: « وخرجت اليهود بالنورية والتصارى بالانجيل » . Ayr. Bk. *İkd*, XIX, 323; İbn Kâdî Şuhba, II, 52^a; *Uḳûd*, II, 133^b.

⁸ Bk. İbn al-Furât, IX, 199; *Sulûk*, III, 166^a. Kendisine kalede bir ikametgâh tahsis edilen Hâccî, Berkuk tarafından hürmetle muamele görmüş ve onun tarafından sık-sık ziyâret edilmiştir. Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Isl. Ans.*, madde: *Melik-üs-Sâlih, Hâccî*, s. 679.

⁹ « ولما عاد الى ملكه قبل الاتانك يلبغا الناصرى خدشاه بالجميل واخرجه من سجن » . *bk. Mavrid*, 84^b. « الاسكندرية هو وجماعة كبيرة من الامرا اليبغاوى وخدشاه من كان منطاش حبسهم » .

¹⁰ Bk. *Ad-Durar*, IV, 442. İbn Hicce, Alṭunbuğâ al-Çöbânî'nin Dimaşk Nâipliğini medh edip, hakkında yazılan kasîdeleri toplamıştır. Bk. *As-Samarât*, s. 280.

§ I: Suriye Vekayî.

(i) Haleb'in mukavemeti, kale ve surlarının inşâsı.

Şakhab harbini müteâkip, önce Dimaşk'a, sonra da Haleb'e kaçan Gümüşbuğâ al-Ĥamavî, Mintâş tarafdarı olup, bu sırada şehri eline geçirmiş bulunan Halep Kādîsı Şihâb ad-Dîn Aĥmad b. Abî ar-Rıdâ aş-Şâfiî ile mücâdeleye girişmek zorunda kalmış, al-Mamâlik az-Zâhiriyya'nın desteği ile mezkûr Kādîyı *Cubb as-Sa'âda* ile *Ĥân Şayhûn*¹¹ arasında mağlûp etmeğe muvaffak olmuş idi¹². Ancak, daha evvel *Dimaşk*'i elde eden Mintâş'ın, Kādîyı takviye etmek maksadiyle, Tumân-tamur al-Aşrafî'yi Haleb'e göndermesi üzerine, savaşlar yeniden başlamıştır.

Bânkûşa'lılarla birlikde hareket ettiği anlaşılan Tumân-tamur, kale kapusu ile *Çobânî köprüsü*¹³'nü yakmış, *At-pazarı*¹⁴, *İzzî-çarşısı* ve *büyük burc* altından deldirdiği kaleyi de ablukaya almış idi. Muâsır kaynaklarda uzun-uzadıya tafsîl edilen bu savaşlar, Berkuk tarafdarı olup, Suli Bey'e rakip bulunan Şarım ad-Dîn İbrâhîm Bey'in Tumân-tamur'u Halep önünde mağlûp etmesine kadar devâm etti¹⁵. Bununla beraber, *Bânkûşa*'lılar, Mintâş'a sâdik kalmak sûretiyle, savaşlara devâm etmişlerse de, Halep askerinin Gümüşbuğâ'nın emrinde yaptığı bir hurûc hareketi sonunda, mağlûp oldular; *Bânkûşa*, Halebliler tarafından tahrip edildi¹⁶.

Bu savaşlarda, büyük bir yararlık göstermek sûretiyle, pek çok Mintâş tarafdarı ümerâyı esir eden Gümüşbuğâ al-Ĥamavî, Haleb'in kapu ve surlarını yeniden inşâ ettirmeğe karar verip, faâliyete girişti; 1,000,000 dirhem teberrû ettikleri gibi, bizzât inşâatta çalışan Haleblilerin de gayretiyle, üç ay zarfında, surları tâmir, şimalde *Bâban-Naşr*,

¹¹ *Mu'arrat an-Nu'mân* ile *Kafrîb* arasında bulunan bu *Ĥân*'ın tavsifi için bk. *İkd.*, XIX, 371. Krş. Van Berchem, *Voyage*, I, 206, not. 4; R. Dussaud, *Top. Syr.* s. 173 v.d., 183, 210.

¹² Bk. *İkd.*, XIX, 371.

¹³ Bk. *İkd.*, XIX, 371 v.d. İbn al-Furât'ta (IX, 215) *Civânî Köprüsü*.

¹⁴ Bu pazarın önemi hak. bk. J. Sauvaget, *Alep*, s. 170.

¹⁵ Bk. İbn al-Furât, IX, 209, 215. Krş. *Ukûd*, II, 132.

¹⁶ Antep yolu üzerinde şehrin şimalî şarki köşesinde olup, Haleb'in muzâfâtından bulunan *Bânkûşa*'nın Halep için ehemmiyeti hak. bk. J. Sauvaget, *Alep*, 173, not. 659. Ayr. Bk. *Perles*, s. 137 v.d., 193 v.d. Krş. Muḥammad Râğıb, *A'âlâm an-Nabalâ*, II, 469 v.d.

cenupta *Bāb Kinnasrīn*, *Bāb al-Makām*, şarkda *Bāb al-Nayrab* ve *Bāb al-Arbā'in* (sonradan: *Bāb al-Aḥmar*), garpta *Bāb al-Cinān* ve *Bāb Anṭākīya* kapularını yeniden inşâ ettirdi¹⁷.

(ii) Yulbuğā - Mintāş Mücâdelesı..

Önce Aşrafiye, *Şakḥab* harbini müteâkip de *Dimaşk* dâhilindeki Baydamuriya, Tāziya ve Cārdamuriya Memlûkları gibi, Şam Türkmenlerinin desteklerini te'mine muvaffak olan Mintāş, müttelikleri bulunan Dulkadir-oğlu Suli Bey'e ve 'Āl Muhannā' Emīri Nu'ayr'a haberler göndermiş, *Dimaşk*'ın tüccar ve Kabbâslarından para toplamak, Kâtib'i Tâc ad-Dîn b. Abî Şâkir ile Şâdd ad-Davāvîn'i Amīr Farac b. Mihmandâr vâsıtasıyla civar kasaba ve çiftliklerin hasılatını elde etmek sûretiyle de, Çerkeslerle amansız bir savaşa girişmiştir.

Öte yandan Türk gurubunun tabi'i lideri olan Mintāş'ı bertaraf etmek maksadiyle harekete geçen Berkuk, Yulbuğāviya Emirlerine mürâcaat etmiş, başda Yulbuğā an-Nāşirî olmak üzere Alṭunbuğā al-Çöbānî, Qarādamurdāş ve Qalamṭāwî gibi Türk ümerâsının iştirak ettiği bir orduyu *Dimaşk*'a sevk etmiş idi.

Bu yüzden, Yulbuğāviya ümerâsı ile işbirliği eden Memlûk ordusunun âni baskını ile *Dimaşk*'ı terk eden Mintāş¹⁸, Nu'ayr ile birlikte hareket eden 'Āl Murrā' Emīri 'Ankā'¹⁹ nın yanına sığınmıştır. Bununla beraber, mezkûr Arap Emirleriyle birlikte *Dimaşk* önlerine gelen Mintāş, taraftarı bulunan Baydamuriya, Tāziya ve Cārdamuriya Memlûkları ile müştereken hareket eden halkın da gayretiyle, Yulbuğā an-Nāşirî'nin emrindeki Memlûkları mağlûp etti²⁰. Bu savaşlar sırasında, Nu'ayr, Alṭunbuğā al-Çöbānî'yi öldürdüğü gibi, Mintāş'la birlikte hareket eden Şam Türkmenleri ile 'Ālî âilesine (= 'Āl 'Ālî) mensup Araplar²¹,

¹⁷ Yeniden inşâ edilen bu kapılar hak. bk. *İkd*, XIX, 399. Krş. Ibn ach-Chihna, *Les Perles choisies*, nşr. J. Sauvaget, s. 23 v.d., 32 v.d., Sibṭ b. al-'Acamî, *Kunūz az-Zahab*, chap. XIII, s. 172 v.d., W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 41 v.d., *Syrie*, 82 v.d. not. 3; J. Sauvaget, *Inventaires des Monuments Musulmans de la Ville d'Alep*, *REI*, 1931, t. V, 69 v.d., ayn. müell., *Alep*, s. 166; L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 116 v.d.

¹⁸ Bk. *İkd*, XIX, 402; İbn al-Furāt, IX, 211; İbn Qādî Şuhba, II, 55^a.

¹⁹ *Taşkîf*'e göre iki kola ayrılan 'Āl Murrā' (= veya Mirā'), biri 'Ankā' b. Şaṭā, diğeri de Faḍl b. 'Amrū'nun emrinde olup, umûmiyetle, *Havran* civarında ikamet ediyordu. Bk. *Şubh*, VII, 187. Tafsîlât için bk. A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 11.

²⁰ Bk. *İkd*, XIX, 404; İbn al-Furāt, IX, 218; *ad-Durar*, IV, 442.

²¹ Menşe itibariyle 'Āl Faḍl'a intisap edip *Dimaşk* çayırlarında dolaşan bu âileye yazılan mektuplarda "*al-maqlis as-sāmî al-'amîrî*" sıfatları kullanılıyordu. *Taşkîf*'e gö-

Hamā' Nâibi Ma'mûr ile Aqbuğā al-Cavharî'yî esîr edip, Yulbuğa orsunun da ağırlıklarını yağmalamışlardı.

Bununla berâber, *Dimaşk*'a çekilen Yulbuğā'nın mukuvemeti üzerine, şehre giremeyen Mintaş, *Hımış* ve *Hamā'*'yı elde edip, kalelerinde tahassun eden az-Zâhiriya Memlûklarını bertaraf etmesini müteâkip *Tal'as-Sultân*'a gelmiş ve su yollarını tahrip ettiği *Haleb*'i muhâsaraya başlamışsa da, Nu'ayr ve bir kısım Urban ile anlaşması yanında²², *At-Pazarı*'na yığıldığı altın ve gümüşlerle halkı kalenin müdâfaasına teşvik eden Gümüşbuğā'nın²³ mukavemeti üzerine, Suli Bey'in yanına çekilmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen, Berkuk'a başka bir müşkülât çıkarmak maksadıyla hareket ettiği anlaşılan Mintaş, yanında Suli Bey, *Bân-kûşâ*'lılar ve civardaki Hristiyan ve Ermeniler olduğu halde, 793 (=1391) senesi muharreminde *'Ayntâb* (=Antep)'i muhâsara etmiş idi²⁴.

Öte yandan, Nu'ayr'a *taqlîd* (b. bk.) ve *taşrîf* (b. bk.) göndermek sûretiyle, onu Mintaş'dan ayıran Berkuk²⁵, bir âmânnâme ile Türkmen emîrliği ve *Elbistan* nâibliğini tevcih ettiği Suli Bey'i de kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu²⁶. Esâsen, Berkuk'un intikamına büsbütün hedef olmakdan çekinen Suli Bey, *Elbistan*'da esir bulunan Hamā' Nâibi Sûdûn Osmânî ile Karâk Nâibi Hûsâm ad-Dîn Hâsan al-Kuckunî'yî *Haleb*'e göndermiş ve Sultandan amân talebinde bulunmuş idi.

Diğer taraftan Şam Türkmenlerinin desteğiyle hareket eden Mintaş, *I'zâz*, *Sirmîn*, *Mu'arral an-Nu'mân*, *Hımış* ve kendine tarafdar olduğu anlaşılan Yulbuğā'nın göz yumması ile de²⁷ *Baalbak*'ı zapt edip *Dimaşk*'i önüne gelmiş, Baydamurîya Memlûklarının gayretiyle, şehre girmeğe muvaffak olmuştur; kendisi *Kaşr al-Ablak*'a yerleştiği gibi, maiyetindeki Emîrlerde *Tangız* ve *Yulbuğā al-Yahyâvî Câmîlerine* yerleşmişler idi.

Dimaşk'daki ikameti sırasında Şihâb ad-Dîn Aḥmad ad-Dimaşkî²⁸ yi Şâfi'i baş-Kadılığına tâyin eden Mintaş, *Mısır*'a yürümeğe karar ver-

re, bu sırada âilenin başında 'isâ b. Ramla b. Cammâz bulunuyordu. Bk. *Şubḥ*, VII, 187. Krş. A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 11. *Dimaşk*'a çekilen Yulbuğā, mağlûbiyetine âmil olana bu Araplara taarruz edip, deve ve atlarını yağmalamıştır.

²² Girişilen teşebbüsler hak. bk. *'İkd*, XIX, 406, 412; *al-'Ibar*, V, 498; *Sulûk*, III, 170^b.

²³ Bk. *'İkd*, XIX, 405.

²⁴ Muhâsara esnasında, kardeşi Şihâb ad-Dîn Aḥmad ile birlikte kalede mahsûr kalan 'Aynî, bu husûsu te'yid etmektedir: «قدم منطاش بمدينة عينتاب ومعه من الترك نحو: ألف نفر ومعه أهل ياقوصاً ومعه سول بن دلقادر كبير التركان ومعه قريب عشرة آلاف من التركمان والنفارى»، bk. *'İkd*, XIX, 406. Krş. Astarâbēdî, s. 367.

²⁵ Bk. İbn al-Furât, IX, 233; *'İkd*, XIX, 412; *Sulûk*, III, 170^b.

²⁶ Bk. İbn al-Furât, IX, 236; İbn Kâdi Şubḥa, II, 59^b; *al-'Ibar*, V, 499.

²⁷ Bk. İbn al-Furât, IX, 255; *'İkd*, XIX, 429; *Sulûk*, III, 174^a.

diğinden²⁹, Şakar Aḥmad vâsıtasıyla mal toplatmış ve Kabbâslardan da dirhem tedârik etmiştir.

Yulbuğâ'nın *Dımaşk* önüne gelmesiyle başlayan savaşlar, şâbanın 16 sına kadar devâm etmiş ve bu arada pek çok insanın ölümüne, bir kısım evlerinde tahribine sebep olmuştur; Minţâşîyalardan Sūdün Bâk, *Tangız Câmîi*'ni yakmak teşebbüsünde bulunmuştu³⁰. Nihâyet, Yulbuğâ'nın da telkinile³¹ *Dımaşk*'da daha fazla kalmağı tehlikeli bulan Minţâş, maiyetinde Minţâşîya Memlûkları ve sâir Türkmenler olduğu halde, şehri terk etti.

(iii) Berkuk'un *Suriye* seferi.

Minţâş'ın *Suriye*'de husûline sebep olduğu karışıklıklar yüzünden büyük bir tehlikeye marûz kalan bu mıntikanın şehir ve kaleleri, *Kahire*'yi dâimî bir şekilde tazyike başladıklarından, rakibi ile bizzât savaşmağa mecbur kalan Berkuk, çâliş (= *bayrak*) lerin *Tablḥāna*'ya asılmasını emretmiştir³². Sefer çıkmadan evvel *Şa'îd*'e kendine sâdık Kâşifler göndermek sûretiyle, Memlûk Sultanlığı için dâimî bir tehlike arzeden *Buhayra* Urbanını herhangi bir teşebbüse geçmekten alıkoyacak tedbirler alan Berkuk, yine aynı mülâhaza ile mezhep Kadıları ve *Dār al-ʿAdl* (= *Mahkeme*) Müftüleri gibi Muvakḳî' (b. bk.) leri de yanına almış ve *Ridānîya*'dan hareket edip, *Dımaşk*'a vasil olmuştur. Bu şehirde kaldığı bir-iki gün zarfında bâzı zecrî tedbirler alıp, haika amân veren Berkuk'un³³, bilâhare *Barza*³⁴'ya gelmesi, evvelce Minţâş'la iş birliği yapan ümerâ gibi Türkmen ve Arap reislerini telâşlandırmış idi. Nitekim, onun, *Dımaşk*'dan çıktığını haber alan Dulkadir-oğlu Suli Bey, bunu kendi üzerine yapılan bir sefer zannederek, korkuya kapılmış ve *Davādâr*'ı Muḥsinî'yi bir çok hediyelerle Berkuk'a yollamıştır. Nuʿayr ile ʿAnḳā'ın elçilerini müteâkip³⁵, *Barza*'ya gelen Muḥsinî, Suli Bey'in mektubile berâberinde getirmiş olduğu 200 boğça kumaş (= *mîʿatayn boğça ku-*

²⁸ Hayâtı ve eserleri hak. bk. İbn Kâdî Şuhba, *Tabaḳāt aş-Şaʿfîʿîya*, 123^b v.d.

²⁹ Bk. İbn al-Furât, IX, 255; *ʿİkd*, XIX, 429.

³⁰ Bk. *ʿİkd*, XIX, 429.

³¹ Bk. *ʿİkd*, XIX, 430. Krş. *Sulûk*, III, 174^a.

³² Çâliş (= *bayrak*) lerin *Tablḥāna*'ya asılması, Sultanın sefere çıkacağına alâmet. sayılıyordu. Bk. İbn al-Furât, IX, 258.

³³ Bk. İbn al-Furât, IX, 265; *ʿİkd*, XIX, 432.

³⁴ *Kābūn*'un I 1/4 mil şimâlî şarkisinde bulunan bu yer hak. bk. W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 39.

³⁵ Berkuk, *Raḥba* ve *Caʿbar* taraflarında bulunup, büyük bir korkuya kapılan Nuʿayr'a Şihâb ad-Dîn al-ʿAbbâsî'yi, Halîfenin amân mektubile birlikde göndermiştir. Bk. İbn al-Furât, IX, 267.

māş) ve 200 iğdişi Berkuk'a takdim etti. Mektubunda *Sīs* (=Kozan) kalesini zabt etmiş olduğundan dolayı itizar eden Dulkadir Bey'i, kaleyi teslim için birisinin gönderilmesini rica ediyordu³⁶.

Bu sûretle, Memlûk Sultanlığının muavin kuvvetlerini teşkil eden Urban ve Türkmenlerin amân taleplerini isâf etmesini müteâkîp 22 şevval cuma günü *Haleb'e* dâhil olan Berkuk, *Mardin* Hükûmdarı al-Malik az-Zâhir Macd ad-Dîn 'İsâ ile Döğerlerin reisi Sâlim'in yanlarında bulunan Mîntâşîyaları tevkif ettirmek üzere teşebbüse geçmiş ve Halep Nâibi Kârâdamurdâş ile Atabek Aynâl al-Yüsufî'yi bu işe memûr etmişse de, gizliden-gizliye Mîntâş'ı destekliyen Yulbuğâvîyaların muhâlefeti ile karşılaşmıştı. Nitekim, bu gurupun tabî'i liderlerinden Yulbuğâ an-Nâsîrî, Sâlim ad-Döğeri'ye, daha evvel muhâfaza etmesini tenbih ettiği Mîntâş³⁷ alıp kaçmasını, onun mevcûdiyetinin kendi varlıklarıyla alâkası olduğunu bildirmiş idi³⁸. İşte bu yüzden, Sâlim ad-Döğeri'nin, Mîntâş ile Birlikde, *Sincar'a* sığınması üzerine, Döğerlere hucûm eden Halep Nâibi Kârâdamurdâş'ı cezalandırmak isteyen Yulbuğâ an-Nâsîrî³⁹, çok geçmeden, Berkuk'un hiddetine hedef oldu. Muâsır müefliflerden 'Aynî'ye göre⁴⁰, yeniden isyana hazırlanan Yulbuğâ an-Nâsîrî, nâibliği vâdedilen *Haleb'e* gelir-gelmez tevkif edilmiştir. Az-Zâhiriya Memlûklarının hucûmuna marûz kalan eski arkadaşını (=huşdâşuhu) öldürtmekten çekinmeyen Berkuk⁴², sâir Yulbuğâvîya ümerâsını da muhtelif sebeplerle ifnâ etmiştir⁴³. Nitekim, zilhiccenin 13 ünde *Dimaşk'a* dönen Berkuk, şehirde bulunan Yulbuğâvîyaların ekserisini nefiy, bir kısmını da öldürtmüş⁴⁴, bunlara tarafdar olduklarını tahmin ettiği ümerâyı da

³⁶ Bk. İbn al-Furât, IX, 267; *İnbâ'*, I, 120^b; *al-İbar*, V, 502.

³⁷ «وان الناصرى كتب اليه وامره بالمحافظه على منطاش وان فيه زبونا بترك» , bak. *al-İbar*, V, 503.

³⁸ «وهو يقول له خذ منطاش واهرب فان طول ما منطاش موجود نحن موجودين» , bk. İbn al-Furât, IX, 271. Krş. Astarâbâdî, s. 367, str. 9-10: «استيصال منطاش چه می دانست که استيصال منطاش». Sâlim'in *Sincar'dan* gönderdiği mektup da bu husûsu te'yid etmektedir. Bk. *İkd.* XIX, 433; *al-İbar*, V, 503.

³⁹ Bk. İbn al-Furât, IX, 270; *İkd.* XIX, 433; İbn Kâdî Şuhba, II, 69^b; *ad-Durar*, III, 245; *Nucûm*, V, 242.

⁴⁰ Bk. *İkd.* XIX, 434. ⁴¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 271.

⁴² Yulbuğâ b. 'Abd Allâh al-Hâşşakî an-Nâsîrî al-Amîr al-Kabîr'in biyografisi için bk. İbn al-Furât, IX, 293 v.d., *İkd.* XIX, 433 v.d., *Perles*, s. 68, not. 3, 203. Ayr. Bk. *Nucûm*, V, 243.

⁴³ Bu sırada öldürülen Yulbuğâvîya ümerâsının tam listesi hak. bk. İbn al-Furât, IX, 271; *İkd.* XIX, 434; *Nucûm*, V, 542.

⁴⁴ Bk. İbn al-Furât, IX, 272; *İkd.* XIX, 435; *Nucûm*, V, 544.

tevkif ettirmiş idi. Ayrıca, bir kısım Şâfi'i üleması yanında, bazı Hanefî ülemasını da tevkif ettiren Berkuk⁴⁵, 794 (=1392) senesi muharreminde *Mısır*'a avdet etmiştir.

(iv) Minţâş'ın ölümü.

Berkuk'un avdeti üzerine, *Sincar*'a çekilmiş bulunan Minţâş, bu mintikadaki Türkmenlerden Bozdoğan-oğlu ve 'Alî b. Aynâl at-Türk-mânî ile birleşmiş ve 795 (=1393) senesi nisanında, yanında Emîr Nu'ayr olduğu halde, *Salamîya* önüne gelip devlete muî Türkmenlerden Emîr Mehmed b. Kâra ile teşriki mesai eden Memlûklarla savaşa girişmiştir⁴⁶. Bilâhare, Nu'ayr'la birlikde *Hamâ'* ve *İzîmîş*'a yürüyen Minţâş'ı müttelikinden ayırmak üzere faaliyete geçen Berkuk'un emri üzerine, *Trâblusşâm* ve *Hamâ'* Nâibleri, *Salamîya*'da bulunan Urbanî tazyike başladıkları bir sırada, Halep Nâibi Çolpan, mezkûr Emîrin deve ve kumaşlarını eline geçirmiş ve Âl Muhannâ'yı da dağıtmıştır.

Berkuk'un giriştiği bu kabil teşebbüsler üzerine, Âl Muhannâ' arasında ihtilâf başgöstermiş ve Nu'ayr oğullarından bir kısmı *Dimaşk*'a ilticâ ettiği gibi⁴⁷, *Kahire*'ye mektup gönderen Nu'ayr da, Minţâş'ı teslim etmek üzere harekete geçmiş idi. Nitekim, Âl Muhannâ' Emîrliğinde bırakılacağı temin edilen mezkûr Emîr, çok geçmeden, Minţâş'ı yakalayıp Halep Nâibi Çolpan'a teslim etti⁴⁸.

Halep'de öldürülüp hazırlanan mahzar ile birlikde *Kahire*'ye gönderilen Minţâş'ın cesedi, *Küçük Karâfa* (=al-*Qarâfat aş-Suğrâ*)⁴⁹ civarındaki *Mankûtamur* 'Abd al-Ganîy *Türbesi*'ne gömülmüştür⁵⁰.

⁴⁵ Meselâ, *Kahire*'ye getirilip Ustâddâr Camâl ad-Dîn Maḥmûd'un nezâretine tevdi edilen Muḥib ad-Dîn b. aş-Şihna hak. bk. İbn al-Furât, IX, 301.

⁴⁶ Bozdoğan-oğlu ile Aynâl-oğlu'nun telef oldukları bu savaşlar hak. bk. İbn al-Furât, IX, 332; İbn Kâdî Şuhba, II, 89a; *Sulûk*, III, 179b.

⁴⁷ İbn al-Furât'ın, *Dimaşk*'a ilticâ eden Nu'ayr oğullarının, Sayf ad-Dîn Tanam vasıtasıyla *Kahire*'ye gönderdikleri mektupları gördüğü anlaşıyor. Bk. IX, 336 v.d.

⁴⁸ Bk. İbn al-Furât, IX, 339; İbn Kâdî Şuhba, II, 90b; *İkd*, XIX, 450; *Caḥar*, 90b; *Sulûk*, III, 180b; *İnbâ'*, I, 129a; *Astarâbâdî*, s. 367.

⁴⁹ Her iki Karâfa hak. bk. İbn az-Zayyîd, *al-Kavākib as-Sayyāra*; İbn İyās, *Naşḥ al-Azhār*, 39b v.d.

⁵⁰ Minţâş hakkında umûmiyetle bk. Zayn ad-Dîn Tâhir, III, 452b (Minţâş hakkında yazılmış şiirler toplu bir halde bulunuyor); *Caḥar*, 90b; İbn Kâdî Şuhba, II, 91a; İbn al-Furât, IX, 341; *İkd*, XIX, 451; *Sulûk*, III, 181a; İbn Haṭîb an-Nâşiriya, I, 237b; *at-Durar*, I, 518; *Uḫûd*, II, 138a.

§ 2: Irak Hâdiseleri.

(i) Temur'un Yakın-şark'a gelmesi.

Temur'un, *Mazenderan*'ı zapt edip *Irak*'a doğru ilerlemesi üzerine, *Azerbeycan* mıntikasını terkeden Türkmenler, *al-Cazîra*'deki ırkdaşlarına da haber vermek sûretiyle, büyük bir karışıklığın husûlüne sebep olmuşlar, bundan istifâde eden Mirânşah'ın Darugasından Şayh Muhammad de, kolaylıkla, *Tebriz*'e girmişti⁵¹. Öte yandan, 795 (=1393) senesi kışını *Mazenderan* civarında geçiren Temur, gönderdiği kuvvetlerle *Kazvin* ve *Sultanîya*'yı zapt ettirip *Bağdad* civarını yağmalatmış ve bizzât *Luristan* ve *Huzistan*'a yürüyerek, mezkûr vilâyetleri işgal etmiştir; oğulları ile kumandanları, bu vilâyetlerin fethini tamamlamışlardı. Bundan sonra, *Şirâz*, *İsfahan* ve *Ebrukh* şehirlerini Zayn al-'Abîdîn'in elinden alıp, mezkûr hükümdarı tazyik eden Muzaffariya Sülâlesi hükümdarlarından Şâh Manşûr'un üzerine yürüyüp, mağlûp eden Temur⁵², Câlâyir hükümdarı Sultan Ahmad'a hil'at ve para göndermek sûretiyle, onu tabiiyeti altına almak istemiştir.

Bir müddet sonra, *Şirâz*'a girip, arzı inkiyatlarına rağmen, bütün Muzaffariya Sülâlesi hükümdarlarını öldürten Temur⁵³, hil'atini giyip namına para bastırdığı bilinen Sultan Ahmad'ın elçisi Nûr ad-Dîn 'Abd ar-Rahman Asfarayinî (veya: al-Horāsânî) yi kabûl ile tabiiyet şartlarını müzâkare etmişse de, mezkûr Sultan'dan nefret eden *Bağdad*'luların talebi üzerine⁵⁴, bu şehri almak üzere harekete geçmiş ve *Kurğân kalesi*'ndeki Türkmenleri dağıtmasını müteâkip⁵⁵, Mezkûr şehre 27 fersah mesafede bulunan *Kubba Şayh İbrâhîm*'lik mevkiine gelmiş idi. Buradan gönderdiği güvercinlerle Sultan Ahmad'ı şaşırtıp, sür'atle ileri yü-

⁵¹ Bk. Hâfız Abrû, *Zubda*, 252^b; ayn. müell., *Zayl*, s. 249.

⁵² Bk. Hâfız Abrû, *Zubda*, 255^a; Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 612; Thomas de Medzoph, s. 33; Sulţân Ahmad b. Hâvandsâh, 156^b. Krş. Hâfîfî, 35^b v.d.

⁵³ Bk. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 612; Hâfız Abrû, *Zubda*, 255^a; Nizâm ad-Dîn Şâmî, s. 165; al-Mûsavî, 425^b. Muzaffariler bak. bk. Abû'l-Mahâsin Muhammad al-Husaynî, *Zayl*, 396^b; Ch. Defrémery, *Mémoire historique sur la destruction de la dynastie des Mouzaffériens*, JA, 1844—5, IV, V; Howarth, *History of the Mongols*, III, 693—716; Price, *History*, III, 499; Weil, *Chalifen*, V, chap. II; Casanova, *Foustat*, I, XXXIV. Krş. K. V. Zetterstéen, *Isl. Ans. madde: Muzaffariler*, cüz. 88, s. 774—776.

⁵⁴ Bk. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 630; Hâfız Abrû, *Zubda*, 258^b; Nizâm ad-Dîn Şâmî, s. 169; Sulţân Ahmad b. Hâvandsâh, 164^b.

⁵⁵ Temurlu müverrihleri tarafından zikredilen bu Türkmenler, Emîr Mehmed b. Kara'ya intisap ediyorlardı. Tafsîlât için bk. Sulţân Ahmad b. Hâvandsâh, 164^b.

rüyen Timur, hareketinden haberdar olup *Hilla*'ya çekilen mezkûr Sultan'ın arkasından, taahhütlerine sâdık kalan *Bağdad*'lîların kapuları açmaları üzerine, şehre girdi⁵⁶.

Bağdad'ın ileri gelenleri, başda Nizâm ad-Dîn Şamî olmak üzere, Timur'un nezdine gidip arzı tâzimatta bulunmuş olmalarına rağmen, şehirde bâzı hâdiselerin tahaddüs ettiği anlaşılıyor⁵⁷.

(ii) Sultan Ahmad'ın *Haleb*'e ilticâsı.

Timur'un *Bağdad* önüne gelmesi üzerine, kıymetli eşyalarını oğlu Tahir ile birlikte *Alıncak kalesi*'ne gönderen Ahmad, kendisini *Irakı Arab*'da tâkip eden kuvvetler önünden kaçarak *Karbalâ*'ya gelmişse de⁵⁸, bu mevkide yetişen Mirânşah'ın Tuman ümerâsından İbâç-Oğlan, Calâl Hamîd, 'Osmân Bahâdur, Şayh Arslân ve Şayh 'Alî Bahâdur, ordukâhını yağmalayıp, oğlu 'Alâ' ad-Davla ile zevcelerini esir etmişler idi⁵⁹. Ancak, bu baskından kurtulan Ahmad⁶⁰, *Rahba*'ya gelip, Memlûk Sultanlığına ilticâ etmiştir.

Sultan Ahmad'ın mülteci sıfatıyla önce *Rahba*'ya, sonra da, Berkuk'un müsaadesi üzerine⁶¹, yanında 300 süvari olduğu halde, *Haleb*'e gelip burada büyük merâsimle karşılanması⁶², Memlûk Sultanlığı ile Timur arasında yeni hâdiselerin zuhûruna sebep olmuştur (bk. Berkuk ve Timur).

(iii) Sultan Ahmad ve Berkuk.

Celâyir Sultanının *Kahire*'ye gelen Amîr Meclis'i ile müzâkerelerde bulunmasını müteâkip, *Qal'atu'l-Cabal*'da topladığı *Ülema Meclisi*'nin de

⁵⁶ Bk. *İk'd*, XIX, 452; *İnbâ'*, I, 129^b. Krş. al-Mūsavi, 425^b; Hâtifi, 39^b.

⁵⁷ Bk. Astarâbadi, s. 19. Krş. *İnbâ'*, I, 129^b.

⁵⁸ Sultan Ahmad ile birlikte kaçan Astarâbadi, bu husûsda tafsîlât vermektedir, s. 21. Krş. İbn al-Furât, IX, 344; *İk'd*, XIX, 452; *al-'Ibar*, V, 507; İbn 'Arabşâh, s. 47.

⁵⁹ Bk. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdi, I, 638; Hâfız Abrû, *Zubda*, 259^a; ayn. müell. *Zayl*, 256; Nizâm ad-Dîn Şîmî, s. 171; Astarâbadi, s. 22, 23; al-Mūsavi, 425^b. Krş. *İk'd*, XIX, 452; İbn Kâdi Şuhba, II, 92^b.

⁶⁰ Bilâhare, Hâfız Abrû'ya dert yanan Timur, *Bağlad*'a geldiği gün Ahmad'ın arkasından gitse idi, şübhesiz, yakalayacağını, ancak, durması yüzünden kaçtığını anlatmıştır. Bk. *Zubda*, 258^b.

⁶¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 345; *İk'd*, XIX, 452; *Salûk*, III, 121^b; İbn Kâdi Şuhba, II, 91^b.

⁶² *Haleb*'de yapılan karşılama merâsimi hak. bk. İbn Hatîb an-Nâşiriya, I, 58^a; Zayn ad-Dîn Tahir, III, 453^b; Hâfız Abrû, *Zubda*, 271^a; *Manhal*, 35^a.

tasvibini alan Berkuk, Amîr 'İzz ad-Dîn Özdâmur al-Aşrafî az-Zâhirî'yi 300,000 dirhemle *Haleb*'e gönderip Ahmad'ı *Mısır*'a dâvet etti⁶³.

Devrin kaynakları, 796 (=1394) senesi saferinin 7 sinde *Haleb*'den hareket edip *Dimaşk*'a geldiği sırada, kendisini daha *Qara*'da karşılayan *Dimaşk*'lıların büyük iltifat ve teveccühlerine mazhar olan Ahmad'ın, rebîülevvelin 17 nci salı günü *Mısır*'a dâhil olması üzerine, yapılan karşılama merâsimi hakkında pek çok tafsîlât verirler. Bunlara göre, Celâyir Sultanını karşılamak üzere bizzât *Ridâniya*'ya gidip burada kuş şeklinde bir *Maştaba*'ya⁶⁴ oturan Berkuk'u gören Ahmad, atından inmiş ve yarım ok menzilli bir mesafede büyük Hâcib Amîr Buthâş tarafından karşılanmıştır. Ahmad, mezkûr Hâcib tarafından takdim edilen ümerâyı olduğu gibi, *Maştaba*'dan inen Berkuk ile de kucalaşmış idi⁶⁵.

Bundan sonra, *Maştaba*'ya çıkıp Berkuk'la yan-yanâ oturan Ahmad, Timur'un müslüman memleketlerinde ikâ etmiş olduğu mezâlimi tafsîl edip, Memlûk Sultanından, kendisinin olduğu gibi bütün müslümanların intikamını almasını rica etmiş, "inşâallah memleketinin tahtına yeniden çıkarsın" temennisinde bulunan Berkuk'da, yakında sefere çıkacağını vâdetmiştir⁶⁶. Bu konuşmayı müteâkip Ahmad'a günlük, aylık ve senelik aylık tahsis eden Berkuk⁶⁷, onunla birlikte *Tablîhâna* yanındaki *Murâbiğ*'a kadar gitmiş idi.

İkametine tahsis edilen evde⁶⁸ namına gönderilen hediyeleri alan Ahmad, maiyetinde Emirler, Çavuşlar ve Nakîb al-Cayş'lar olduğu halde, *Qal'atu'l-Cabal*'a gidip, Berkuk'la birlikte, *Dîvânı* tâkip etti.

Sultan Ahmad'a olduğu gibi sâir Celâyirli ümerâyâ da büyük bir yakınlık gösteren Berkuk, çok geçmeden, Ahmad'la birlikte *Mısır*'a gelen Döndü Hâtûn (bint Hüsâyn b. Uvays) ile evlenmek sûretiyle⁶⁹, aradaki rabıtayı dahada kuvvetlendirmiştir.

⁶³ Bk. İbn al-Furât, IX, 374; *İkd*, XIX, 458; *Sulûk*, III, 181b; İbn Kâdî Şuhba, II, 91b.

⁶⁴ *Maştaba at-Tayyûr*, bk. *Manhal*, 35a.

⁶⁵ Bk. İbn al-Furât, IX, 367; *İkd*, XIX, 458; İbn Kâdî Şuhba, II, 58b; *Sulûk*, III, 183b; *Nucûm*, V, 248; *Ta'rîh al-Ğiyâsî*, 195 (*Ta'rîh al-İrâk*, II, 224); *Ukûd*, II, 140a; *Maṭlab*, 122a.

⁶⁶ Bk. *İkd*, XIX, 458; İbn Kâdî Şuhba, II, 98b.

⁶⁷ Bk. İbn Hâşib an-Nâşiriya, I, 58b.

⁶⁸ *Barka al-Fîl*'de bulunan bu ev hakkında bk. *İkd*, XIX, 458; İbn al-Furât, IX, 367; *Ta'rîh al-Ğiyâsî*, 195 (*Ta'rîh al-İrâk*, II, 324). Hâfız Abrû, Berkuk'un Ahmad'a *Nîl* üstünde bir ev tahsis ettiğini bildirir. Bk. *Zubda*, 271a.

⁶⁹ Bk. *İnbâ*, I, 134a; *Ta'rîh al-Ğiyâsî*, 195; *Manhal*, 35a.

(iv) Berkuk'un hazırlıkları.

Temur'un *Irakı Arab'a* nüfuz edip Memlûk Sultanlığı ile hemhudud kaleler civarında görünmesi, *Suriye* şehirleri Nâiblerini telâşlandırmıştı. Bilhâssa, Temur'un *Suriye* ve *Mısır*'ı istilâya hazırlandığı şâyiası üzerine⁷⁰, yeni bir Mogol tehlikesi ile karşılaşmaktan tavahhuş eden halkın endişesini *Kahire*'ye bildiren Nâibler, acele yardım edilmesini talep ettiler.

Bunun üzerine, Memlûk Sultanlığına hücumla hazırlandığı tahmin edilen Temur'a karşı hazırlığa girişen Berkuk, Nâzır al-Cayş (b. bk.) Camâl ad-Dîn Maḥmûd al-Ḳayṣarî başda olmak üzere, Atâbak al-ʿAsâkîr, mezhep Kadıları ve Amîr mi'aları *Kal'atu'l-Cabal'a* dâvet edip *Mac-lis al-Cayş* (b. bk.)'i topladı. İktâ'lı askerîin, Memlûk Sultanının maiyetinde, sefere çıkmasını kararlaştıran *Meclis*, *Kahire* Muhtasib'i (b. bk.) Ḳâdî Bahâ ad-Dîn al-Burcî'yi, buğday mübâyaa etmek sûretiyle sefer için peksimet hazırlamaya ve Kâfil al-Mamlaka (b. bk.) Amîr Sayf ad-Dîn Sûdûn aş-Şayḥûnî'yi de ümerâ ile *Acnâdu'l-Ḥalka*'yı teçhîz etmeğe memûr etti⁷¹.

Bu arada, aynı tedbirlerin alınmasını sağlamak maksadiyle, *Suriye* nâibliklerine de müteaddit emir-nâmeler gönderilmişdir. Nitekim, *Halep* Nâibi Çolpan'a gelen emir-nâmede, Temur'un *Bağdad*'da ikâ ettiği me-zâlim anlatılarak, bütün tedbirlerin alınması isteniyordu. Evvelâ, *Dâr as-Sa'âda*'da Emîrlere, sonrada, *Câmi' an-Nürî*'de ülemâya okunan emir-nâme, bilâhare, yanlarında sancak taşıyan Hatîbler olduğu halde, meydanlara dağılan Ḳâdîlar tarafından halka kıraat edilmiştir⁷².

Bu meyanda, *Kahire Acnâdu'l-Baḥrîya*'sından 200 mikdarını *Mekke*'nin muhâfazasına tâyin eden Berkuk'un⁷³, halka, muvakkat kaydile, bir *zekât vergisi* tahmîl ettiğiine dâir kayıtlar vardır⁷⁴.

Nihâyet, Nâzır al-Hâşş, Mubâşir ve Kâtiblerin birer katır tedârik edip sefere hazırlanmalarını emreden Berkuk, gerek Yıldırım Bayezid ve gerekse Ḳâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad'a elçiler göndererek onlarla anlaş-

⁷⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 359.

⁷¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 350, 363; İbn Ḳâdî Şuhba, II, 93^a; *Sulâk*, III, 182^a; *İnbâ'*, I, 129^b.

⁷² Bk. İbn Ḳâdî Şuhba, II, 93^a.

⁷³ Bk. İbn al-Furât, IX, 374. Krş. D. Ayalon, *Le Régiment Bahriya*, s. 141.

⁷⁴ Bir nev'i harp vergisi demek olan bu vergiyi toplamakla vazifeli *Dîvân az-Zukât'a* (bk. *Zubda*, 110) Berkuk devrinde tesâdüf etmiyoruz (bk. *Dîvânlar*).

mağa çalıştığı gibi, Memlûk Sultanlığının, şarkdan gelen tehlikelere karşı her zaman ittifakını aramış olduğu *Altun-Ordu* devletine de mü-râcaat etmişti. İşte bütün bu hazırlıklar sırasında, Temur'un, *Avnik*'den Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad nezdine göndermiş olduğu elçisi Kutluşâh'ı mülteci sıfatıyla kabûl eden Berkuk⁷⁵, Sâlim ad-Dögerî tarafından esir edilip *Mısır*'a gönderilen Dölât Höcâ⁷⁶ yı bizzât istintak etmek sûretiyle⁷⁷, düşmanı hakkında malûmat aldığı gibi, Temur'un *Kahire*'de kurmuş olduğu casus teşkilâtını da meydana çıkardı; *İştâbl at-Târîka* ve *Funduk al-Ḥalîlî* tüccarlarından yedi İranlı tevkif edildi⁷⁸.

(v) Berkuk'un Temur'la savaşa çıkması.

Halep askerinin, Sayf ad-Dîn Dokmâk az-Zâhiri ve Altunbuğâ as-Sultânî'nin maiyetinde, *Ruha* (= *Urfa*)'ya baskın yapıp, kalesini muhafazaya memur Çağatayları da dağıttıkları haberinin *Kahire*'ye gelmesi üzerine, 796 senesi rebiülâhîrinin 7 sinde *Dahlîz as-Sultânî* (b. bk.)'yi *Ridânîya*'ya çıkartan Berkuk, bizzât sefere çıkmıştır. Bu sırada *Kahire*'de bulunan müelliflerin bildirdiklerine göre, başında Kalûtâ (b. bk.) olduğu halde, kolsuz kırmızı saçaklı bir gömlek giyip, 'arâkîyalarla örtülü atına suvar olan Berkuk, Sultan Aḥmad ve Atâbak al-Asâkir Gümüşbuğâ al-Ḥamavî ile birlikde, *Ridânîya*'ya gitmiş ve burada karşıla (=yensiz savaş gömleği)⁷⁹ giymiş bulunan ümerâ ile kımız içmiş idi⁸⁰.

Bu sırada, Şarîf Camâl ad-Dîn Maḥmûd al-Unâî'nin, *Ḥazîna aş-Şamâ'il*'de mahbus bulunan *Buhayra* Urbanının reisi Amîr Mûsâ ile birleşip az-Zaynîyaların da yardımlarını temin etmek sûretiyle, *al-Mamâlîk al-Baḥrîya*'dan Kaymaz-oğlu'nu saltanata geçirmek üzere giriştiği te-

⁷⁵ Bk. *Inbâ'*, I, 135a; *Astarâbâdî*, s. 457, 459.

⁷⁶ Döl't, ihtimâl, Döğl't veya Duğl't adındaki Mogol kabilesiyle alakalıdır. Zirâ, bunlar, evvelce Mogollarla olduğu gibi, bu sırada da Temur yanında itibarlı bir mevki işgâl ediyorlardı. Tafsîlât için bk. W. Barthold, *Isl. Ans.* madde: *Duğlat*, III, 652 v.d.

⁷⁷ Devrin müellifleri, Tatarların müslüman olduklarına inanmıyorlardı. Nitekim, mezkûr Höcâ'yı bizzât gören İbn al-Furât, onun müslüman olup Kur'an okuduğunu anlatıttıktan sonra, ta'rifini yapmaktadır: «هو مسلم يقرأ القرآن وهو كبير الوجه ضيق العيون أجرو دليس» , bk. IX, 339.

⁷⁸ Bk. İbn al-Furât, IX, 339. Krş. *Inbâ'*, I, 135b.

⁷⁹ Çelikden yapılan bu harb elbisesi hak bk. *Subḥ*, II, 136; IV, 11. Krş. L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 40, not. 6-7.

⁸⁰ «فأفام بها يومه هو والامرا يشربون القمز» , bk. *İk'd*, XIX, 461.

şebbüsü önleyen Berkuk⁸¹, Nu'ayr'ın elçisini kabûl etti. Emîrinin *Bağdad*'ı zapt edip, Berkuk namına hutbe okuttuğunu bildiren elçi, Temur tarafından muhâsara edilmekte bulunan *Mardin*'in de sukut etmediğini teyit etti⁸².

Bunun üzerine, ayın 22 nci salı günü *Rîdânî'ya*'dan hareket eden Berkuk, *Biblîs*'e geldiği sırada, Temur'un moğolca (=uygurca) yazılmış mektubunu aldı. Ancak, Sultanın maiyetinde sefere çıkmış bulunan Kâtib as-Sır al-Ğâdî Badr ad-Dîn Maḥmūd b. Faḍl Allâh'ın mezkûr mektubu okuyamaması üzerine, acele ile dâvet edilen *Şarğıtmışî'ya medreresi* müderrislerinden Şayḥ Badr ad-Dîn Maḥmūd al-Gülüstânî, yazıyı çözüp, Berkuk'un iltifatına mazhar oldu⁸³.

Bu hâdiseyi müteâkip, *Gazza* yolu ile *Dımaşk'a* gelen Berkuk, burada, kendisiyle birleşmeği teklifeden Toḥtâmiş Hân, Yıldırım Bayezid ve Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad'in elçilerini kabûl etti. Bu sûretle, mezkûr hükümdarların ittifaklarını temin eden Berkuk, Temur'a karşı başka müşküller çıkarmak maksadiyle, yanında bulunan Sultan Aḥmad'ı, *Irakı Arab*'ı geri almak üzere gönderdiği gibi, Atâbak al-Asâkir Gümüşbuğa al-Ḥamavî, Amîr Silâh Baklamış al-ʿAlâî ve Amîr Aḥmad b. Yulbuğa an-Nâsirî'nin emrindeki Câlîşleri (burada: öncü) de *Haleb'e* sevk etti. Bir müddet sonra, *Dımaşk'a* gelip kendisini ziyâret eden Sâlim ad-Döğeri'ye, sâir Türkmen ümerâsına olduğu gibi, Türk kumaşından elbiseler hediye eden Berkuk⁸⁴, Kâşidî Kutb ad-Dîn Haydarî vâsıtasıyla *Bağdad*'ı geri aldığını öğrendiği Aḥmad'in bu muvaffakiyeti üzerine, *Dımaşk*'dan hareketle *Haleb'e* vâsıl oldu. Bu şehirde kaldığı 40 gün zarfında civar kalelerin emniyetini sağlamak maksadiyle birtakım tedbirler alan Berkuk, *Halep Nâibi Çolpan*'ı Fırata kadar göndermiş, maiyetindeki Türkmenler ile Araplar da, hudud mntıkalarına yerleşmişlerdir⁸⁵.

Haleb'deki ikameti esnasında, kendisinden çekindiği anlaşılan Temur'un, Toḥtâmiş Hân ile savaşa gittiğini öğrenen Berkuk, hudud Nâ-

⁸¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 377.

⁸² Bk. İbn al-Furât, IX, 378. Krş. *İkd*, XIX, 461.

⁸³ Bk. İbn al-Furât, IX, 381; İbn Kâdî Şuhba, II, 100^a. Krş. *Nucûm*, V, 255. Bu zatın hayâtı ve eserleri hak. bk. Dav^c, X, 551; Şazarât, VII, 12. Krş. Ahmed Zeki Velidi, *Hârizm'de yazılmış eski türkçe eserler*, TM, II, 1928, s. 333 v.d.

⁸⁴ «واخلم عليه والبسه قماش الترك». bk. İbn al-Furât, IX, 382. *Inbâ'* (I, 136^b) 'da «زى الترك».

⁸⁵ Bk. Zayn ad-Dîn Tâhir, III, 453^b; *al-Ibar*, V, 508; İbn aş-Şihna, 167^a.

ibleri arasında bâzı değişiklikler yapmış, Temur'la birleşen bir kısım Aşrafîya Memlûklarını tevkiif ettirdiği gibi, Âl Faql, Zubayd (=Zubayd al-Marc, Zubayd Havrân) ve Âl Muhannâ⁸⁶ Araplarını da te'dip etmiştir.

Nihâyet, *Dimaşk*'a avdetinde kendilerinden şüphelendiği bir kısım ümerâ ve Kâdî al-Quḍât Şihâb ad-Dîn Aḥmad al-Bâ'ûnî gibi bâzı Şâfi'î Kadılarını da azil veya haps ettiren Berkuk⁸⁷, ziyâret maksadiyle gittiği *Kudûs*'de bir müddet kalmış, *Gazza* ve *Kâtıba* yolu ile *Mısır*'a avdet etmiştir.

⁸⁶ Evvelce Berkuk'a karşı Minṭâş'la birleşen Âl Faql Emiri Muḥammad b. Kara, çöle, amucası Nu'ayr'ın yanında kaçtığı gibi, Âl Muhannâ⁸⁶ da, yeni Halep Nâibi Tağrî-birdî tarafından şiddetle te'dip edilmiştir. Bilhâssa, yanında pek çok Âl Muhannâ⁸⁶ ümerâsı olduğu halde, Fırat kenarında sıkıştırılan Zubayd Araplarının reisi Âmir b. Tâhir başda olmak üzere pek çok sayıda urban öldürüldüğü gibi, bir kısmı da suya atılmak sûretiyle boğulmuşlardır. Tafsîlât için bk. İbn al-Furât, IX, 388. Bu Arap âileleri hakkında bk. *Şuhḥ*, VII, 184—189, Krş. 'Umar Rıḍâ Kaḥḥâla, *Mu'camu Kabā'il al-'Arab*, III, 1152.

⁸⁷ Tafsîlât için bk. İbn Kâdî Şuhba, *Ṭabaḳât aş-Şâfi'iyya*, 124^a, 127^a v.d.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BERKUK'UN GÜTTÜĞÜ SİYÂSETİN ANA HATLARI

§ 1 : Berkuk devrinde Memlûk - Türkmen münâsibâtı.

Memlûk Sultanı tarafından tevcih edilen iktâ'larında (= *al-ıktâ'at at-Turkmāniya*) bulunup, kendilerine "*as-sāmî*" lâkabı verilen Beylerinin (= *Muḥaddam at-Turkmān bi'l-bilād aş-şarkīya*)¹ emrinde Gazza'dan *Diyārbakr* (= *Diyarbakır*) a kadar olan sahada yerleşen Türkmenler (= *ṭavā'if at-Turkmān min Ġazza ilā Diyārbakr*), kaynaklarda, Şam, Halep ve Kasrivan Türkmenleri umumî ismi altında zikrolunurlar².

XIV. asrın ikinci yarısında, Halep ve 'Ayntāb (= *Antep*) Nâiblerine tâbi bulunan Türkmenler hakkında malûmat veren al-Ḳāḍî Taḳî ad-Dîn b. Nâzır al-Cayş'in³ zikrettiği İbn Bozdoğan⁴, Boz-Ok, Dulkadırlı⁵,

¹ Muâsir kaynaklarda mezkûr Türkmen reislerinden Murâd Höcâ, Bâkiş al-Kabîr, Bozdoğan oğullarından Zayn al-Mulk, Boz-Ok'lardan 'Alî b. İn'lat-Turkmānî, Ye'ḳûb b. 'Alî Şâr ve Döğerlerin reisi Sâlim'e gönderilen mektublarda mezkûr lâkablardan mâda *as-sāmî* sıfatının ilâve edildiği görülmüyor. Bk. *İcâbat as-Sâ'il ilâ Mâ'rifat ar-Rasâ'il*, 47^a; *Şubḥ*, VII, 281; *Ḳahvat al-İnşâ'*, Yenicâmi Ktp. Arab. Yazm. nr. 938, 72^a.

² Bk. *Şubḥ*, VII, 190, 281 v.d. Bunlardan Halep Türkmenleri, XVI. asır Tahrir defterlerinde (= *Defâtîr-i Hâkânî*), Türkân-ı Halep veya Türkânân-ı Halep şeklinde geçmektedir. Tafsîlât için bk. A. Refik, *Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1930, s. 81 v.d. Krş. F. Sümer, *Auşarlara dâir, Fuad Köprülü Armağanı*, 1953, s. 454, 456; ayn. müell., *Anadoluda üçokla oğuz boylarına mensup teşekküller*, *IFM*, 1950, sayı: 1—4, s. 461, 477.

³ Ḳalkaşandî'de mezkûr *at-Taşḳîf*'in bu müellifin eseri olduğuna dâir bk. *Şubḥ*, XIII, 315, str. 7. Eserin mahiyeti bk. bk. *GAL, Suppl.*, II, 176.

⁴ Memlûk kaynaklarında mezkûr Bozdoğan-oğlu Zayn al-Mulk'un mensup olduğu bu kabilenin bir kısmı, önce, Tahartan'ın, bilâhare, Ḳāḍî Burhân ad-Dîn'in hizmetine girmiş olup, Ziyâ' al-Mulk ve Sa'd al-Mulk isimindeki Beylerin emrinde bulunuyordu. Bk. *Astarâbâdî*, s. 486, 491, 504 v.d.

⁵ Dulkadır-oğulları ile kendilerine tâbi Türkmenlerin sâkin oldukları mıntıka, Memlûk kaynaklarında, *İklîm al-Özârîya* olarak zikr olunur. Bk. *Zubda*, s. 51, str. 1. Evâil-leri bak. bk. *Isl. Ans.* madde: *Dulkadırlılar*, III, 654 v.d.

İnal-oğlu, Ramazan-oğlu⁶, Avşar⁷, Döğer⁸, Horbandalu, Ağaçeri⁹, Var-sak, Kınık, Bakirliya, Bayındır ve Bayat gibi Boy ve Uluslar¹⁰, İbn Şahîn az-Zâhiri tarafından bâzı değişikliklerle tekrar ediliyor¹¹. Bu müel-lifin zikrettiği İbn Kūtlubek, İbn Köpek, İbn Sağalsız, İbn Dulğadır, İbn Ramadân, al-Özârîya, Bekdilu, al-Bâzâtîya (=Bayat), Bōzcâlûlâr, al-Mar-âşkûlâr, Uc Ohlû (=Üç-Ok), Bōz Ohlû (=Boz-Ok), al-İnâlîya, al-Hor-bandâlîya, al-Kandûlîya adındaki Türkmen Boy ve Ulusları, 180,000 atlı çıkarıyorlardı.

Berkuk'un, emâret kurmak sûretiyle, Orta-Şark'da mühim bir mevki ihraz eden bu Türkmenler hakkındaki siyâseti, aralarına nifak sokmak, Boy ve Oymakları birbirlerine kırdırmak esâsı üzerine kaimdi. İşte bu sebebledir ki, sivrilmiş bir Bey'i herhangi bir suikastla ortadan kaldırmak sûretiyle, Türkmenleri başsız bırakmak ve çıkacak karışıklıklardan istifâde etmek şeklini tercih eden Berkuk, Memlûk Sultanlığını bunların hücumlarına marûz bırakmış ve bir kısım hudud şehir ve kâlelerinin tahrip edilmesine sebep olmuştur. Gene bu yanlış siyâsetin neticesinde, Türkmenler, 1267'den beri hizmetinde bulundukları Memlûk Sultanlığını terk edip, Anadolu'da kuvvetlenmeğe başlayan Osmanlılara yaklaşmağa başlamışlardır ki, bu da, Sultanlığın sukutunu hazırlayan sebeplerden biridir.

Biz, yukarıda mezkûr Türkmenlerden bir kısmını etraflarına toplamak sûretiyle emâret kurmağa muvaffak olan Dulkadır ve Ramazan oğulları gibi, Karakoyunlu ve Akkoyunluların Memlûk Sultanlığı ile olan münâsibetlerini bu bakımdan tedkik edeceğiz.

(i) Berkuk ve Dulkadır-Oğulları.

Maraş ve Elbistan havâlisinde Dulkadır Emâretini kuranlardan Zayn ad-Dîn Karaca¹²'nın, 1353'de vefâtıyla, Boz-Ok Türkmenleri elinde bu-

⁶ Bulundukları mıntika, kaynaklarda, *İklîm ar-Ramâdânîya* şeklinde târif olunuyor. Bk. *Zubda*, s. 51, str. 1.

⁷ Halep Türkmenlerinin ekseriyetini teşkil eden Avşarlar hak. bk. M. Fuad Köprülü, *Isl. Ans.* madde: *Avşar*, II, 28—38; F. Sümer, *Avşarlara dâir, F. Köprülü Armağanı*, 1953, s. 454 v.d.

⁸ Memlûk devriindeki Döğerler hak. bk. F. Sümer, *Döğerlere dâir, TM*, X, 1951-3, s. 142 v.d.

⁹ Ağaçerilerin menşeleri hak. bk. *Isl. Ans.* madde: *Ağaçeri*.

¹⁰ Bk. *İcâbat as-Sâ'il*, 47a; *Şubh*, VII, 281 v.d.

¹¹ Bk. *Zubda*, s. 105, str. 11—15.

¹² Bu Bey'in hayâtı hak. bk. aş-Şafadî, *A'yan al-ʿAşr*, Ayasofya Ktp. Arab.Yazm. nr. 2967, V, 19a v.d. Krş. M. H. Yınanç, *Isl. Ans.* madde: *Dulkadırlılar*, III, 654 v.d.

lunan riyâseti, Üç-Ok Türkmenlerinin reisi Ramazan Bey'e tevcih etmek sûretiyle, mühim ve stratejik yolları, *Mısır* için büyük bir ehemmiyeti hâiz ticâret kervanlarına tahsise matuf gayretler sarfeden Memlûklar, mezkûr Bey'in Boz-Ok'ları etrafına toplayamaması üzerine, Karaca Bey'in oğlu Ğars ad-Dîn Halil Bey'i Elbistan Emâretine getirmek zorunda kalmışlardı.

780 (=1378/9) senesinde Atabek olan Berkuk, Memlûk Sultanlığı için mühim bir tehlike arzeden Halil Bey'in, *Harput*'u almak üzere giriştiği teşebbüslerini önlemek maksadıyla, faaliyete geçerek, Elbistan nâibliğine Mubârakşâh at-Tâzî'yi tâyin etmişse de, bu Emîrin 1378 temmuzunda, Halep askerinin başında, Halil Bey'le giriştiği savaşları kaybedip, esir düşmesi üzerine¹³, Halep civarına kadar uzayan akınlarda bulunan mezkûr Dulkadır Bey'inin¹⁴, Üç-Ok (=Ramazan-oğulları) ve Ağaçerilerle birleşmesine mâni olmak istemiş idi. Bu maksadla, topladığı *Ülema Meclisi*'nde, Türkmen meselesini müzâkare eden Berkuk, Boz-Ok'larla işbirliği yapan Üç-Ok'ları olduğu gibi, Dulkadırlıları da te'dip etmek üzere faaliyete girişdi; Işıktamur al-Mârdînî *Halep*, Amîr Altunbuğâ as-Sultânî *Elbistan* ve Mintaş'da Malatya nâibliklerine tâyin olundular.

Bu hazırlıkları müteâkip, Hâcîp Çögen'in kumandasında olup, Bire (=Birecik) ve Malatya Nâiblerinin de iltihak ettikleri Memlûk ordusu, 1381 mayısında *Maraş* önüne geldiyse de, Halil Bey'e mağlûp oldu; Amîr Çögen maktûl ve Mintaş yaralandı; Boz-Ok'lar, *Amuğ* ve *Tîzîn*'e kadar inip, *Haleb*'i zapta hazırlandılar¹⁵.

Mağlûbiyet haberi üzerine, Davâdar'ı Yunus an-Navrûzî'yi *Haleb*'e gönderen Berkuk, bütün Suriye Nâiblerini seferé memûr etti. Verilen emir üzerine, Dimaşk Nâibi Işıktamur al-Mârdînî, Halep Nâibi Aynâl al-Yûsufî, Trablusşam Nâibi Gümüşbuğâ al-Hamavî, Hamâ Nâibi Taştamur al-Kâsimî yanında Safad Nâibi Taştamur al-Alâî, maiyetlerindeki kuvvetlerle *Halêb*'e geldikleri gibi, devlete mutî Türkmenlerden Bozdoğan-oğulları, muhtelif Kürd ve Arap aşiretleri Memlûk ordusuna iltihak ettiler. Aynî'nin, genç yaşında iken *Ayntâb*'a (=Antep) girmiş olduğunu gördüğü Memlûk ordusu¹⁶, 1381 senesi temmuzunun sonunda

¹³ Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 252b; *Inbâ*², I, 46b. Krş. M. H. Yinanç, *Isl. Ans. madde: Dulkadırlılar*, III, 657.

¹⁴ Bk. *Inbâ*², I, 48a.

¹⁵ Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 268b; *İkd*, XIX, 265; *Macmû'a*, 12a. Krş. M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, III, 657.

¹⁶ Bk. *İkd*, XIX, 266.

Maraş önüne gelip, Dulkadırlılarla savaşa girdi. Halil Bey'in küçük kardeşi Suli Bey emrindeki Türkmenler, yüksek yerlerden inip Memlûklara hücum ettilerse de, mağlûp oldular; şehir, Yûnus an-Navrûzî'nin eline geçti.

Bu son muvaffakiyete rağmen, Dulkadırlıların mukavemeti yanında sefer mevsiminin geçmiş olması, Halil Bey'in *Harput kalesi*'ne taarruzu üzerine *Malatya*'ya kadar ilerliyen Memlûkları *Haleb*'e avdete mecbur etti¹⁷. Bununla beraber, *Sîs kalesi* Muqaddamîlerinden Amîr Hüsâm ad-Dîn Torunî'ye vasıtasıyla Yûnus an-Navrûzî'ye mürâaat eden Şarım ad-Dîn İbrâhîm b. Karaca ile Suli ve Halil Beyleri tâkiben Boz-Ok reislerinden Başan-oğlu Haydar Bey amân talebinde bulunmuşlardı.

Öyle anlaşıyor ki, Dulkadırlıları şiddetle tenkile muvaffak olamayan Berkuk, bir müddet Beylerine teşrîf göndermek ve emâretlerini kabûl etmek sûretiyle eyi münâsibetler teminine muvaffak olmuştur. Ancak, 786 (=1384/5) da, Üç-Ok Türkmenleri ile teşriki mesai etmek sûretiyle *Maraş* üzerine yürüyüp bu şehri geri almağa muvaffak olan Boz-Ok'ların, devlete tâbi Türkmenleri dağıtmaları üzerine, bu münâsibetlerin bozulduğu anlaşıyor. Nitekim, *Maraş ovası*'na yayılmış bulunan sürûleri zapt ettiği gibi, Türkmen kadınlarına karşı da şiddetli hareketlere tevessül eden Yulbuğâ an-Nâşirî, Memlûk kaynaklarında "*aduvu'd-davla*" lâkabi verilip, Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad'la ittifak etmek sûretiyle Memlûklara tâbi *Dârende* ve *Divriki* havâlisini yağma eden Halil Bey'i, evvelâ *Dârende* civarındaki *Arslan-Taş* mevkiinde, bilâhare *Sivas*'a yakın bir yerde, birbirini müteâkip, mağlûp ettiği gibi, Dulkadırlılarla müştereken hareket eden *Ra's al-Ayn* ve *Harân Türkmenleri*'ni de dağıttı¹⁸.

Dulkadırlıların mağlûbiyeti, Türkmenler arasında bir takım ihtilâfların zuhuruna sebep oldu; nitekim, Halil Bey ile bozuşan Suli Bey, 5 haziran 1385'de, *Haleb*'e ilticâ ettiği gibi¹⁹, ertesi sene, gene Halil Bey'le ihtilâf halinde bulunan *Harput kalesi* sâhibi Şarım ad-Dîn İbrâhîm b. Karaca, kardeşi Osman Bey'le birlikte, *Kahire*'ye gelip, Berkûk'a dehâlet etmiştir²⁰.

¹⁷ Bu sefer hak. bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 289^a v.d., *Sulûk*, III, 101^b; *İnbâ*³, I, 65^b; *İkd*, XIX, 265 v.d.

¹⁸ Bk. *İkd*, XIX, 291; *Sulûk*, III, 121^a.

¹⁹ Berkuk, *Haleb*'e ilticâ eden Suli Bey'in derdest edilip *Kahire*'ye gönderilmesini emrettiyse de, mezkûr Türkmen Bey'ine te'minat verdiği anlaşılan Yulbuğâ an-Nâşirî, onun kaçmasını sağlamak sûretiyle, Berkuk'a karşı cephe almaktan çekinmemiştir. Tafsîlât için bk. İbn Kâdî Şuhba, II, 8^b; *Sulûk*, III, 124^a v.d., *al-İsar*, V, 476; *İnbâ*³, I, 86^a.

²⁰ Kaynaklardan anlaşıldığına göre, kendisine *Mısır*'da Taḥlûḥa Emîrlîği verilen Şarım ad-Dîn İbrâhîm Bey'e, ayrıca, bir ev tahsis edilmiştir. Bk. *İkd*, XIX, 304; İbn Kâdî Şuhba, II, 13^b; *İnbâ*³, I, 93^b.

Bu ilticâlar üzerine, esâsen akınlarından bıktığı Halil Bey'i Türkmen ümerâsından Umur-oğlu İbrahim vasıtasıyla öldürten Berkuk²¹, evvelce iltifat etmiş olduğu Şarım ad-Dîn İbrâhîm Bey'le kardeşi Osman Bey'i derdest ettirmek sûretiyle, Türkmenleri başsız bırakmak ve çıkacak karışıklıktan istifâde etmek istediye de, bunda muvaffak olamadı. Zirâ, onun bu son hareketinden ziyadesiyle müteessir olup Halil Bey'in kardeşi Suli (=Sevli, Selvi?) Bey etrafında toplanan Boz-Ok'lar, 1386 da, Hamâ Nâibi Sûdûn al-ʿAlâî emrindeki Memlûk ordusunu *Göksun Yaylası*'nda tamamen bozguna uğratarak, mezkûr Nâib başda olmak üzere, pek çok ümerâ ve askeri telef ettikleri gibi, düşmanlığı ölümüne kadar devam edip Yulbuğâ-Mintâş-Buzlâr ittifakının sâdik bir bendesi bulunan Suli Bey, Berkuk'a karşı kullanılmak üzere, kendi ümerâsı ile Türkmenlerini Yulbuğâ an-Nâşırî'nin hizmetine gönderdi; Mardin hükümdarı al-Malik az-Zâhir Macd ad-Dîn ʿİsâ'nın kuvvetleriyle birleşerek *Habur* önüne kadar ilerliyen Karakoyunlu Bey'i Kara Mahmud'da mağlûp etti. Bilâhare, Berkuk'un düşmanı Mintâş'la birleşip *I'zâz* taraflarına taarruz eden Suli Bey, mühim bir kuvvetle *ʿAyntâb*'ı muhâsara ettiği gibi, *Yakın-Şark*'a gelen Timur'a elçiler göndermek sûretiyle, onu *Suriye*'nin fethine teşvik etmiş ve maiyetinde bulunup bu muntakanın zaptında rehberlik edeceğini de vâdetmişti²².

Memlûk Sultanlığı için büyük bir tehlike addettiği Suli Bey'i ağabeyisi gibi bir süikastla ortadan kaldırmağa karar veren Berkuk, devrin kaynaklarının aleyhinde bulundukları *ʿAlî Hân*'ı bu işe memur etti. Mezkûr kimse, 800 senesi ramazanının 20 sinde (=mayıs 1398), *Maras Yaylası*'nda bulunan bu şeci Türkmen Bey'ini²³, çadırının içinde, öldürmeğe muvaffak oldu²⁴.

Suli Bey'in vefâtını müteâkip, oğlu Sadaka bey, Berkuk'un yanına gelip Elbistan nâibliği ile Türkmen emâretinin menşûrunu aldı ise de, kendisine muhâlefet eden amcazadesi Nâşır ad-Din Mahmud b. Halil ile

²¹ Al-Amîr Ğars ad-Dîn Halîl b. Kâraca hak. bk. *Nucûm*, V, 193.

²² Bk. *Astarâbâdî*, s. 456, str. 16.

²³ Memlûk kaynaklarında "*Haykal at-Türkmen*" (msl. bk. *İnbâ*, I, 144^a) diye şecâat ve şöhretinden bahsedilen Sayf ad-Dîn Suli Bey, kendi ülkesinde Üç-Ok ye Boz-Ok'lara karşı çok âdil olmasına rağmen, Memlûk Sultanlığına karşı giriştiği garret hareketlerinden dolayı, zâlim ve gasıp olarak tavsîf edilmektedir. *ʿAyntâb* (=Antep) muhâzrası sırasında kendisiyle bizzât görüşen *ʿAynî* (bk. *İkâd*, XX, 33^a, Suli Bey hakkında malûmat vermektedir. Bu Türkmen Bey'i hak. bk. Zayn ad-Dîn Tâhîr, III, 462^b; *Macmûʿa*, 2^a v.d. Krş. M. H. Yinanç, *Isl. Ans. madde: Dulkadırlı'or*, III, 639.

²⁴ *ʿAynî*, Allah'ın bu yüzden *ʿAlî Hân*'ın gözlerini kör ettiğini yazmak sûretiyle, bu hareketi tasvip etmediğini belirtir. Bk. *İkâd*, XX, 37. Ayr. bk. *Macmûʿa*, 2^b.

mücâdeleye girişmek zorunda kaldı. Belkide bu Maḥmad Bey'in teşviki üzerine, Yıldırım Bayezid, *Elbistan*'a yürümüş ve 2 ağustos 1399'da burasını zaptedip, Sadaka Bey'i kaçmağa mecbur etmiştir. Bayezid, Elbistan nâibliği ile Türkmen emâretinin idâresini mezkûr Maḥmad Bey'e vermiş idi.

(ii) Berkuk ve Ramazan-oğulları.

Üç-Ok Türkmenlerini etrafında toplamak sûretiyle *Adana*, *Tarsus*, *Maşşîşa* (=Misis) ve *Ayas* gibi şehirlerde (=İklîm ar-Ramaḍânîya) hâkimiyet kuran Ramazan-oğlu Şarım ad-Dîn İbrâhîm (=at-Turkmânî al-Ucoķî), kardeşi Şihâb ad-Dîn Aḥmad Bey'den sonra, bu mıntıkada, büyük bir nüfûza sâhip olmuş idi.

Surige'nin belli-başlı yollarına hâkim noktalarda teessüs eden bu emâretin, Memlûk Sultanlığı için arzettiği önemi takdir eden Berkuk, gerek Aḥmad ve gerekse İbrâhîm Bey'lere teşrif göndermek sûretiyle, onların itimatlarını kazanmak istediye de, Halil Bey'in muvaffakiyeti üzerine (y. bk.), Üç-Ok'ların Boz-Ok'larla iş birliği yapmasını önlemedi. Bunun üzerine, Üç-Ok'ların tazyik etmekte oldukları *Sîs* (=Kozan) nâibliğine Amîr Şayḥ Ali'yi tâyin eden Berkuk, bu mıntika Türkmenlerini te'dip etmeğe karar verdi. Nitekim, büyük bir kuvvetle hareket edip, dağların yol ve geçitlerini tutmak sûretiyle kendilerine mukavemet eden Üç-Ok ve Ağaçerilere rağmen, Ayas'a gelen Dimaşk Nâibi Çoltamur ile Halep Nâibi Sayf ad-Dîn Tamurbây ad-Damurdâşî, içlerinden 40 Boy Bey'ini, muhtelif hediyelerle gönderip, dehâlet eden Ayas Türkmenlerini²⁵ şiddetle tenkîl ettiler; mezkûr Boy Bey'leri öldürüldüğü gibi, Obaları tahrip, kadın ve çocukları esir edildi²⁶.

Memlûkların, Türkmenlere karşı tevessül ettikleri şiddetli hareketler yüzünden bütün bu mıntika halkı aleyhlerine döndü. Nitekim, Ramazan-oğlu İbrahim Bey'in emrile *Bâb al-Malik* (*Bâb Anṭākîya*=*Beylân Geçidi*)'i tutan Türkmenler, *Ayas*'dan avdet eden Memlûk ordusunu ânî baskınlarla hezimete uğrattılar; Halep Nâibi esir düşdüğü gibi, bir kısım

²⁵ İbn Şâhin az-Z̤ahirî'nin tarafımızdan bulunan nüshasına göre bk. *Zubda*, Ahmet III, Ktp. nr. 2920, 133b², Ayas Türkmenleri şu Boy ve Uluslardan terekkep ediyodu: Afşâr, Kutbakîya, al-Özârîya, al-Burcâlî, Aklu, Begdili, al-Horbandaliya.

²⁶ Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 251a; *İkd*, XIX, 241; *Sulûk*, III, 21b; *İnbâ*, I, 48a; *Macmû'a*, 10a. Krş. Bişof, *Taḥfat al-Anbâ fî Ta'rîḥ Ḥalab aş-Şahbâ*, Beyrouth, 1880, s. 92.

ümerâ ile Kâdî al-‘Askarlar, dağlara ilticâ etmek sûretiyle, canlarını kurtardılar; 30,000 deve ile 13,000 eğerli at Türkmenlerin eline geçti²⁷.

Üç-Ok'ları tenkil etmek üzere giriştiği teşebbüsde muvaffak olamayan Berkuk, mezkûr Türkmenlere tâbi Boy ve Oymaklar arasında tefrika çıkarmak sûretiyle, yeniden faâliyete geçti. Berkuk'un emriyle hareket eden Halep Nâibi Yulbuğâ an-Nâsirî, Üç-Ok'larla Kınıklar arasında zuhûr eden ihtilâfdan bilistifâde, Kınıkları diğerlerine karşı kullanmak istediye de¹⁸, muvaffak olamadı; her iki zümre birlikte harekete başladıkları gibi, Özer-oğlu, Burnas-oğlu ve Karaman-oğlu ‘Alâ’ ad-Dîn ‘Alî Bey’le anlaşılan Ramazan-oğlu Şihâb ad-Dîn Aḥmad Bey, Memlûk-lara tâbi şehir ve kalelere taarruza başladı.

Bunun üzerine, yanında *Dimaşk, Tirablusşam, Hamâ, Halep* ve hudut Nâiblerinin kuvvetleri, Memlûk Sultanlığı hizmetinde bulunan Halep ve Şam Türkmenleri olduğu halde, *Amık*'a gelen Yulbuğâ an-Nâsirî, Özer-oğlu'nun, gönderilen mektuplara rağmen, kendisi ile birleşmeği red etmesi üzerine, *Bagrâs*¹⁹’a ilerlemiş ve buranın Nâibi ile derbendlerin muhâfazasına memur *Ayntâb* (=Antep) Nâibini *İskenderun kapusu* (=Bâb *İskandarûn*)²⁰ na gönderdiği gibi, Damurdâş ile Kaşlı'yı da *Maşşîşa* (=Misis) köprüsünün müdâfaasına memur etmiş idi.

Kardeşi Aḥmad Bey’e yardım etmek maksadıyla, *Adana*’yı terk edip, yanındaki Karaman Türkmenleri ile birlikde, *Sîs kalesi* civarına gelen Ramazan-oğlu Şârim ad-Dîn İbrâhîm Bey ile diğer kardeşi Kara Mahmad’ın, Bayat Türkmenlerinin desteğini temine muvaffak olan mezkûr kale Nâibi Taşbuğâ al-‘İzzî tarafından esir edildikleri haberi gelmez, Ramazan-oğlu Aḥmad Bey’in *Maşşîşa köprüsü*’ne karşı girişmek istediği bir teşebbüsü önleyerek, Taştamur at-Turkmânî’nin pişdarlığın-

²⁷ Bk. İbn Kâdî Şuhba, I, 254^a; *Sulūk*, III, 81^b; İbn Haṭîb an-Nâsirîya, I, 69^a; İbn aş-Şihna, 103^a; *Macmû‘a*, 11^a.

¹⁸ «وان الأمير يطلبنا الناصري التي الفتة بين التركمان الاجمية والفتية فرمى طائفة الفتية على الاخرى» bk. *Sulūk*, III, 116^b. Krş. İbn Haṭîb an-Nâsirîya, I, 69^a.

¹⁹ *Bagrâs* (براس), eski *Pagrae*’ye izâfe edilmekte olup, Memlûk⁷ Sultanlığının hudutlarını Üç-Ok Türkmenlerine karşı muhâfaza ile mükellef idi. *Bagrâs*’ın ehemmiyeti hak. bk. Al-‘Umari, *at-Ta‘rîf*, s. 131; Makrîzî, nşr. Quatremere, I, part 2, s. 236 v.d. Krş. R. Hartmann, *Isl. Ans.* mddde: *Bagrâs*, II, 216.

²⁰ Memlûk kaynaklarında *Bâb İskandarûn* yerine bâzan *Maḳîḳ Bagrâs* ismi geçmektedir. Bilâhare verildiği anlaşılan *Beylân* (=Belen) adı, kaynaklarda, *Bagrâs Bel*’i olarak zikredilmektedir. Msl. Bk. Kâtip Çelebî, *Cihânumâ*, nşr. İbrahim Müteferrika, c. 597. Krş. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1829, s. 1603 v.d., 1735 v.d. W. Ainsworth, *Notes upon the Comparative Geography of the Cilician and Syrian Gates*, JLGS, VIII, 1828, s. 185. Ayr. bk. G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 1890, s. 37, 407; R. Dussaud, *Top. Syr.* s. 425; Baedeker, *Syrien und Palästina*, 1910, s. 337 v.d.

da, *Ceyhan*'ı geçen Memlûklar, *Sîs* mıntikasına girip, burada bulunan Üç-Ok'ları dağıttıkları gibi, esîr düşen Ramazanlı Beylerini de öldürdüler³¹.

Memlûkların tevessül ettikleri bu tedhiş hareketleri, bütün bu mıntika Türkmenlerinin ayaklanıp derbendleri tutmalarına sebep oldu. Nitekim, sür'atle *Antakya* ve *Haleb*'e avdet etmek üzere *Sây* ve *Hâşâm* dağlarına (= *cabalâ yusamma şây ve hâşâm*) olduğu gibi, *Bâb al-Malik* (= *Bâb An'ākīya*, *Beylân geçidi*) e ilticâ eden Memlûklar, mezkûr derbendlerin Türkmenler tarafından tutulması yüzünden, büyük tehlikelere marûz kalıp, günlerce aç kaldılar. Bu derbend savaşlarında³², gözlerinden yaralanıp, ölümler arasında saklanmağa muvaffak olan Yulbuğâ an-Nâşirî, Taştamur at-Turkmânî'nin delâletiyle, *Ayas*'a ilticâ ettiyse de, bu mıntikaya hâkim Özer-oğlu Türkmenleri ile giriştiği savaşı kayıp etti³³. Bu arada Hamâ Nâibinin *Bâb al-Malik*'i açmak üzere giriştiği teşebbüsler akamete uğramış idi.

Memlûk ordusunun derbendlerdeki mağlûbiyeti üzerine, büyük tehlikelere marûz kalan askerleri kurtarmak maksadiyle, *Haleb*'de nefir-i-âm ilân edip harekete geçen büyük Hâcip Sûdûa al-Muzaffarî, ülema, sülâha dâhil şehrin bütün eli silâh tutanlarını toplamış, yanında *Bânkûşa*'lılar ve *Balad al-Kaşîr* ile *Cabal al-Akra'*'nın gönüllüleri olduğu halde, *Bâb al-Malik*'e yürümüştür. İbn Haţîb an-Nâşirîya³⁴ ile Makrîzî³⁵ tarafından tafsîl edilen çetin savaşlar sonunda, *Bâb al-Malik* açılıp, Yulbuğâ an-Nâşirî'nin emrindeki kuvvetler, *Bagrâs*, *Antakya* yolile *Haleb*'e vâsıl oldularsa da, Memlûkların, Ramazan-oğlu Ahmad Bey'in hâkimiyetini tanıyan bu mıntika Türkmenleri üzerindeki nüfûzları yok oldu.

İşte bu sebebledir ki 792 (=1390) de yeni Halep Nâibi Gümüşbuğâ al-Hamavî'ye *Bâb al-Malik* (= *Bâb An'ākīya*)'i tâmir ettiren Berkuk³⁶, Üç-Ok'ların hücumlarına sed çekmek istemiştir.

³¹ Bk. Valiyad-Dîn al-İrâkî, *Zağl*, 41b. İbn Haţîb an-Nâşirîya, Memlûkların, Yulbuğâ'nın haberi olmadan, bu Türkmen Beylerinin annelerini de öldürdüklerini zikreder: «فقتل أيضاً أهمهم بغير علم الأمير بلبغا الناصري», I, 69a.

³² Bk. *İktâ*, XIX, 290 v.d., *Sulûk*, III, 118a; İbn Haţîb an-Nâşirîya, I, 68b; *ad-Durar*, IV, 440.

³³ Bk. *İktâ*, XIX, 291; *Sulûk*, III, 118a; İbn Haţîb an-Nâşirîya, I, 69b.

³⁴ I, 70a. ³⁵ Bk. *Sulûk*, III, 118b.

³⁶ *Bâb An'ākīya*'da, Gümüşbuğâ tarafından yapılan tâmir faaliyetini aşağıdaki kitâbe teyid etmektedir: (3) جدد هذا الباب المبارك في أيام مولانا السلطان (4) الملك الظاهر (5) أبي سعيد برقوق خلد الله ملكه بنظر مولانا القز الاشرف السيفي كمشيئا الظاهري كافل المملكة (6) الحلية المحروسة وتولى عمارته أقل عباد الله تعالى [2-3 kelime] قضي المسلمين بحلب (6) بإشارة

(iii) Berkuk ve Akkoyunlular.

Berkuk'un, Akkoyunlu Türkmenlerle olan münâsibâtı³⁷, 796(=1394) da, *Ra's al-'Agn'a* gelerek, Husayn (veya: Hasan) ve Kara Yoluk Türkmenlerini darma-dağınık eden Timur³⁸ dolayısıyledir. Zirâ, Akkoyunlulardan *Erzen* hâkimi olup, Timur'a itâat etmek zorunda kalan Sultan Ali³⁹, Berkuk'un himayesinden çıkmış idi.

801 (=1398) de, önce Kādî Burhân ad-Dîn Aḥmad'in, bilâhare, *Erzincan* hâkimi Muṭahhartan'ın hizmetinde bulunan Kara Yoluk Osman Bey, Berkuk'a mürâcaat ederek, diğer Türkmen Beyleri gibi, Memlûk Sultanlığının hizmetine girmeye teklif etti. Makrîzî'nin bildirdiğine göre, Kādî Burhân ad-Dîn Aḥmad'in ölümünden sonra Osmanlılara cephe alan bu Bey'in isteğini memnuniyetle kabûl eden Berkuk, ona bir amân-nâme ile 50,000 dirhem göndermiştir⁴⁰.

(iv) Berkuk ve Karakoyunlular.

Umûmiyetle, Celâyir Sultanlarına tâbi olup, onların hizmetinde bulunan Karakoyunlu Türkmenleri, Memlûk Sultanlığına karşı hasmane hareketlerde bulunuyorlardı⁴¹. Nitekim, Baharlı aşiretinden olup, 782 (=1380) de, *Musul* (=Mavşıl), *Sincar* ve *Erciş* havalisine yerleşen babası Bayram Hoca'nın ölümü üzerine Karakoyunlu Türkmenlerinin başına geçen Kara Mehmed, Bozdoğan-oğlu Ziyâ' al-Mulk ile ittifak etmek sûretiyle, 785 (=1383) de, devlete tâbi Türkmenlerden sayılan Döğerlerin reisi Sâlim ile mücâdeleye girişmiş ve *Bagrâs kalesi* Nâibinin müdâhalesine rağmen, mezkûr Türkmen Bey'ini mağlûp etmiş

«الجناب العالي الشهابي احمد بن سلاو وذلك في شهر رمضان العظيم سنة اثنين ؟ وتسعين وسبع مائة»
bk. A. L. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 147. Krş. van Berchem, *Inscriptionen oppenheim*, s. 41 v.d. fig. 4, 5. 699 (=1498) tarihli diğer bir kitâbe: *BEO*, III, 1933, s. 21.

³⁷ Bu Türkmenlerin evâli ve Memlûk Sultanlığı ile olan münâsibetleri hak. bk. M. H. Yinanç, *İsl. Ans.* madde: *Akkoyunlular*, I, 251 v.d.

³⁸ Bk. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 663; Nizâm ad-Dîn Şâmî, s. 173.

³⁹ Burada mezkûr Sultan Ali'nin, Aḥmad Bey ile Kara Yoluk Osman Bey'in kardeşleri Pîr Ali Bey olması muhtemeldir. Tafsîlât için bk. Abû Bakr Tahrâni, *Kitâb-ı Diyârbakrîya*, s. 23. Bu Bey gibi, Timur'a dehâlet eden Musul Emiri Yâr Ali ile Erbil hâkimi Şayh Ali Oyrat hak. bk. Sulṭân Aḥmad b. Hâvandşâh, 159^a; *Syriac Text*, s. XXX.

⁴⁰ Bk. *Sulûk*, III, 113^b. Krş. M. H. Yinanç, *İsl. Ans.* madde: *Akkoyunlular*, I, 257.

⁴¹ 773 ve 773 daki Memlûk-Karakoyunlu mücâdelesini bk. bk. Cl. Cahen, *Contribution à l'histoire du Diyâr Bakr au Quatorzième siècle*, JA, 1955, s. 81 v.d.

idi ⁴². Bu savaşlar sonunda, Sâlim, *Ka'atu'l-Müslimîn*'e sığınmış, *Ca'bar kalesi* civarına yayılmış bulunan sürüleri de Karakoyunluların eline geçmiştir.

Bu sûretle, hac ve kervan yollarına hâkim olan Kara Mehmed, 1384'de, Mardin hükûmdarı al-Malik az-Zâhir Macd ad-Dîn 'İsâ'nın ülkesine hücum etti. Ancak, arada teessüs eden sıhriyet sebebiyle bu hükûmdarla anlaşılan mezkûr Karakoyunlu Bey'i ⁴³, Tatar istilâsının arz ettiği tehlike üzerine, Berkuk'la anlaşmak üzere teşebbüse geçti. Bu maksadla, 787 (=1385) de, amcaları Bayram Hoca ile Mısır Hoca, *Kahire*'ye gidip Berkuk'la görüştükleri gibi ⁴⁴, kendiside, dostluk tezahürüne sebep olacak hareketlerde bulundu. Nitekim, *Tebriz*'i zapt etmesi üzerine, Berkuk'a arzı tabiiyet etmiş ve onun adına sikke basdırıp, namına hutbe okutmuş idi ⁴⁵.

Öte yandan, Timur'a karşı giriştiği savaşlarda, Kara Mehmed'i destekliyen Berkuk ⁴⁶, aradaki dostluğu dahada sıkılaştırmak sûretiyle, onu, Yulbuğâ isyanında kullanmak istediye de, muvaffak olamadı (y. bk.).

Berkuk'un, Karakoyunlularla tesisine muvaffak olduğu iyi münâsibetler, Kara Mehmed'in oğlu Kara Yusuf (1389 — 1420) zamanında da devam etmiştir. Nitekim, 794 (=1391/2) de, yeniden *Tebriz*'i zabt eden Kara Yusuf, İbn aş-Şihna'ya göre, bu şehrin anahtarlarını Berkuk'a göndermiş ve ondan teşrif almıştır ⁴⁷.

Berkuk, Timur'la amansız bir savaşa girişen Kara Yusuf ile bu Bey'in rakibi Pîr Hasan ⁴⁸'i, Tatarlara karşı müdâfaa etmek sûretiyle ⁴⁹,

⁴² Sâlim, bu hâdise ile alâkalı olarak *Ruhâ* (=Urfa)'ya gelen Halep Nâibi Yulbuğâ an-Nâşiri'ye dehalet etmiş ve onun delâletiyle *Mısır*'a gidip, Berkuk'un iltifatına nâil olmuştur. Bk. F. Sümer, *Döğörlere dâir*, *TM*, 1951—3, s. 143. Krş. Cl. Caben, *Contribution à l'histoire du Diğâr Bakr au Quatorzième siècle*, *JA*, 1955, s. 81.

⁴³ Bk. Ferdî, *Mardin Mulûk-ı Artukîya Tarihi*, s. 61.

⁴⁴ Bk. *Inbâ*, I, 86^a.

⁴⁵ Bk. İbn Kâdî Şuhba, II, 31^a; *İkd.*, XIX, 330; *Sulûk*, III, 137^b; *Inbâ*, I, 99^b; İbn al-Furât, IX, 37; *Nucûm*, V, 176—177.

⁴⁶ Kara Mehmed'in Timur'a karşı giriştiği savaşlar hak. bk. İbn Kâdî Şuhba, II, 23^a; *Cavhar*, 85^a. Krş. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 418 v.d. 1.

⁴⁷ اخذ قرا يوسف بن قرا محمد امير التركمان بالشرق مدينة تبريز وارسل مفايحه الى السلطان الملك الظاهر برفوق فارس الى تبريزه فلبسه واستقره نائبا بها. bk. *Ravzat al-Manâzir*, 166^b, sene: 794.

⁴⁸ Thomas de Medzoph'a göre, Pîr Hasan, Kara Mehmed'i öldürmüştür. Bk. *Exposé*, s. 24. Tafsilât için bk. F. Sümer, *Isl. Ans.* madde: *Karakoyunlular*, VI, 293.

Memlûk Sultanlığının da menfaatını korumuş görünüyor. Bununla beraber, 5,000 kişilik bir Türkmen gurubıyla, 20.000 kişiden mürekkep bir Tatar kuvvetini mağlûp edip, *Avnik kalesi* kumandanı Atalmış Kuçin'i de esir etmeğe muvaffak olan Kara Yusuf⁵⁰, esirini *Kahire*'ye göndermek sûretiyle, Timur'un, Memlûk Sultanlığı ile muhâsamata başlama-sına sebep olmuştur (bk. § 3: Berkuk ve Timur).

§ 2: Berkuk ve Tohtâmîş.

Altun-Ordu Devleti ile 1260 danberi devam eden siyâsî münâsibetler (bk. Giriş); önce İlhanlılar aleyhine, Berkuk devrinde ise, Timur'a karşı ittifakı mutazammın anlaşmalar şeklinde tezâhür etmiştir. Bu yüzden *Deşt-i-Kıpçak Hanları* ile cereyan eden muhâberâtı idâre ile vazifeli olup, *Altun-Ordu*'nun âdet ve an'aneleri yanında onların dillerine vâkıf husûsî memurlar⁵¹ kullanan Memlûk Sultanlarının bu an'anevî siyâsetlerini devam ettiren Berkuk, siyâsî münâsibetler neticesinde, Timur'la amansız bir mücâdeleye girişen Tohtâmîş Hân'la yapılacak anlaşmalara büyük bir önem vermiş idi.

Öte yandan, Tohtâmîş Hân'ın da, *Deşt-i-Kıpçak Hanları*'nın her zaman ittifakını aramış oldukları Memlûk Sultanlığının başında bulunup, Timur'a karşı bir ittifak hey'et'i kurmak üzere teşebbüse geçen Berkuk'la yapılacak anlaşmaya ayrı bir ehemmiyet atfetmiş olduğu görü-lüyor. Nitekim, 786 (=1384) da, *Kahire*'ye gelen Kırım Nâibi (=Vâlisi) Zayn ad-Dîn Ramadân'ın elçilerini müteâkip⁵², 787 (=1385) senesi safe-

⁴⁹ Timur'un, kendilerinden müfsid birer Emîr olarak bahsettiği Kara Yusuf ile Pîr Hasan hakkında Berkuk'un müdâfaası, bk. *Şubh*, VII, 317, str. 16. Kara Yusuf, bilâhare al-Malik al-Muayyad'a gönderdiği bir mektupta, Berkuk'un bu hareketini uzun-uzadıya öğmüştür. Bk. İbn Hicce, *Kahvat al-İnşâ*², 70a, str. 21; 71b, str. 1.

⁵⁰ Derhal tevkif edilip Kahire vâlisi 'Alâ' ad-Dîn b. at-Tablâvî'ye teslim olunan Atalmış Kuçin'in bu esâreti hak. bk. Thomas de Medzoph, *Exposé*, s. 62; Hâfız Abrû, *Zubda*, 313b; Sultân Aḥmad b. Hâvandşâh, 293b v.d. Krş. İbn al-Furât, IX, 403; *Sulûk*, III, 194a; *Inbâ*², I, 145b.

⁵¹ Evvelce Aytmış al-Muḥammadî, Taybuḡâ an-Nâşirî, Argûn at-Tarcumân sonraları Kõşûn az-Sâkî gibi Emîrlerin, Altun-Ordu ile muhâberâtta kullanılan uygurca (=metinlerde: *moğolca*) ile meşgul oldukları anlaşılıyor. Nitekim, merkez İnşâ Divânında bulunup, tedkik ettiği düsturların, bir müddet arapça yazılmasına rağmen, bunun iptal edilmesiyle, yeniden, moğolca (=uygurca) kaleme alındığını kaydeden Kalkaşandî (bk. *Şubh*, VII, 294), bize bu husûsda bir fikir vermektedir. Ayr. bk. W. Tiesenhhausen, *Sbornik materialov...* trc. İ. H. İzmirlî, s. XVI.

⁵² Mezkûr Nâibin oğlu Hasan Bey'in riyâsetindeki elçilik hey'etinin Berkuk'a takdim ettiği mektubun, câri istilâhlara göre yazılmadığını anlıyan Şâhib Divân al-İnşâ²

rinde, *Mısır*'a gelip Berkuk'la mülakat eden Tohtâmîş Hân'ın elçileri, iki devlet arasında bir ittifak muahedesi aktetmek üzere teşebbüse geçmişler idi⁵³.

Ertesi sene, Hâcîp Kādî ile Baktamur al-‘Alâ’î’yi Tohtâmîş Hân nezdine gönderen Berkuk⁵⁴, bu sefâret hey’etine mukabele ettiği gibi, 796 (=1394) da, *Dimaşk*'a gelen Tohtâmîş Hân elçilerini müteâkip⁵⁵, Tölü min ‘Alî-Şâh’ı, bir sefâret hey’etinin başında, *Altun-Ordu Hanlığı*-na göndermek sûretiyle⁵⁶, kurduğu ittifak hey’etine, Yıldırım Bayezid ile Kādî Burhân ad-Dîn Aḥmad’i de dâvet etmiştir.

Ancak, bir müddet sonra, tahtını kaybedip *Litivanya*'ya sığınan Tohtâmîş Hân'ın, evvelce Ediku ile⁵⁷, bilâhare, Temur'un Hind seferi sırasında, Litivanya'luların yardımıyla, Temur-Ḳuṭluḡ (Memlûklarda : Ḳuṭluḡtamur) ile mücâdeleye girişmesi, aradaki dostluğu zedelediği gibi, Yıldırım Bayezid kuvvetleri ile *Tuna nehri* civarında yaptığı bir savaş sonunda da⁵⁸, Temur'un hücumlarına sed çekmek üzere teşekkül eden üçlü ittifak bozuldu.

§ 3: Berkuk ve Temur.

Bağdad'ı zapt edip *Irakı Arab*'a girmek sûretiyle, Memlûk Sultanlığına yaklaşan Temur, Tatarlarla mücâdeleye girişen Türkmenler yanında Celâyir hükümdarı Sultan Aḥmad'ı destekliyen Berkuk'un, savaş

Badr ad-Dîn b. Faḍl Allâh al-‘Umarî'nin, Berkuk nezdindeki itibarı artmıştır. Bunun üzerine, kendilerine her gün 500 batman et ve 1,000 dirhem harçlık verilmesi takarrür eden elçilik hey’eti, *Ḳal’atu’l-Cabal*'daki *Māmhāna*'ya nakledilmiştir. Tafsîlât için bk. *Subḥ*, VII, 304; VIII, 62; İbn Kādî Şuhba, II, 4^a ; *Ma’âsir al-İnāfa*, 145^a v.d., *İnbā’*, I, 83^a .

⁵³ *Kahire*'ye gelip *Ḳal’atu’l-Cabal*'a çıkan Tohtâmîş Hân elçileri, merâsimle karşılanmışlardır. Bk. İbn Kādî Şuhba, II, 8^a .

⁵⁴ Bu sefâret hey’eti hak. bk. *İnbā’*, I, 89^a .

⁵⁵ Bk. *İkd*, XIX, 462; İbn al-Furât, IX, 382.

⁵⁶ Yanında Höcâ Maed ad-Dîn İsmâ‘îl olduğu halde, *Deşt-i Kıpçak*'a gidip Tohtâmîş Hân'la görüşen Tölü min ‘Alî-Şâh, bu sırada yapılan savaşlarda hazır bulunmuş, önce *Saray şehri*'ne, bilâhare, *Keḫe*'ye kaçmak sûretiyle hayatını kurtarmıştır. Tafsîlât için bk. İbn Kādî Şuhba, II, 109^a ; İbn al-Furât, IX, 416 v.d., *İnbā’*, I, 140^a ; *Sulûk*, III, 193^a .

⁵⁷ Tohtâmîş Hân'ın, *Litivanya*'ya sığınması üzerine, *Altun-Ordu* tahtına geçen Ediku, Berkuk'a bir sefâret hey’eti göndermek sûretiyle, aradaki dostluğu takviye etmek istemiştir. Bk. *İkd*, XX, 22. Ediku'nun 797 (=1395) de, *Altun-Ordu* tahtına geçtiği malûm olduğuna göre, İbn al-Furât, (IX, 462) ile İbn Hâcar (bk. *İnbā’*, I, 150^b)'ın, bu sefâret hey’etini Tohtâmîş Hân'ın göndermiş olduğunu iddia etmeleri, yanlıştır.

⁵⁸ Bk. *İkd*, XX, 56, sene: 801.

hazırlıklarını haber alır-almaz, bu Sultanlığa taarruzdan vazgeçip, *Tekrit kalesi*'nin fethini müteâkip, Emîr Veli'nin Nâiblerinden Şayh Sâve'yi⁵⁹, yanında kalabalık bir elçilik hey'eti olduğu halde, Berkuk'a gönderip, siyâsî gayelere matûf muhâberâta girişti. Ancak, İbn Kâdî Şuhba tarafından 40 kişi oldukları tasrîh edilen elçilik hey'etinin Memlûk Sultanlığı hududlarından içeri sokulmaması, bir takım ihtilâfların zuhuruna sebep olmuştur. Bununla berâber, Emîr Nu'ayr'a mektup getirdikleri gibi⁶⁰, bâzı hediyeler teklif etmeleri üzerine, kendileriyle görüşmekten istinkâf eden Rahba Nâibini, Temur namına taprağı öpüp, onun namına hutbe okumaya zorlayan elçilik hey'etinin⁶¹, bu ihtilâfın zuhuruna âmil olduğu da aşîkârdır.

İbn Kâdî Şuhba⁶² ile İbn Hâcar⁶³ in bildirdiklerine göre, Rahba Nâibi, Berkuk'dan aldığı emir üzerine, elçilik hey'etinden bir kısmını öldürmüş⁶⁴, bir kısmını da *Mısır'a* göndermiştir⁶⁵.

Esir edilip *Kahire*'ye gönderilenleri bizzât isticvap eden Berkuk, içlerinde bir Türk bulunan elçilik hey'etinin ekseriyetini, Bağdad Kadısı, Vezîr ve Bağdad Muhtesibinin oğulları ile bir kısım Bağdadlıların teşkil ettiğini öğrendi.

Temur'un *Bağdad*'da yaptığı mezâlimi tafsîl edip, devlette vazifeli 700 kişinin telef olduğunu bildiren elçilik hey'etinin mogulca (=uygurca) yazılmış bir mektubu berâberinde getirmiş olduğu anlaşıyor⁶⁶.

Hülâsası Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî tarafından verilen bu mektuba göre, *Irak* hududuna kadar istilâ ettiği memleketlerin eskidenberi Cen-

⁵⁹ Hâfız Abrû'ya göre (bk. *Zubda*, 313^b), Mâzenderân'ın zaptından sonra gönderilen Şayh Sâve, müellifler tarafından âlim ve fâzıl bir zat olarak tavsîf edilmektedir. Bk. Sultân Aḥmad b. Hâvândşâh, 167^b, 208^b: «شيخ ساود را که از مشهوران هتوران عصر بود» ; İbn Kâdî Şuhba, II, 98a: «وهو أمير القوم» ; Feridun Bey, *Münşââtı's-Salâṭîn*, 1274, I, 129: «Temur'un Bayezid'e gönderdiği üçüncü mektup».

⁶⁰ Bk. *Subḥ*, VII, 310.

⁶¹ «ولما وصل إلى الرحبة المحروسة، قال لئنابها: يس الأرض الأمير تمور واقرا الخطبة» , bk. *Subḥ*, VII, 313, str. 6—7.

⁶² Bk. II, 93a.

⁶³ Bk. *Inbâ'*, I, 135^b. Krş. *Subḥ*, VII, 316; Hâfız Abrû, *Zubda*, 313^b.

⁶⁴ Sultân Aḥmad b. Hâvândşâh'a göre, Berkuk, Sultan Aḥmad'ın sözü üzerine, «يرقوق از غایت بی عقلی بسجن» : «سلطان احمد جلایر بکشتن ایشان حکم فرمود آن بزرگ را باتابعان شهید کردند» . 208^b.

⁶⁵ Bk. İbn Kâdî Şuhba, II, 98a ; İbn al-Furât, IX, 362.

⁶⁶ Bk. *Inbâ'*, I, 129^b.

giz Han-oğulları'na âid olduğunu iddia eden Temur, seyahatleri, karşılıklı olarak, teminat altında bulundurulacak elçi teâtisinde bulunulmasını talep ile, mütekabiliyet esasına müstenit bir ticâret muahedesi akdini teklif ediyordu⁶⁷. Berkuk'un, 796 camâdı I. (=mart 1394) tarihi ile gönderdiği mektubdan anladığımıza göre, Memlûk Sultanlığı nezdine çekilen Sultan Ahmad'ın iâdesini ısrar ile talep eden Temur, ayrıca, kılıç ile ok göndermiştir.

Kalkaşandî'de mezkûr mektubda⁶⁸, eiçisinin, Rahba Nâibine toprağı öpüp namına hutbe okunmasını emretmesini tenkit eden Berkuk, *Tekrit kalesi* sâhibinin yol kesici ve hırsız olduğunu kabûl ile te'dibinin yerinde olduğuna işâret ettikten sonra, Bağdadlıların, mezkûr kale sâhibi gibi, hırsız veya yol kesici olmadıkları bilindiğine göre, burada yapılan ve hiçbir mezhebin tecviz edemeyeceğı mezâlimi takbih ettiğini belirtiyordu⁶⁹. Gene aynı mektubda, Temur'un tahkir ve tezyif kasdiyle irat ettiği Çerkes nisbesini müdâfaa edip⁷⁰, Sultan Ahmad'ı teslimden istinkâf eden Berkuk, kılıç, ok gibi kendisini tehdide matûf hediyelerden de korkmadığını açıklıyordu⁷¹.

Bu mektup üzerine, sefere çıkmağa karar veren Temur, Şakar Ahmad ve Argûn as-Salâmî gibi bir kısım Aşrafiya Memlûklarını, Memlûk Sultanlığına sevk ettiği gibi, Âl Muhannâ' Emîrlerinden olup nezdinde bulunan Şavla b. Hıyâr'ı da, kendi tarafına çekmek üzere, Nu'ayr'a göndermiş ve Suriye'ye yürümeden evvel geride kendini tehdit edecek bir memleket veya kale bırakmamak maksadiyle⁷² de Mardin Hükûmdarı al-Malik az-Zâhir Macd ad-Dîn 'İsâ'nın iltihakını temine

⁶⁷ Bk. *Zafarnāma*, I, 643. Krş. Hēfız Abrū, *Zubda*, 313^b; Sultān Ahmad b. Hēvāndşāh, 167^b — 163^a. Ayr. bk. Mīrhōnd, VI, 81; Abd ar-Razzāk Samarkandî, *Maṭla'as-Sa'dayn*, 146^b v.d., Sarı Abdullah Efendi, *Macmū'a*, 7^a.

⁶⁸ Bk. *Şubh*, VII, 303—319.

⁶⁹ واما قولك : ان صاحب تكريت كان حرامياً ذليلاً طريقاً ، ففعلت معه ما فعلت مقابلة له .
على نفسه و حرامه وقطعه الثروات ، فقد علمناك هذا الأمر ، يرض الله وجهك ، وما
قصرت فيه ، فحبذا ما عملت ، ونعم ما فعلت في حق من اعطاه جزاءه . أفأهل بغداد كانوا حرامياً
Bk. *Şubh*, VII, 314, str. 15—13.

⁷⁰ «وچسنا چرکس جنس ملوک الاسلام السالفین» bk. *Şubh*, VII, 313, str. 12.

⁷¹ «وان کان تخويفاً ، فنحن ما نحاف من سيفك وتركاشك بغاية الله» bk. *Şubh*, VII, 309, str. 16—17.

⁷² Temur'a göre, bir vilâyetin ortasında düşman varken başka memlekete sefere çıkmak için bir töre ve yasa yok idi. Bk. Niẓām ad-Dîn Şāmî, s. 179. Krş. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 633.

çalışmıştır⁷³. Ancak, Timur'un tahakkukuna çalıştığı Suriye seferi, Nu'ayr'ın devlete sâdık kalıp, gönderilen hil'at ve mektubu Mısır'a göndermesi ve Berkuk'la mün'akid ittifaka bağlı kalan al-Malik az-Zâhir Macd ad-Dîn 'İsâ'nın dâvete icâbet etmemesi yüzünden, akamete uğradı⁷⁴.

Öte yandan Âl Muhannâ' Emîrlerinin sadakatlarını takdir edip, Timur tarafından tazyik edilmekde olan Mardin Hükûmdarını desteklemeye karar veren Berkuk, 796 senesi şevvalinde (=temmuz 1394), Halep Muḥaddamlarından Sayf ad-Dîn Dökmaḳ az-Zâhiri ve Altunbuḡa al-Aşrafî as-Sultânî'yi, maiyetlerinde 1,000 suvâri olduğu halde, *Ruhâ* (=Edessa, Urfa)'ya göndermiş ve Memlûk kaynaklarında mufassalan tafsîl edildiği üzere, şehri muhâfazaya memur kuvvetleri (=al-lankîya) dağıtmıştır⁷⁵. Berkuk tarafından hazırlanıp, pek çok askerin telef ve ya esîr olmasıyle neticelenen bu teşebbüs hakkında Timur müverrihleri sükûtu ihtiyar etmektedirler.

Öyle anlaşıyor ki, Berkuk'un hazırlıklarından endişe eden Timur, Memlûk Sultanlığına taarruzdan vaz geçip, onu müttefiklerinden ayırmak üzere teşebbüse geçmiştir. Nitekim, *Avnik* önünde bulunduğu bir sırada, Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad, Karaman-oğlu 'Alâ' ad-Dîn 'Alî Bey ve Berkuk'un düşmanı Suli Bey yanında *al-Cazîra*'nin mulûk ve ümerâsına mektuplar yazıp bunları itâata ve kendi namına hutbe okumağa dâvet etmiş idi.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, gerek Bayezid ve gerekse Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad'dan intikam almak maksadiyle, Timur'un talebini⁷⁶ kabûl eden Karaman-oğlu 'Alâ' ad-Dîn 'Alî Bey, *Suriye*'ye sefer edildiği takdirde oğlu Mehmed Bey'i göndermeği, şâyet Osmanlı ülkesine yürünecek olursa, bizzât gelmeği taahhüt etmiş, Suli Bey ise, Timur'a elçiler göndererek, onu *Suriye*'nin fethine teşvik edip, bu mıntı-

⁷² Timur'a göre, bir vilâyetin ortasında düşman varken başka memlekete sefere çıkmak için bir töre ve yasa yok idi. Bk. Nizâm ad-Dîn Şâmî, s. 179. Krş. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 665.

⁷³ Bk. Nizâm ad-Dîn Şâmî, s. 179; Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 663.

⁷⁴ İşte bu sebebledir ki, al-Malik az-Zâhir 'İsâ, Timur tarafından derdest edilip *Sultanîya*'ya gönderilmiş ve yerine aş-Şâlih Mardin tahtına geçmiştir. Bununla beraber, çok geçmeden, mezkûr hükûmdar da, *Kahire* ile temasa geçecektir. Bk. Şaraf ad-Dîn 'Alî Yazdî, I, 663, 671; al-Mûsavî, 426^a; 'Abd ar-Razzâḳ Samarkandî, 150^a; *Syriac Text*, nşr. E. A. W. Budge, s. XXXI.

⁷⁵ Tafsîlât için bk. İbn al-Furât, IX, 370; *İkd*, XIX, 460; İbn Kâdî Şuhba, II, 93^b; *Sulûk*, III, 184^a; *İnbâ*, I, 135^b; *Nucûm*, V, 556.

kanın zaptında rehberlik yapacağını bildirmiştir⁷⁶. Bu iki Bey'in Timur'la birleşmelerine mukabil, Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad, Timur'un gönderdiği elçiyi öldürmüş ve hareketini hem Berkuk ve hem de Bayezid'e bildirmiş idi⁷⁷.

Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad'ın hareketini tasvip edip, Suli Bey'in Timur nezdindeki teşebbüslerinden haberdar olan Berkuk, onu, Halep Nâibi vasıtasıyla te'dip ettirdiği gibi, aradaki düşmanlık, mezkûr Bey'in ölümüne kadar devam etmiştir (y. bk.). Öte yandan, şimdiye kadar Bayezid yanında müdâfaa ettiği Karaman-oğlu 'Alâ' ad-Dîn 'Alî Bey'i de korumaktan vaz geçen Berkuk, onun Bayezid tarafından *Akçay muharebesi*'nde mağlûp edilip öldürülmesine seyirci kalmış⁷⁸, Timur'la mketuplaşan bir kısım Arap kabilelerini ezcümle Hâris, Madlic Araplarını Dimaşk Nâibi vasıtasıyla *Ramla* önünde te'dip edip, bunları sevk ve idâre ettiği anlaşılan 'Âl Murra' Emîr'i Abû Bakr b. Faḍl'ı da tecziye etmiştir⁷⁹.

Berkuk'un, kendi ile birleşenleri te'dip etmek üzere giriştiği hareketleri dikkatle tâkip eden Timur, Toḥtāmîş Hân'ı mağlûp edip *Azerbeycan*'a dönmesini müteâkip, Bayezid ile dostluk müzâkerelerine girişmiş ve 1395 senesi baharında *şimâlî Şirvan*'da *Samur şehri* boyunda kışladığı yerden ona uzun bir mektup yazarak, son baharda *Suriye*'ye yürüyüp "*İslâm Halîfesine tahakküm eden müzevvir, nimet hakkı bilmez çerkes kölecisi*" şeklinde tavsîf ettiği Berkuk'u ve bunaklığından dolayı onun ile birleşen Kâdî Burhân ad-Dîn'i te'dip edeceğini bildirmek sûretiyle⁸⁰, onu, Berkuk-Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad ittifakından ayırmak istemiştir.

Nihâyet, üç seneden beri yanında bulunup, Berkuk'la münâsebata girişmiyeceğini te'yid eden al-Malik aş-Zâhir Macd ad-Dîn 'İsâ'yı, yeniden, *Mardin*'e gönderen Timur, bu hükûmdarın al-Malik aş-Şâliḥ b. İskandar ile kale Nâibi 'Alâ' ad-Dîn Altunbuḡa'yı mağlûp edip kaleye girmesi üzerine⁸¹, bu mıntıkaya hâkim oldu ise de, Berkuk'un hazırlık-

⁷⁶ Bk. Astarâbâdî, s. 456.

⁷⁷ Bk. İbn 'Arabşîh, s. 64.

⁷⁸ Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İl. Ans. madde: Karamanlılar*, VI, 323.

⁷⁹ Bk. İbn Kâdî Şuhba, II, 106b.

⁸⁰ « غلامك چركس بازركان شا كرد مجھول نا مقبول كه اكنون بواسطه فقدان ملوك اصل بتقلب وتزوير والى مصر شده است فرستاده شد آن ملعون متبون كفران حقوق و اظهار عقوق كرده. و امام و خليفه زاده عهد را كه رونق اسلام وانتظام امور اسلاميان .. گرفته و مفيد كرده » bk. Sarr Abdullah, *Münşâât*, 9b. Krş. M. H. Yinanç, *İsl. Ans. madde: Bayezid I*, II, 375.

⁸¹ Mezkûr kale Nâibi, çok geçmeden, *Kahire*'ye ilticâ etmiştir. Tafsîlât için bk. İbn al-Furât, IX, 453; *İkd*, XX, 12; İbn Kâdî Şuhba, II, 119b.

larını görüp, onunla müzâkereye girişmek zorunda kaldı. Bu maksatla *Dimaşk*'a gelip, burada alıkonulan elçisi, Kara Yusuf tarafından *Mısır*'a gönderilen Atalmış Koçin ile arkadaşının iâdelerini talebeden uygurca mektubu⁸² *Kahire*'ye gönderdi⁸³.

Hâcîp 'Alâ' ad-Dîn b. at-Tablâvî'nin evinde ikamet eden Temur'un yakınlarına, hür ve asude yaşadıklarını belirten mektuplar yazmalarını emredip, kaleme aldıkları uygurca (metinlerde: mogolca) mektupları da, bu dile vakıf Manglî-Bugâ ad-Davâdar al-Cundi'ye kontrol ettiren Berkuk⁸⁴, bunları kendi mektubu ile birlikte, Temura gönderdi. Muasır müellifler tarafından zikredilen bu mektupla, Berkuk, Temur'a serzeniş-de bulunduktan sonra, adamlarının yanında olduklarını bildiriyor, kendi adamları gönderildiği takdirde, bunların da iâde edileceğini ilâve ediyordu⁸⁵.

Bununla berâber, Temur'un ânî bir taarruzundan her an endişe eden Berkuk, casusları vasıtasıyla onu adım-adım tâkip ettiriyordu. Nitekim, bir kısım Temur ümerâsının *Erzincan*'a geldiklerini öğrenir-öğrenmez, Tamurbugâ al-Mancakî'yi *Dimaşk*'a gönderip sefer hazırlıklarına başladığı gibi, Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad'i de haberdar etmiş idi. İbn Kâ-

⁸² Mevzubahis mektubun uygurca yazılmış olduğunu, İbn Hicaz'ın bir kaydına istinaden ileri sürebiliriz. Zira, 799 senesi vekayîini tafsîl eden müellifin bu husûsdaki kayıtları, ayrı bir ehemmiyeti haiz olup, meselenin hâline yardımcı olmaktadır: *وفى شعبان وصل رسول يبورلنك الى الظاهر (برقوق) يظهره الوداد والكتب على لسان طقمش خان سلطان الدشت* bk. *Inbâ*², I, 129^b. Burada mezkûr Toktamış lisanı ise, Altun-Ordu Hükûmdarlarının yarlıklarında yazdıkları uygurca olması kuvvetle muhtemeldir. Esâsen, J. von Hammer (bk. *Fundgraben des Orients*, IV, 359-362), Berezin (bk. *Tarhanniy Yarlık Tohtomişa Timur-Kutluka i Saâdet Greya*, Kazan, 1851, s. 56) ve Vambéry (bk. *Uygurische Sprachmonumente*, Innsbruck, 1870, s. 172) gibi müellifler, *Altun-Ordu* ülkesinde kaleme alınan yarlıkların uygur lehcesiyle yazıldığını tesbit ettikleri gibi, bizzât Temur âilesi tarafından yazılan uygurca mektupları da zikretmişlerdir. Bununla berâber, Tohtamış'ın yarlıklarında mevcut bir takım mogolca unsurları tesbit eden müellifler de vardır. Yarlıklar hakkında bk. B. Grekov et A. Iakoubovski, *La Horde d'Or*, trad. du Russe, François Thuret, Paris, 1939, s. 134, 145; Abdullah Hasan, *TM*, III, 1935, s. 207 v.d.; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926, s. 353; A. N. Kurat, *Yarlık ve Bitkiler*, İstanbul, 1940, s. 5, 119 v.d.

⁸³ Mektubun süreti hak. bk. İbn al-Furât, IX, 453; *Cuvhar*, 94b; İbn Kâdî Şuhba, II, 120^a; *İkd*, XX, 13; *Sulûk*, III, 197^b; *Inbâ*², I, 149^a; Hâfız Abrû, *Zubda*, 313^b; Sulṭân Aḥmad b. Hâvandşâh, 299^a. Ayr. bk. *Münşâât*, Farsc. Yezm. Hafid Ef. Ktp. nr. 326, 13^a.

⁸⁴ Berkuk'un bu husûsa verdiği önem, İbn al-Furât tarafından belirtiliyor. Bk. IX, 453. Krş. *İkd*, XX, 13; *Vacîz al-Kalâm*, 61^b.

⁸⁵ Mektubun süreti hak. Bk. İbn al-Furât, IX, 453; *İkd*, XX, 14; İbn Kâdî Şuhba, II, 120^a.

dî Şuhba'nın bildirdiğine göre, Memlûk askerlerinden bir kısmı *Malatya*'da bulunduğu bir sırada, Halep askeri *Erzincan*'a kadar gitmiş ve Timur'un bu muntıkada bulunmadığı anlaşılmaması üzerine, sür'atle, geri dönmüştür⁸⁶. İbn 'Arabşâh, bu sefere iştirak eden Dimaşk Nâibi Tanam'ın, kendi askeriyle birlikde *Erzincan*'a gidip pek çok ganimetle avdet ettiğini zikrederse de⁸⁷, bu husûsu diğer kaynaklarla te'yid etmeğe imkân yoktur.

§ 4: *Berkuk ve Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad.*

Berkuk ile Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad arasında, daha Minṭāş isyanı sırasında başlayan münâsebât, muhtelif safhalar arz etmiştir. *Malatya*'yı elde etmek maksadiyle, Minṭāş'la birleşip, bilâhare, Dulkadir-oğlu Halil Bey'i destekleyen Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad, mezkûr Dulkadir Bey'inin öldürülmesi üzerine, Berkuk'a karşı cephe almış idi.

Bu yüzden, Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad'a karşı büyük bir iğbirar duyan Berkuk, gizlice ittifak etmiş olduğu Bayezid'i, daima onun aleyhine teşvik ile ülkesinin aralarında taksimini teklif etmiş idi⁸⁸. Ancak, Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad ile sulh akt edip bu işin gelecek seneye bırakılmasını münasip gören Bayezid yüzünden tahakkuk edemedi.

Bununla berâber, Tatar tehlikesinin bütün *Yakın-Şark*'ı tehdit ettiği bir sırada, Timur'un elçisi Kütülsâh'ı, kendi elçisi ile birlikde, *Kahire*'ye gönderip⁸⁹ aradaki dostluğu takviye eden Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad, Timur'a karşı sefere çıkan Berkuk'a elçiler göndermiş ve onun emrine girdiğini bildirerek tâyin edeceği yere gideceğini vâdetmiş idi⁹⁰. İşte bu yakınlaşmadan endişe eden Timur, Bayezid'e gönderdiği mektubda, bunaklığından dolayı Berkuk ile birleşen Kâdî Burhân ad-Dîn'i te'dip edeceğini bildiriyordu⁹¹.

Bu sûretle Kâdî Burhân ad-Dîn'i dâirei ittifakiyesine alan Berkuk, onu Timur'a karşı müdâfaa ettiği gibi, *Erzincan*'a gelen Tatar kuvvetlerinin *Sivas*'a yürüyecekleri haberi üzerine, bu muntika mogollarının

⁸⁶ Bk. II, 124b.

⁸⁷ S. 67.

⁸⁸ Bk. Astarâbâdî, s. 381.

⁸⁹ Bk. Astarâbâdî, s. 457, 459; *Inbâ*, I, 135a. Ayr. Bk. İbn 'Arabşâh, s. 64.

⁹⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 336; *Sulûk*, III, 187b.

⁹¹ «ومنه اسعاف المارب وادراك المطالب وبا انك فاضى بحجة سيواس حكم دارد اونيز دماغ مخط کرده افکار فاسدکه بخود راه داده است و بر مصداق الجنسية علة الصم دم از موالات چرخس نامقبول می زند» bk. Sarı Abdullah, *Münşaat*, I, 10a.

(Bārımbāy, Cāygāzān, Şamāğār ve Cāvunkār), mezkûr şehre karşı girmek istedikleri taarruzu haber alır-almaz, Suriye Nâiblerini, yanlarında yardımcı Türkmen ve Urban kuvvetleri olduğu halde, sefere memur etmiş ve ismi geçen kuvvetlerin *Sivas* önüne gelip moğolları mağlûp etmeleri üzerine⁹², bu teşebbüsü önlemiştir.

XIV. asrın en meşhur simalarından biri olan Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad⁹³ in Berkuk ve Bayezid ile birleşip Temur'a karşı durması ve Tatar tehlikesi hakkında Memlûk Sultanlığını ikaz etmesi, onun mahir bir devlet adamı olduğuna delildir. Ancak, Bayezid'in, Anadolu ittiḥadını tamamlamağa mutuf hareketleri, onu, hem Temur'un ve hem de Bayezid'in istikbalde vukûu muhtemel istilâlarına karşı bir sed yapmak isteyen Berkuk'un himayesini kabûle mecbur etmiştir. Bununla berâber, bu himayeden uzun müddet istifâde edemiyen Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad, evvelâ, Bozdoğan-oğulları ile ihtilâfa düşmüş ve Akkoyunlulardan Osman Kara Yoluk ile giriştiği mücâdele ise ölümü ile neticelenmiştir.

§ 5: Berkuk ve Bayezid.

İki devlet arasında, daha Murad I. zamanında başlıyan iyi münâsebetler⁹⁴, Bayezid I. devrinde de devâm etmiştir.

794 senesi rebiyülâhırında (= Şubat 1392), Rum ülkesinde Sultan olmak için Halifeden teşrif isteyen Bayezid⁹⁵ 'e, Karâk Nâibi Amîr Ḥusâm ad-Dîn Ḥasan al-Kuckunî'yi, pek çok hediyelerle gönderen Berkuk'un, bu vesile ile, dostluk hislerini izhar ettiği görülmektedir.

⁹² Tafsîlât için bk. İbn Ḥaṭîb an-Nâğirîya, I, 48^a; *Inbâ*², I, 158^b; *Manhal*, 94^b.

⁹³ Aynı zamanda şâir ve âlim olan Kâdî Burhân ad-Dîn Aḥmad (1344-1398), *Tar-cih al-Tavârih* (yazılışı: 799/1397) ve fıkıha dâir *Iksir as-Sa'âdât fî Asrâr ol-İbâdât* (Arap, Yazm. Ayasofya Ktp. Nr.1658) eseri ile türkçe bir *Divân* (nşr. TDK, İstanbul, 1944) kaleme almıştır. Eserleri hak. bk. Fuad Köprülü, *TM*, II, 1923, 219 v.d., ayn. müell., *İsl. Ans.* madde: *Azerî*, II, 130; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, I, 393; M. Bala, *İsl. Ans.* madde: *Kadî Bürhaneddin*, VI, 48 v.d.

⁹⁴ Bayezid'in, Germiyan Bey'inin kızı ile olan düğünü sırasında (bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Karamanlılar*, VI, 322) ve bunu müteâkip Karamanoğlu 'Alâ' ad-Dîn 'Alî Bey'le girişilen savaşlar sonunda Bursa'ya gelen Memlûk elçilerine mukabil, Mısır'a gönderilen ilk Osmanlı elçisi, 790 senesi muharreminin 17 sinde (= ocak 1388) *Kahire*'ye gelip 10 safere (= şubat) Berkuk'la görüşmüştür. Bk. *Sulûk*, III, 134^a.

⁹⁵ *Kahire*'deki Halîfelik sırf dinî bir makamdan ibâret olup eskiden hâiz oldukları büyük kudretin yegâne nişanesi olarak, hükûmdarlıklarının tasdikini arzu eden sultanlara menşûr vermek selâhiyeti kalmış idi. Nitekim, 744 (= 1343) de, Dehli Sultanı Muḥammad Tuğluk, bir elçi hey'eti göndererek, Halîfeden menşûr istemiş idi. Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans.* madde: *Melik-üs-Sâlih İsmail*, cüz. 77, s. 681.

Kendisine Halife tarafından gönderilen teşrifi takdim ettikleri Bayezid'i Karaman-oğlu 'Alā' ad-Dīn 'Alī Bey ile Qādī Burhān ad-Dīn Aḥmad'a karşı savaş hazırlıkları içinde bulan al-Kuckunī ile maiyeti, Bursa'da, merâsimle, karşılandılar⁹⁶. Kendisinin Rum ülkesinde Sultan olduğunu belirten teşrifi giyip kılıcı kuşanan Bayezid⁹⁷, mezkûr elçinin ricâsı üzerine, Karaman-oğlu gibi Qādī Burhān ad-Dīn Aḥmad'la da sulhe razı oldu.

Bu sûretle, Bayezid nezdinde mühim bir rol ifâ eden al-Kuckunī, 795 senesi zilkadesinin 26 ncı cumartesi günü (=eylûl 1392), yanında Bayezid'in mektubu⁹⁸ ile elçileri olduğu halde, Kahire'ye avdet etti. Elçiliği hakkında malûmat vermek üzere *Qal'atu'l-Cabal'a* çıkan al-Kuckunī'ye refakat eden Bayezid'in elçisi, beraberinde getirdiği muhtelif cins ve renkten köleler ve altun ziynet eşyaları gibi, Mısır'da pek çok aranılan iki beyaz doğanı (=bāz abyad) Berkuk'a takdim edip, Osmanlı Sultanının⁹⁹, eline âriz olan bir ağrıdan çok ızdırıp çektiğini ve hâzik bir tabip ile hastalığa karşı koyacak ilâçlar istediğini bildirdi¹⁰⁰. Bu talebi yerine getirmekte isti'cal edip, *Bīmāristān al-Manşūrī* tabiblerinden Şams ad-Dīn Muḥammad b. Muḥammad aş-Şafir'i bu işe memur eden Berkuk, yanına pek çok para ve Anadolu'da bulunmayan bir takım ilâçlarla ilâç yapmağa mahsûs eczâ ve bâzı nebat kökleri verdiği mezkûr tabibi, Bayezid'in elçisi ile birlikde, Bursa'ya gönderdi¹⁰¹.

Bayezid, 798 (=1396) da, Timur'un *Yakın-Şark'a* gelmesiyle başlayan buhran sırasında pek sıklaşan Osmanlı-Memlûk münâsebâtını takviye etmek maksadiyle Qādī Zayn ad-Dīn Safar-Şāh b. 'Abd Allāh ar-Rûmî'yi, pek çok hediyelerle, Berkuk nezdine gönderdi ise de, Osmanlı elçisi olarak büyük hizmetler ifâ eden bu zat, çok geçmeden, *Kahire'* de vefât etti¹⁰².

⁹⁶ Tafsîlât için bk. İbn al-Furât, IX, 313, 339; İbn Qādī Şuhba, II, 79^a, 91^a; *Sulûk*, III, 177^a.

⁹⁷ Bk. İbn al-Furât, IX, 339; İbn Qādī Şuhba, II, 91^a. İbn aş-Şuhna'ya göre, Bayezid'e teşrif gönderilmesi 797 (=1395) senesindedir. Bk. *Ravîat al-Manâzir*, 167^a. Bu müellifden alıp aynı tarihi kabûl eden müellifler hak. bk. d'Herbelot, *Bibl. Orient.*, s. 188; Gio. B. Rampoldi, *Annali*, X, 262. Ayr. bk. T. W. Arnold, *The Caliphate*, s. 132; C. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan, Der Islam*, VI, Heft 4, 1916, s. 378.

⁹⁸ Bayezid'in mektupları, umûmiyetle, farsça kaleme alınmıştır. Bk. İbn al-Furât, IX, 339; İbn Qādī Şuhba, II, 91^a; *Inbâ*, I, 129^b.

⁹⁹ Kaynaklarda, *Sultan* unvanı açıkca görülmektedir. Msl. Bk. İbn al-Furât, IX, 347; İbn Qādī Şuhba, II, 92^a.

¹⁰⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 347; İbn Qādī Şuhba, II, 92^a; *İkd*, XIX, 455; *Sulûk*, III, 181^b; *Ukûd*, II, 139^a.

¹⁰¹ Bk. İbn Qādī Şuhba, II, 92^a; *İkd*, XIX, 455; *Ukûd*, II, 139^a; İbn İyâs, I, 300.

¹⁰² Kaynaklarda kendisinden sık-sık bahsedilip, hayâtı tafsîl edilen Qādī Zayn ad-Dīn

Berkuk, kendisiyle müteaddit def'alar görüşmüş olduğu Kādî Zayn ad-Dîn Safar-Şāh'ın ölümü üzerine, hem bu elçiliğe cevap vermek hem de Timur'un *Anadolu* veya *Suriye*'ye bir yürüyüş yapmak ihtimaline karşı, müsterek müdâfaa ve ittifakın yenilenmesi maksadiyle, 1396 nisanında, Tohtāmiş Hān yanından avdet etmiş olan Amīr Tölū min 'Alī-Şāh'ı Bayezid'e gönderdi. *Bursa*'da, merâsimle karşılanan Memlûk elçisi, evvelce Şāhib Tac'ad-Dîn b. Abī Şākır, bu seferde, *İskenderiye* tarikiyle Memlûk Sultanlığını terk edip Bayezid'in yanına ilticâ eden Şams ad-Dîn Muḥammad b. al-Cazarī ad-Dimaşķī aş-Şāfi¹⁰³ ile arkadaşı İbn Taymiya'yı Osmanlı payitahtında görmüş ve bunları iknaa çalışmış idi. Bayezid'e meclûp İslâm ülemâsının Osmanlı ülkesine koşmalarını önlemek ve gelenleri de imaleye çalışmak gibi gizli bir vazife ile *Bursa*'ya geldiği anlaşılan Tölū min 'Alī-Şāh, muvaffak olamıyarak, 799 senesi rebiyülevvelinde (=aralık 1396) *Kahire*'ye avdet etti ve *Kal'atu'l-Cabal*'a çıkarak 25 eylül 1396'da nihayet bulup haçlı ordusunun mahvı ile neticelenen Niğbolu savaşı hakkında Berkuk'a malûmat verdi¹⁰⁴.

Çok geçmeden (ramazan 21/mayıs), Tölū min 'Alī-Şāh'ı tākiben *Mısır*'a gelip, *Dimyat*'ta, Amīr 'Alā' ad-Dîn Altunbuğā al-'Osmānī al-Mihmāndār tarafından karşılanan Osmanlı elçileri, *Kahire*'de kendilerine tahsis edilen *Harrāķa*'ya yerleştiler ve ertesi günü, bütün Mısır ümerâsının toplu bir halde bulunduğu *Kal'atu'l-Cabal*'a çıkıp, Çerkes Sultanına, yekpare demirden zırhlar giymiş hıristiyan büyüklerinden sekiz esiri takdim ettiler¹⁰⁵. Niğbolu savaşını tafsil eden Osmanlı elçisini

Safar-Şāh b. 'Abd Allāh ar-Rūmī, tahsilini *Mısır*'da ikmal ettikten sonra *Anadolu*'ya dönmüş ve Osmanlı-Memlûk münasebetinin sıklaştığı bir sırada, Bayezid'e mürâaatla, *Kahire*'ye gönderilmesini ricâ etmiş idi. Büyük bir mücâhit ve faziletli bir zat olarak tavsif edilen Kādî, *Kahire*'de, *Camāl ad-Dîn Maḥmūd al-Kayşarī* (b. bk.) bağ'esine defn edilmiştir. Tafsilat için bk. *İkd*, XIX, 476; *Inbā'*, I, 148^a. Krş. *Şazarāt*, VI, 354; A. Tevhid, *TOEM*, cüz. 13-18, s. 1031 v.d.

¹⁰³ *Kahire*'de, 798 (=1395) de, bir alacak dâvası yüzünden Üstāddār Kuṭlûbak al-'Alā'î tarafından mahkeme ve mallarının müsadere edilmesine kızıp, İbn Taymiya ile birlikte *İskenderiye-Antalya* tarikiyle, *Bursa*'ya gelen Şams ad-Dîn Muḥammad al-Cazarī'yi, şehrin dışında, bizzât Bayezid karşılamış ve büyük bir hürmet gösterdiği bu zata yevmiye 150 (veya 200) dirhem tahsis etmiştir. Bk. İbn Kādî Şuhba, II, 120^b; İbn al-Furāt, IX, 457 v.d., *Inbā'*, I, 146^b; *İkd*, XX, 6. Hayâtı ve eserleri hak. bk. al-Luknavî, *al-Favā'id*, s. 140; Taşköprülü-Zâde, *aş-Şakā'ik an-Nu'māniya fî 'Ulamā' ad-Davla al-'Osmāniya*, *Kahire*, 1310, İbn Hallikān, *Zayl*, I, 39; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber*, nr. 474; *GAL*, II, 201 v.d., *Suppl.*, II, 274. Krş. Moh. Ben Cheneb, *Isl. Ans. madde: İbnülcezerî*.

¹⁰⁴ Bk. İbn al-Furāt, IX, 457; *İkd*, XX, 6; Kādî Şuhba, II, 120^b.

¹⁰⁵ Bk. İbn al-Furāt, IX, 466. Niğbolu savaşında esir düşüp, bu aralık *Mısır*'a gönderilmesi mevzu bahis olan Schiltberger, Bayezid'in, Macar Bey'lerinden Kodor'u 60 uşakla

dikkatle dinleyen Berkuk, kendisine takdim edilen hıristiyan büyüklerini Yulbuğā al-Aḥmadī al-Macnūn'a teslim edip diğerlerini ümerāya dağıttı¹⁰⁸.

Bayezid'in, *Niğbolu*'da, haçlılar üzerine kazandığı muvaffakiyet, ona, bütün İslâm dünyasında haklı bir şöhrat te'min etmiş idi. Onun bu şöhratinden çekinen Berkuk, *Mısır*'ın Mâlikî baş-Kadısı İbn Haldūn'a dert yanarak, "*herkesin aleyhinde bulunduğu Timur'dan korkmadığını, bilâkis, İslâm âleminin teveccühüne nâil olan Osman-oğlu'ndan çekindiğini*" itiraf etmiştir¹⁰⁷.

§ 6: Berkuk, Jean I. ve Leon VI.

Berkuk ile Kastilya Kralı (=El rey de Castilla) Jean I. arasındaki münâsebat, 776 (=1374) da, Halep Nâibi Işıktamur al-Mârdîni'ye esir düşmesi yüzünden *Kōm*¹⁰⁸ da ikamete mecbur edilen son Ermeni Kralı Leon VI.¹⁰⁹ un tahlisi için girişilen siyâsî muhâberât ile başlar. Jean, Leon'un, 1380'de, kendi papası müverrih Le Cordelier Jean Dardel'i *Kastilya*'ya gönderip, müdâhelesini ricâ etmesi üzerine¹¹⁰, 784 (=1382) de, elçilerini *Kahire*'ye göndermiş ve Memlûk Sultanlığı nezdinde teşebbüse geçmiş idi¹¹¹.

birlikte Mısır Sultanına (Berkuk'a) gönderdiğini kaydeder: "*und ein herren genandt Kodor von Ungeren, den Schickt erdem Chönig Soldan mitt LX knaben zu einer eren, und do woltt man mich auch mit geschick! haben dem Chönig Soldan*" bk. *Reisebuch*, s. 8. Aynî, bu hıristiyan büyüklerinden ikisinin sonradan müslüman olduklarına işâret eder. bk. *İk'd*, XX, 6.

¹⁰⁸ Kaynaklara göre, *Mısır*'a 120 memlûk getiren Osmanlı elçisine refakat eden tüccarlar, beraberlerinde 200 köle getirmişler idi. Bk. İbn al-Furât, IX, 466.

¹⁰⁷ «وقول لا اخاف من اللك فان كل احد يساعد في عليه وأما اخاف من ابن عثمان» bk. *İnbâ*, I, 141^a.

¹⁰⁸ Bu devirde, yeni ve eski *Kahire*'ler arasındaki büyük enkaz tepelerine bu isim veriliyordu. Bk. C. H. Becker, *İsl. Ans.* madde: *Kahire*, VI, 79.

¹⁰⁹ 1374 senesi temmûzunda, maiyetindeki Memlûk ordusu ile, *Kilikya*'ya girip başda *Sîs* (=Kozan) kalesi olmak üzere bütün bu havaliyi zapt eden Işıktamur al-Mârdîni, *Kaban* (=Geben)'a çekilen Ermeni Kralı Leon VI.'u, kraliçe ile birlikde, esir etmeğe muvaffak olmuş idi. Bk. İbn Haṭîb an-Nâsirîya, I, 173^a v.d., *Cavhar*, 78^a; İbn Dokmâk, *Tarcumân az-Zamân*, IX, 39^a; ayn. müell., *Macmû'a*, 160^b; İbn Tûlûn, s. 15. Krş. Çamiçiyân, III, 123; Dulaurier, *Rec. hist. crois.*, *Doc. armén.*, I, 686, not. 3; Saint-Martin, *Recherches sur Léon VI*, s. 147 v.d.

¹¹⁰ Bk. Saint-Martin, *Recherches*, s. 147; Dulaurier, *Rec. hist. Crois.*, *Doc. armén.* I, 722.

¹¹¹ «حضر رسل صاحب اشبيلية من عند ملك الكسلان يسالون السلطان الشفاعة في صاحب سيس» bk. *İnbâ*, I, 72^a.

Berkuk, Jean'ın kefaletiyle, bir çok def'alar tahlisi için kendisine mürâcaat eden Leon'u, *Kōm*'da şarap ticâretiyle meşgul bulunan bâzı Ermeni esirleri ile birlikde ¹¹², serbest bıraktı ¹¹³.

7 ekim 1382'de, yanında Jean'ın elçileri olduğu halde, *Kahire*'yi terk edip, *Kıbrıs* tarikiyle, *İtalya*'ya geçen Leon, burada Papa Clement VII. ile uzun mülâkatlarda bulunduktan sonra, *İspanya*'ya geçti. Bu memlekette kendisine bir çok senyörlükler tevcih edilmesine rağmen ¹¹⁴, o, *Kilikya*'ya dönüp, eski katolik, Ermeni ve Kudüs Kırallıklarını yeniden kurmak emelinde olduğundan, emrine bir ispanyol filosu tahsis edeceğini vâdeden Jean'a tekrar mürâcaat etmiş idi. Ancak, Berkuk'a verdiği sözden geri dönmek kararında olan Kastilya Kralı, ona, *Fransa*'ya gidip Charles VI.'a baş vurması tavsiyesinde bulundu. Bunun üzerine, 30 haziran 1384'de, *Paris*'e gidip Charles ile konuşan Leon, bu hükûmdarın iltifâtına nâil oldu ise de ¹¹⁵, ümit ettiği yardımı alamıyarak, 29 ekim 1393'de burada öldü ¹¹⁶.

§ 7: *Berkuk devrinde Memlûk-Ceneviz münâsebetleri.*

8 ağustos 1381'de, *Turin*'de imzalanıp Chioggia harbine son veren anlaşmayı müteâkip ¹¹⁷, boğazlar tarikiyle, *Karadeniz*'e çıkan Venedikliler, ayrıca, *Beyrut*, *Kıbrıs*, *Girit* ve *Mora*'ya yerleşmek sûretiyle, *Ege denizi*'ndeki Ceneviz müesseselerine zarar vermeğe başlamışlar ve *Magrip*'te olduğu gibi *Mısır*'da da fâik bir duruma geçmişlerdi.

İşte bu sebeptendir ki, Venediklilerin, ticârî sahada, Memlûk Sultanlığı nezdinde kazanmış oldukları itibarı, endişe ile tâkipeden Ceneviz-

¹¹² Frescobaldi, eski ve yeni *Kahire*'ler arasında bulunan *Saint-Martin kilisesi*'nin, Ermenilere tahsis edilmiş olup, bir chapelle'inde Leon'un *Kahire*'de ölen zevcesi kraliçenin mezarı (=sépulture) bulunduğunu iddia etmektedir. Bk. *Viaggio*, s. 107.

¹¹³ Bk. *Inbâ*², 72^a: *فارسه الهم مكرماً*; İbn Doğmâk, *Macmû'a*, 160^b. Kır. Çamiçyan, III, 126.

¹¹⁴ Bk. Dulaurier, *Rec. hist. crois.*, *Doc. armén.*, I, 739.

¹¹⁵ Bk. Froissart, *Chroniques*, nşr. Buchon, II, 448, 451.

¹¹⁶ Hâli harbde bulunan İngiltere Kralı Richard II. ile Charles VI. arasında mu-tavassıt bir rol oynamak sûretiyle büyük bir şöhret kazanan Leon'un cesedi, önce, *Celestinlerin manastırı*'na defnedilmiş ise de, Fransız ihtilâli sırasında mezarı açılıp, kemikleri dışarı atılmıştır. Mezar taşına gelince, evvelâ, *Petits-Augustins*'e nakledilmiş, bilâhare, restauration devrinde *St.-Denis*'deki kırallar mezarlığına konmuştur. Tafsilât için bk. Anşüvân Hınci, *Muhtaşar Tavârih al-Arman*, Beyrouth, 1868, s. 196.

¹¹⁷ Bk. Amadi, *Chronique*, nşr. René de Mas-Latrie, s. 490; Strambaldi, *Chronique*, nşr. René de Mas-Latrie, s. 250.

liler¹¹⁸, onların birer Konsolos¹¹⁹ bulundurdukları *İskenderiye*, *Sayda* ve *Beyrut* limanlarına denizden taarruz etmek sûretiyle, 1238'den beri şark ticâretini ellerinde bulundurmak gayesini istihdaf eden rakiplerini¹²⁰ himâye eden Memlûk Sultanlığını tehdiye başlamışlardır.

Baskın şeklinde olup, bir nev'i korsan harekâtı mâhiyetini arzeden bu teşebbüslerin ilki, Berkuk'un saltanatının ikinci senesinde (785/1383) *İskenderiye*'ye karşı yapıldı. Şehirde ticâretle meşgul Cenevizlilerin gemilerine binmelerini müteâkip vukua gelen taarruz neticesinde pek çok İskenderiyeli telef oldu. Bu ânî taarruz üzerine harekete geçen şehrin Nâibi Bulûţ, henüz gemilerine binmemiş bulunan Cenevizli tüccarları esîr ettiği gibi, hıristiyanların sâhip oldukları *Funduk* (= *Fondaco*, *Fondachi*) ları da maiyetindeki Memlûklara yağmalattı. Berkuk'un izâhat almak üzere, Bulûţ'u *Kahire*'ye çağırdığı bir sırada¹²¹, diğer bir Ceneviz taarruzu da henüz kalesi muhâfaza edilen *Sayda*'ya karşı vukû buluyordu¹²². Aynı senenin cemadiyülâhîrinde, ânî olarak, gemilerinden

¹¹⁸ Bk. René de Mas-Latrie, *Traités*, s. 239.

¹¹⁹ Garplılar, XIV. asrın başından beri, ticârî gayelerle, Memlûk Sultanlığında Konsolos (arab. Konşul) bulundurmağa başlamışlardır. Gittikçe nüfuzları artmak sûretiyle, kendi milletinin tüccarları hakkında hakkı kazaya sâhip olup, memleketin muhtelif şehirlerinde ikamet eden bu Konsoloslar, memleket dâhilinde serbestce dolaşmak ve şahıslarına âit eşyanın gümrük resminden muaf tutulmak hakkını hâiz idiler. Bununla berâber, Memlûklar, mezkûr Konsoloslara senede 200 altın duka (veya besant) kıymetinde olup onları, mahallî idârenin otoritesi altına sokan *câmakîya* ismi altında bir para tahsis ediyorlardı. Garplılar, bütün muhâlefetlerine rağmen, Memlûk Sultanlığı ile yaptıkları anlaşmalarda, bu *câmakîya* (b. bk.) yı kabûl etmiş görünüyorlar. Sâirleri arasında mümtaz bir mevki işgal edip, Cenevizlilerin husûmetlerini celbeden *İskenderiye*'de mukim Venedik Konsolosunun *Mısır*'daki itibarı, kaynaklar tarafından zikredilmektedir. Hükûmetinin arzularını bildirmek veya vatandaşlarının şikâyetlerini Sultana arz etmek üzere sık-sık *Kahire*'ye giden mezkûr Konsolosun, bir ecnebi hakkındaki şikâyetlerini dinlemek üzere bizzât Sultan tarafından dâvet edildiği de görülmektedir. Tafsîlât için bk. *Relazioni dei Consoli veneti nella Siria*, nşr. Berchert, s. 13; Mas-Latrie, *Traités*, s. 238; *Appendice*, s. 93; H. Lammens, *Correspondances diplomatiques...*, ROC, 1904, s. 16; G. Salles, *Les Origines des premiers Consuls de la nation Française à l'étranger, d'après des docum. inéd.* 1896.

¹²⁰ 1238'den beri *Mısır*'da Venedikli bir Konsolos bulunmasına rağmen, St.-Louis, şark memleketlerinde konsolosluk tesîs eden ilk Fransa kiralıdır. Biri *Trablus-Şam*, diğeri *İskenderiye*'de iki Konsolos bulundurmak husûsunda, 1251'de, Memlûklarla bir anlaşma yapmış idi. Bk. Francis Rey, *La Protection diplomatique et Consulaire dans les échelles du levant et de Barbarie*, s. 103 v.d.

¹²¹ Bk. *Sulûk*, III, 113b.

¹²² Memlûk Sultanlığı, başda Kıbrıs Kırallığı olmak üzere, sâir Hıristiyan devletleri filolarının *Suriye* sahil şehirlerine karşı girişecekleri bir teşebbüs sonunda bu muntıkaya yerleşmelerini önlemek maksadiyle *Akkâ*, *Trablus-Şam* ve *Beyrut* gibi şehirlerin kale ve istihkâmlarını yıktırmıştır. Bununla berâber, içinde muhâfız bulunmayan *Sayda* kalesi henüz muhâfaza ediliyordu. Bk. Tobler, *Descriptiones Terrae ex Saeculis*, VIII-XV, Leipzig, 1874, s. 262.

çıkıp, müslümanların yardımlarını temine muvaffak olan Vâfidîyadan Amîr Farruḥ b. 'Umar-Şâh ile Amîr Aḥmad'ın¹²³ mukavemetlerini kıran Cenevizliler, halkın dağlara çekilmesi üzerine, şehre girmiş ve buldukları zeytin yağları ile sabunları zapt edip şehrin çarşısını yakmışlardır¹²⁴. Bu sûretle, *Sayda*'da, pek çok tahribat ikâ eden Cenevizliler, çok geçmeden, 20 gemiden müteşekkil bir filoya râkip oldukları halde, *Beyrut*'a da tecavüz etmek istedilerse de, Vâfidîya Emîrlerinin ikazı üzerine¹²⁵ harekete geçip *Suriye*'de gazâ ve cihât ilân ettiren Dimaşk Nâibi Aynâl al-Yûsufî'nin vaktinde yetişmesi yüzünden, teşebbüslerinde muvaffak olamadılar. Yanında Memlûkları ve kendisine iltihak eden müslüman halk olduğu halde, karaya çıkmış olan Cenevizlilerin yollarını kesen Dimaşk Nâibi, onları müdhîş bir hezimete uğrattı; 16 Ceneviz gemisi müslümanların eline geçti. Memlûk kaynaklarından anlaşıldığına göre, *Beyrut*'un müdâfaası için girişilen savaşıra şehrin Mâlikî Kadısı magribiler, Şâfi'î Kadısı fakîhlerle iştirak ettiği gibi Şayḥ Şams ad-Dîn al-Ḳônâvî de¹²⁶ müridleri ile katılmış idi¹²⁷. Aynı sene içinde, 13 gemiden mürekkep bir filo ile *Beyrut* önüne gelip yeniden karaya çıkan Cenevizliler, şehrin imdâdına koşan Halep Nâibi Yulbuḡa an-Nâsirî yetişmeden, büyük bir mağlûbiyete daha duçar oldular¹²⁸.

Cenevizlilerin Memlûk Sultanlığına karşı giriştikleri taarruzlar üzerine, mukabil tedbirleri almakta gecikmiyen Berkuk, sahil şehirlerinin yeni sûr ve kulelerle takviyesine önem verdiğinden, Amîr Aḥmad b.

¹²³ 1237'deki iskân faaliyetini istisna edilecek olursa, 706 (=1306) dan itibaren *Lübnan*'ı idâreleri altına alıp, *Beyrut*'un ve *Sayda*'ya kadar uzayan sahil şeridinin müdâfaasını Tanûhîlere bırakan Memlûklar, Lübnanlıların hariç ile münâsebetlerini kesmek ve muhtemel bir ayaklanmayı önlemek maksadıyla *Ḳasriyân mintikası*'nı muhtelif *iktâ'lar* halinde 300 Türkmen reisine tevzî etmişlerdi. Bk. *Ṣabḥ*, XII, 218; Şâlih b. Yahyâ, s. 62, 230. Krş. *Feudalism*, s. 9; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Isl. Ans.* madde: *Lübnan*, VII, 104.

¹²⁴ Bk. *İnbâ'*, 78a; Şâlih b. Yahyâ, s. 53 v.d.

¹²⁵ Lübnan Emîrleri, *Beyrut* açıklarında görünen bir düşman gemisini gündüz güvercin postaları, geceleyin ateş kuleleri vasıtasıyla *Dimaşk*'a bildirmek mecbûriyetinde idiler. Bk. Şâlih b. Yahyâ, s. 60. Memlûklardaki posta teşkilâtı hak. bk. J. Sauvaget, *La Poste aux chevaux*, s. 36 v.d.

¹²⁶ Daha genç bir çocuk iken *Dimaşk*'a gelip burada yerleşen aş-Şayḥ Şams ad-Dîn al-Ḳônâvî (Muḥammad b. Yûsuf b. İlyâs ar-Rûmî al-Hanafî), bilhâssa, *Sayda* ve *Beyrut* savaşlarında temâyüz etmiştir. Bilâhare, sahilde, kendi parasıyla bir burç inşâ ettiren mezkûr Şeyh, âlim ve fâzıl bir zat olup, fıkıha dâir *ad-Durar* isminde bir eser kaleme aldığı gibi *Macma' al-Baḥrayn*'ı da 10 cilt halinde toplamıştır. Bk. *İnbâ'*, I, 194a; *ad-Durar*, IV, 292, *hâmiş*.

¹²⁷ Bk. *İnbâ'*, I, 77b; Valiy ad-Dîn al-'Irâkî, *Zayl*, 41b; İbn Ḳâḍî Şuhba, I, 231a.

¹²⁸ Bk. *İnbâ'*, I, 78a; İbn Ḳâḍî Şuhba, I, 282b; *Sulûk*, III, 116a.

Yulbuğā an-Nāşirî'yi Reşid'e ve Hâcip Aydakār'ı da, yanında pek çok amele olduğu halde, *Dimyat*'a göndermiş idi. Bu sûretle başlanılıp bütün kalelerin tâmirini hedef tutan faâliyet bütün bir sene devâm etmiştir. Ertesi sene *Dimyat*'a giden mühendis (=Şâdd al-'amā'ir) Şihâb ad-Dîn b. at-Ṭulûnî, St. Louis'nin taarruzundan beri ehemmiyetini muhâfaza eden bu kalenin burçlarını yeniden tâmir ettirmiştir. Öte yandan, evvelce Kıbrıs Kırâlı Pierre I.'in, bu seferde Cenevizlilerin taarruzlarına hedef olması yüzünden, muhâfazasına büyük bir ehemmiyet atfedilen *İskenderiye limanı*'na duhûl edecek Hıristiyan gemilerinin, iki limandan ¹²⁹ yeni liman'a ¹³⁰ girmek mecbûriyetini yeniden ihya eden Berkuk, bu husûsu âmir kanunun tatbik edilmesini emretti. Bu kanuna göre, yelkenleri indirilmiş ve dümenleri çıkarılmış olup, bu sûretle *İskenderiye limanı*'na duhûl edecek gemileri, tekneye çıkacak olan liman memurlarının kontrol etmesi ve isimleri hakkında sarîh not aldığı yolcuları saymasını müteâkip hazırladığı raporu, *İskenderiye Nâibinkî* ile birlikte, *Kahire*'ye göndermesi icâp ediyordu ¹³¹.

Öte yandan, Amîr Altunbuğā al-Çöbânî vasıtasıyla, yeni gemiler inşâ ettirip eskilerinin de tâmirine muvaffak olan Berkuk, büyük filolara sâhip Cenevizlileri, denizlerde de tâciz etmek gâyesini istihdaf etmiş görünüyor. Nitekim, *İskenderiye*'de gemiler inşâ edip, eskilerini de techiz eden Altunbuğā al-Çöbânî, *Dimyat*'a geldiği bir sırada, sahilde bulunan Ceneviz gemilerini zapt etmiş ve esîr ettiği mürettebatını da, Nil yoluyla, *Bulâk*'a göndermiştir ¹³².

Devrin müellifleri, Memlûk Sultanlığında yaşayan müslüman halkın, bu son tecâvüzler üzerine, galeyana gelip bir çok taşkınlıklarda bulunduklarını ve bâzı kimselerinde gazâ maksadiyle, yeniden tahkim ve techiz edilen *İskenderiye*'ye ¹³³ koştuklarını anlatırlar ¹³⁴. Nitekim, Cenevizlilerin

¹²⁹ *İskenderiye*, Berkuk devrinde, eski ve yeni isimleriyle bilinen iki limanı hâvi idi. Bunlardan birincisi yanında olup kaleleri çeviren iki tepe, yabancı gemilerin limana duhûlunu bildirmek üzere tanzim edilmiş idi. Bk. Lannoy, *Voyage*, nşr. J. Webb, s. 316 v.d., Frescobaldi, *Viaggio*, s. 77.

¹³⁰ Bu limanın târif ve tasviri hak. bk. Machaut, *La Prise d'Alexandrie*, s. 61; Frescobaldi, *Viaggio*, s. 77; Lannoy, *Voyage*, s. 315.

¹³¹ Bk. W. Heyd, *HCL*, II, 429.

¹³² Bk. *Inbâ*, I, 86^a.

¹³³ İçine, altı büyük demir kapı vasıtasıyla girilen *İskenderiye*, Berkuk devrinde, geniş ve yüksek surları hâvi olup, 200'er adım mesafe ile sıralanan müstahkem kuleleri, Arap, Türk ve Suriyeli askerler tarafından muhâfaza ediliyordu. Tafsîlât için bk. Frescobaldi, *Viaggio*, s. 77; d'Anglure, *Le Saint voyage*, s. 79; Lannoy, *Voyage*, s. 315. Krş. Léon L'Africain (=Leo Africanus), *Description de l'Afrique*, II, 189 v.d., Norden, *Travels*, I, 6.

¹³⁴ Gazâ maksadiyle, Altunbuğā al-Çöbânî'nin maiyetinde, *İskenderiye*'ye gelen Barka Fakîh'in *manzume*'sinde bu heyecanı görmek mümkündür:

yeniden *Reşid*'e taarruz etmeleri üzerine, şehrin imdadına Yunus an-Navrûzî ile Altınbuğa al-Mu'allim'i gönderen Berkuk, Hristiyanlara karşı harekete geçen Kahire'lilerin, başlarında Nâib Sûdûn aş-Şayhûnî ve Kahire'nin mezhep kadıları olduğu halde, gidip *Bâb al-Ğaşr*'daki *al-Mu'allâka kilisesi*'ni ¹³⁵ tahrip etmelerini önleyemedi (786/1384) ¹³⁶. Bu arada, *Haleb*'de bulunan büyük bir Hristiyan kilisesinin halk tarafından yıkıldığına dâir kayıtlar vardır ¹³⁷.

Berkuk'un aldığı mukabil tedbirler üzerine, telâşlanan Cenevizliler, 788 senesi cemaziyelâhinde (=haziran 1386) *Kahire*'ye elçiler gönderip bâzı teşebbüslerde bulundularsa da, *Trablus*-*Şam*'a karşı giriştikleri yeni bir taarruz yanında, *Mısır*'a esir götürülen gemilerin yollarını kesip, Tâcir as-Sultânî Hôcâ 'Osman'ın kardeşi Hôcâ 'Alî ile Berkuk'un yeğeni esir etmeleri yüzünden, garplılarla yaptıkları anlaşmalarda "*canlı ticâret metâi*" yani köleleri ön plâna almış görünen Memlûklarla, vahim sonuçlar vermesi muhtemel yeni bir ihtilâfa düştüler. Filvâki, Memlûklar tarafından, mensup oldukları milletin ileri gelenleri arasından seçilmiş birer rehine nazarı ile bakılıp, akdedilen muahedelerin icrâ ve tatbikatından ve mezkûr Sultanlık sahillerine denizden yapılan korsanlık hareketlerinden doğrudan-doğruya mes'ûl tutulan Konsolosların taziyeki ile ¹³⁸, yeni sulh teşebbüslerinde bulunan Cenevizliler, 791 senesi mu-

*Kelip Sıkenderge tecrid için
Atayın tep kâfirdin mü'min için
Bilesinde keldim niyet-i ğaza
Töketdim kitabını uş onda yaza
Mücahid murabîf niyetim hâliş
Atayın tep özni kâfirdin alıs*

.....
Bu Altınbuğa beg birle kıldım seferni

Kırayın tep keldim uşul كسر ni

Bk. *Manzume* (Mısır'da yazılan ilk Kıpçakça metin), nşr. A. İnan, *XIII.-XV. Yüzyıllarında Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri*, *Belleten*, 1953, s. 64 v.d. Bu manzumenin edebî kıymeti hakkında bk. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 371 v.d.

¹³⁵ Bk. İbn Dökmağ, *al-İntişâr*, IV, 26, 107.

¹³⁶ Bk. *İnbâ'*, I, 82^b. Böyle bir hâdise, 721 (=1321) de, bir çok kilisenin tahribine sebep olan ayaklanma istisna edilecek olursa (bk. *Hıtaf*, II, 511 v.d., Quatremère, II, 179 v.d., *ROC*, XXII, 393), 755 (=1354) de vukû bulmuş ve *Kahire*'nin dış mahallesindeki *Şubrâ-Damanhûr kilisesi* tahrip edilmiştir. Bk. *Hıtaf*, II, 500; nşr. G. J. Wiet, I, 292 v.d., Quatremère, II, 213 v.d., *BİFAO*, I, 176.

¹³⁷ Halep Nâibi Yulbuğa an-Nâsîrî'nin *Kahire*'ye mektubu, bk. İbn Makânîs, *Dîvân*, 118^b.

¹³⁸ Bir vesikada, mesûliyeti Cenevizlilere atan Venediklilerin, onların kendi milletlerinden olmadıklarını (*de lor generacion*) tasrih ettiklerini görüyoruz. Bk. Mas-Latrie, *Traité*, *Appendice*, s. 94.

harreminin 19'unda (= aralık 1388) *Kahire*'ye yeni bir elçi gönderip esirleri iade ettilerse de¹³⁹, Memlûk Sultanlığı dâhilinde yaşayan Hıristiyanlar (Yâkubîler, Melkîler)¹⁴⁰ ile hac maksadiyle gelen yabancılar hakkında yeni kanunlar vazedilmesine mâni olamadılar. Berkuk, mukaddes yerleri ziyârete gelen hacıları sıkı bir kontrole tâbi tutan kanunların, şiddetle tatbik edilmesini emretmiş idi.

İşte bu kanunla hareket eden mahalli devlet memurları, 1389'da, hac maksadiyle *Suriye*'ye gelen Comte d'Eu (= Philippe d'Artois) ile Marechal Boucicaut'yu tevkif edip, *Kahire*'ye gönderdiler. Dört ay devam eden esâretlerinden, 26 mart 1389'da, *İskenderiye*'de mukim Venedik Konsolosunun müdâhalesi ile kurtulup, *Suriye*'ye avdet eden Kont ile Marechal¹⁴¹, mahalli devlet memurlarının müsâadelerini istihsal etmeleri üzerine, *St.-Paul* ve *St.-Catherine*'i ziyâret etmişlerdir¹⁴².

¹³⁹ Bk. *İnbâ'*, I, 103^a, 115^b; *Sulûk*, III, 136^b.

¹⁴⁰ Cenevizlilerin bu mütemâdi taarruzları, şüphesiz, Memlûkların Hıristiyanlar hakkındaki müsâmahasını arttırmamıştır. Bununla berâber, Sultanlığın, bu vaziyette Melkîler ile Yâkubîler arasında bir fark gözetttiği tahmin edilebilir. Bu devirde, ekseriyetini Yâkubî mezhebinde bulunan Kiptîlerin teşkil edip, yerli halkdan sayılan Hıristiyanlar hakkında şu eserlere bk. Sigoli, *Viaggio*, s. 83; Léon L'Africain, *Descrip. de l'Afrique*, II, 193; G. W., *Isl. Ans.* madde: *Kiptîler*, VI, 716 v.d.

¹⁴¹ Bk. Le Roulx, *La France en orient*, I, 165, not. 1. Marechal Boucicaut'nun, bilâhare, ağustos 1403'de, Memlûk Sultanlığına karşı muhasamata girişerek Suriye sahillerine akın yapması (bk. *Livre des faits du Marechal Boucicaut*, nşr. J. Buchon, s. 627. Krş. Le Roulx, *ayn. esr.*, I, 436 v.d.), bu esâret hâdisesiyle alâkalı olmalıdır.

¹⁴² Bk. *Livre des faits du Marechal Boucicaut*, s. 582. Berkuk devrinde, aynı müsâadeyi istihsal edip, ismi geçen mukaddes yerleri ziyâret eden Fransız ve Rus hacılarının tasvirleri hak. bk. H. Omont, *Journal d'un Pèlerin français en terre Sainte* (1383), *ROL*, III, 1895, s. 457; *Itinéraires Russes en Orient*, trc. Mme B. de Khitrowo, Genève, 1889, s. 149 v.d.; s. 165 v.d.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BERKUK HAKKINDA DÜŞÜNCELER

§ 1: *Berkuk'un son günleri.*

Mısır'daki muhtelif iktâ'lara sâhip ümerânın kendisine karşı cephe almalarından her an endişe eden Berkuk'un, en yakın adamlarını bile tevkif ettirmekten geri durmadığı göz önünde bulundurulacak olursa, son günlerini daimî bir emniyetsizlik içinde geçirdiği tahmin olunabilir. Nitekim, 800 senesi muharreminde (=Eylül 1397) Atâbak Gümüşbuğâ al-Ḥamavî¹ ile Amîr Silâh Baklamış al-ʿAlâ'î'yi tevkif ettiren Berkuk², çok geçmeden, Fas, Tunus ve Telemsan Sultanları'nın elçilerini kabul ettiği sırada³, ʿAlî Bâ'y'ın suikastına marûz kaldı.

(i) ʿAlî Bâ'y'ın isyânı.

Mısır'daki Muḳaddamlar (b. bk.) arasında mümtaz bir mevki işgâl edip büyük Ra's Navba'lık vazifesinde bulunan ʿAlî Bâ'y al-ʿAlâ'î⁴, Yulbuğâviya Memlûklarının başında olarak, Berkuk'u ihâl etmek üzere giriştiği teşebbüste, kale meydanında verilen umumî ziyâfet yüzünden⁵,

¹ 768 (=1367) de, Yulbuğâ al-ʿUmarî al-Ḥaşşakî'nin hizmetinde bulunan Gümüşbuğâ al-Ḥamavî, bütün bu hareketlerinde Berkuk'u desteklemiş idi (y. bk.). Hayâtı hak. bk. Weil, *Chalifats*, IV, 564; V, 4 v.d., L. A. Mayer, *Seracenic Heraldry*, s. 147, not. 1; Muḥammad Râğıb, *ʿAḳām an-Nubalâ*, II, 466 v.d.

² Bk. *İkḍ*, XX, 22; *Rıḥla*, 83^b v.d.

³ Bu sefâret hey'eti hak. bk. *İkḍ*, XX, 20. Berkuk'un Tunus Sultanına mektubu, bk. *Şubḥ*, VII, 379-384.

⁴ İbn Şâhîn az-Zâhiri'ye göre (bk. *Zubda*, s. 148, fransızca nşr. s. 250), ʿAlî Bâ'y, Berkuk tarafından satın alınıp yetiştirilmiştir. Ayr. bk. *Mavrid*, 85^a; *Nucūm*, V, 261.

⁵ Berkuk'un, Memlûk Sultanlarını takliden tertib ettiği bu umumî ziyâfet için tedârik edilen malzeme, ʿAynî (bk. *İkḍ*, XX, 31) tarafından tafsîl edilmektedir: 20,000 batman et, 200 çift ördek, 1,000 av kuşu, 20 kısırak, 300 kantar şeker, 30 kantar kuru üzüm ve incir, Tamurbugâvî içkisi (Tamurbugâ şarabı, bk. *İnbâ*, I, 139^a) ve Boza.

muvaffak olamadı. Zirâ, kendi Memlûklarının ikazı üzerine⁶, meydana kapularını açtırıp, hazırlanan yemek ve yiyecekleri de halkın yağmasına terkeden Berkuk, husûle gelen karışıklık sırasında kaleye çıkacak vakit bulabilmiş idi.

Bu ilk teşebbüsdeki başarısızlıktan münfeil olarak *Birka al-Fîl*'deki evine çekilen 'Alî Bâi, halici küşâd etmesini müteâkib *Nil* yoluyla avdet eden Berkuk'u, *Iştabl*'a geldiği bir sırada, öldürmek istedi ise de, Yulbuğâ al-Hâşşakî Memlûklarının armasını taşıyan bir Memlûkun ihbarı üzerine, muvaffak olamadı; *Kal'a al-Kabş* (=İbn Tölün câmii yaındaki mahalle)⁷ önüne gelen Berkuk, Camdâriyaların fedakârlıkları sayesinde, Şâdd al-Şarâbhâna Nikbây'ın teşvik ettiği anlaşılan 'Alî Bâi ile Memlûklarının hücumlarından kurtulup, *Bâb al-Sûlsâ*'ya sığındı⁸. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Yulbuğâviya Memlûkları ile az-Zâhiriyyalar arasında cereyan eden sokak muharebelerine, Berkuk lehinde hareket eden halk da karışmıştır. Nitekim, Nikbây'ın ölümü üzerine kaçan 'Alî Bâi'nin ve al-Vach al-Bahrî Nâibi Yulbuğâ al-Ahmadî al-Macnûn'un evleri bu sonuncular tarafından yağma edilmişti. Halkın müdahalesi üzerine önce mağlûp sonrada esîr düşen 'Alî Bâi, Berkuk tarafından isticvab edilmesini müteâkip, işkence ile öldürülmüştür⁹. Ra's Navba an-Nuvvâb Navrûz al-Hâfızî'nin de bu isyâna karıştığına dâir bâzı kayıtlar vardır¹⁰.

(ii) Berkuk'un ölümü.

Kaynakların bildirdiklerine göre, 801 senesi şevvalinin 5 nci salı günü (=10 haziran 1399), *Kal'atu'l-Cabal* önündeki meydanda mızrak tâtîmi yapan Berkuk, yorgunluktan ve yediği kağdâvî balının verdiği hararet yüzünden, mezkûr ayın 9 ncu cumartesi günü yatağa düşmüştür¹¹.

Berkuk'un hastalığı sırasında, *Kahire*'de, hemen her saat başı kaleden haber alan halkın bâzı karışıklıklara sebep olduğu anlaşıyor. Nitekim, çarşı ve pazarların kapanması ile neticelenen taşkınlıkların

⁶ Bk. *İkd*, XX, 31.

⁷ *Kal'a al-Kabş* ve *Birka al-Fîl* hak. bk. *Zubda*, s. 30. Krş. Salmon, *Etudes sur la Topographie du Caire, la kal'at-al-Kabch et la Birkat al-fil* (Mém. p. p. les membres de l'Inst. Franç. d'Arch. orien. au Gaire, t. VII, fasc. I).

⁸ Bk. *İkd*, XX, 33; *Nucûm*, V, 261; *Ukûd*, II, 146.

⁹ Bk. *İkd*, XX, 36; *Mavrid*, 85a.

¹⁰ Bk. Weil, *Chalifats*, V, 133; L. A. Mayer, *Seracenic Heraldry*, s. 172 v.d.

¹¹ Bk. *İkd*, XX, 57; *İnbâ*, I, 146b; *Coehar*, 96b; *Nucûm*, V, 266; *İbn İyâs*, I, 314.

müsebbibi olmakla itham edilen kimseleri şiddetle tecziye etmek zorunda kalan Kahire vâlisi 'Alâ' ad-Dîn b. at-Tablâvî, halkın kendi iş ve güçleri ile meşgul olup, Sultanın sıhhatine dua etmelerini emretmiş idi¹².

Bu karışıklıklar sırasında kendine gelen Berkuk, başda Halife al-Mutavakkil olmak üzere, *Ḳal'atu'l-Cabal'a* dâvet ettiği Mısır baş-Kadıları Şadr ad-Dîn al-Manâvî aş-Şâfi'î, Camâl ad-Dîn Yûsuf al-Hanafî, İbn Haldûn al-Mâlikî ve Burhan ad-Dîn al-Hanbalî'ye, oğullarından Farac, al-'Azîz ve İbrâhîm¹³ 'e biat etmelerini ricâ etmiş ve biat merâsimini müteâkip, evvelce hazırlamış olduğu vasiyetnâmesini teslim etmiştir. Kendisinin arzusu üzerine umûma kırâat olunan bu vasiyetnâmede, Halife, bütün işlerin nâzırı gösteriliyor, Farac'ın saltanata geçmesi arzu ediliyordu. Gene aynı vasiyetnâmede, zevceleri ile cariye ve hademelerine 220,000 dinar bırakan Berkuk, ölümünden sonra, *Amîr Yûnus ad-Davâdâr Tûrbesi* yanındaki havuz kenarına yapılacak bir türbeye gömülüp sâir emlâkinin buraya vakf edilmesini istiyordu¹⁴.

Berkuk, 801 senesi şevvalinin 15 nci cuma gecesı (= 20 haziran 1399) vefât etti. Ertesi günü, Aytmış'ın evinde toplanarak vasiyetnâmeyi tatbîke karar veren ümerâ, *İştâbl'a* dâvet ettikleri Farac'a biat etmelerini müteâkip¹⁵, *Zardhâna kapusu* önünde gasledilip, namazı Şâfi'î baş-Kadısı Şadr ad-Dîn al-Manâvî tarafından kıldırılan cenâzeyi aş-Şahrâ' (= *Maydân al-Ḳabak*) da bulunan türbesine defnettiler¹⁶. Berkuk'un ölümü üzerine, oğlu Farac'a, 1,400,000 altın dinar, aynı kıymette yiyecek-giyecek ve 5,000 deve ile 6,000 at kalmıştır¹⁷.

¹² Bk. *İk'd*, XX, 59; *İnbâ'*, I, 146^b.

¹³ Zayn ad-Dîn Barka al-Çöbânî'nin iktâ'ına sâhip bulunan diğer oğlu Amîr Nâşır ad-Dîn Muḥammad, 797 (=1394/5) de vefât etmiştir. Tafsîlât için bk. *İnbâ'*, I, 144^a.

¹⁴ Sarayla yakın alâkası olduğu anlaşılan 'Aynî'ye göre, Berkuk, namına izâfe edilen Medreseye (= *Madrasa az-Zâhirîya*) gömülmesine muhâlif idi. Bk. *İk'd*, XX 59.

¹⁵ Bk. *İk'd*, XX, 60; *İnbâ'*, I, 147^a; *Caḡhar*, 93^b; *Macmû'a*, 189^b; *Rihla*, nşr. at-Ṭancî, s. 347. Yapılan merâsim hak. bk. *Şubḥ*, III, 277.

¹⁶ Bugün harap bir halde bulunup, halk tarafından, yanlış olarak, *Halîfeler mezarı* tesmiye edilen Türbe (*at-Turba wa'l-Ham kah az-Zâhirîya*), birbirine benzeyen iki kümbet ve iki minare ile bir mescid manzarası irâe etmektedir. Taştan mamûl kümbedler, bilâhare, Farac tarafından inşa ettirilmiştir. Bk. Mme R. L. Devonshire, *Quatre-Vingts Mosquées et autres monuments musulmans du Caire*, Le Caire, 1925, s. 27, PL. XXX, XXXI, XXXII, XXXIII; ayn. müell., *L'Égypte Musulmane*, Paris, 1926, s. 98, PL. XXXVII. Diğer Türbe ve Zâviyeler hak. bk. W. Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans*, s. 32-33.

¹⁷ Bk. *İk'd*, XX, 68. Krş. *Salûk*, III, 212^b.

Bu hâdisenin hariçdeki te'sirlerine gelince ; Temur'un, kendisinden her zaman çekindiği Berkuk'un ölümüne memnun olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, İbn-Haŋiŋ an-Nâşiriya'nın bildirdiğine göre, Berkuk'un ölümünden büyük bir ferah duyan Temur, haberi getirene 15,000 dinar vermiştir¹⁸. İbn 'Arabşâh ise, Hind seferinde iken bu haberi alan Temur'un sevinçten uçuğunu tasvîr eder¹⁹. Ahmedî'nin *Dâsitân*'ında, Yıldırım Bayezid'in de bu haberdan memnun olduğuna dâir bâzı kayıtlar vardır²⁰.

§ 2: Karakteri.

Berkuk'u bizzât gören seyyahlardan Frescobaldi, Sigoli ve Thomae de Swynburne, onun tam bir sultan evsafını hâiz olduğunda (= *magnus soldanus*) müttetikdirler. Öte yandan, 'Aynî, uzun boylu ve geniş omuzlu olup, adeli bir vucuda sâhip olduğunu belirttiği Berkuk'un çenesinde seyrek ve kısa kesilmiş kırçıl bir sakalın bulunduğunu zikreder²¹. Kaynaklar, umûmiyetle, iyi bir binicilik (= *furûsiya*) vasfı yanında mahir bir mızrak atıcısı olarak târif ettikleri Berkuk'un, her sene *Nîl*'in taşması şerefine²² *Maydân al-Kabîr*'de tertip edilen merâsimplere iştirak edip²³, ümerâ ile birlikte, İslâm âleminde ağır beden hareketleri arasında sayılan kürre oyunu²⁴nu (*la'b al-kurra*= atlı top oyunu)²⁵ oynadığını (*fa-yarkabûna va ya'abûna al-kurra*) bildirirler²⁶.

فلما بلغه موت السلطان الملك الظاهر برقوق فرح فرحاً عظيماً وأخبرت أنه أعطي لمن نشرته بموت
الملك الظاهر برقوق خمسة عشر ألف دينار . bk. I. 238^a.

¹⁸ B'c.s. 71. Ayr. bk. *Rihla*, nşr. at-Ťancî, s. 335.

²⁰ *Bunı işidüb Şâma ol kasd eyledi*
Mısr binüm oldu diğü söyledi
Dimedi oi öldi ben dahı ölürem
Şöylekim ol oldu ben dahı oluram.

Bk. *Dâsitân-ı Tavârih-i-Mulâk-ı-Al-ı'Osmân*, nşr. N. S. Banarlı, *TM*, VI, 1936—39, s. 131, str. 20—23.

²¹ Bk. *Ş.Ş.*, XX, 62.

²² 'Alî Bâşâ Mubârak, yaptığı cedvellerde, bu taşmaları tesbit etmiştir. Bk. *al-Hıtaf al-Cadida*, XVIII, 62—63.

²³ 784 (1382) de, *Nîl*'in taşması şerefine Şayh Badr ad-Dîn az-Subkî'ye yazılan mektup, bk. İbn Makânîs, *Divân*, 63^b; al-Ğuzûlî, *Ma'âlî al-Buîr*, 124^b.

²⁴ Bk. İbn Sînî, *Kânûn*, Mısır, 1294, I, 258 v.d.

²⁵ Burada mevzuubahis olan atlı top oyunu, *Yakın-Şark*'da Türkler arasında çok yayılmış olup *gıy-u-çavğân* olarak biliniyordu. Arapçaya *gıy* karşılığı *kurra* (top) şeklinde geçmiştir. Bu oyunun menş'î ve yayılışı hak.bk. al-Hasan b. 'Abd Ailâh, *Âşâr al-Uval fî Tariib ad-Duval*, s. 13; Quatremère, *Hist. des Sult, Man.*, I, 123 v.d., Barthold Laufer, *The Early History of Polo*, New-York, 1932. Krş. Muammer Eroğlu, *İsl. Ans. madde: Çevğân*, III, 388—389.

²⁶ Bk. *Şubh*, VIII, 333; *Sulûk*, III, 123^a.

Devrin müellifleri tarafından âdil ve vakar sâhibi bir hükûmdar olarak tavsif edilen Berkuk'un²⁷, mütedeyyin olduğu kadar²⁸ cesur olması²⁹ yanında zamanın ilimlerine de âşinâ olduğu anlaşılmaktadır. Dâima ihtiyatlı hareket edip, en küçük tedbirleri bile almakda ihmal göstermiyen Berkuk, devlet idâresinin işlerini sıkı bir murakabe altında bulundururdu. Bununla herâber, *Kahire*'deki bir çok câmi ve hânîkâhlara ezcümle *Ḳarāfa* (= *Kahire*'nin mezarlığı)³⁰ daki türbelere pek çok para tahsis edip, kıtlık senelerinde de fukarâya yardımda bulunan Berkuk'un³¹, borçlarının tasviyesinde lâkaydı kaldığı gibi mal toplamağı sevdiğine hattâ bir kısım din adamlarından rüşvet aldığına dâir bâzi kayıtlar mevcuttur³².

Berkuk, önceleri pazar ve çarşamba günleri, 797 (=1395) senesinden sonra ise, cumartesi ve salı günleri, yanında Kâtib as-Sırr, ad-Davādâr (b. bk.) ve Nâ'ib al-Cayş (b. bk.) olduğu halde, *İşṭabl*'a gidip, Amîr Cāndâr'ın huzuruna getirdiği şikâyetçileri dinlerdi. Devrin müellif ve seyyahları, bu sırada büyük bir dirâyetle dâvaları hall-u fasl eden Berkuk'un, sâir ümerâya örnek olmak maksadını güttüğüne işâret ederler³³.

Öte yandan, hakk-ı kazada olduğu gibi sâir dinî mesâilin hallinde o zamana kadar mühmel kalan türkçeyi resmî lisan olarak kabûl ettiği anlaşılan Berkuk³⁴, bir çok eserlerin bu dile tercümelerini emretmiş

²⁷ Nitekim, muâsırlarından İbn Makânîs, onu, "Amrû'dan daha şecâatli ve kisrâ'dan daha âdil " *اشجع من عمرو وأعدل من كسرى* olarak tavsif etmektedir. Bk. *Dirân*, 10^b v.d.

²⁸ Bk. *Sulûk*, III, 213^b : *İnbâ'*, I, 82^b ; *Rihla*, 69^b v.d., 73^a.

²⁹ Nitekim, 1432'de, *Suriye*'de seyahat eden Bertrandon de la Broquière, Berkuk'un bu şöhretine işâret etmektedir: "Ce Berkoc fu vaillant homme, car encores en est renommée audit pays", bk. *Le Voyage d'Outremer*, nşr. Ch. Schefer, s. 37.

³⁰ *al-Ḳarāfa al-kabrâ* ve *al-Ḳarāfa al-şuğrâ* (bk. İbn az-Zayyât, *al-Kavākib as-Sayyāra*. Krş. *Zubda*, s. 27) , *Kahire*'nin mezarlığı olup, seyyahlar tarafından "La Caraffe" şeklinde kaydedilmektedir. Msl. bk. Léon l'Africain, II, 509.

³¹ *Sulûk*, III, 214^a ; İğâsa, trc. *Tārîḫ-i-kaḫṫ-ı-Mısr*, 35^b.

³² مع هذا كان يحب جمع المال ولا يتمتع من اخذ الرشا من الوظائف الدينية bk. *İk'd*, XX, 62 v.d. Ayr. bk. *Maṭlab*, 123^b , Temür, 796 senesinde Berkuk'a gönderdiği mektubda (y. bk.), bu husûsa işâret ediyordu : وكيف يسمع الله دعاكم وقد اكتم الحرام واكتم bk. *İnbâ'*, I, 135^b .

³³ Bk. İbn al-Furât, IX, 17; Sigoli, *Viaggio*, s. 42.

³⁴ ان يرفوق تكام بالتركي حق القضاء bk. *İnbâ'*, I, 65^a.

olmakla³⁵, mezkûr dile hizmet edenler arasında³⁶ mümtaz bir mevki işgal etmiştir.

(i) M e m l û k l a r ı .

Sayıları 6,000 ile 12,000 arasında tahavvül edip³⁷ ekseriyetini Çerkeslerin teşkil ettiği Memlûklarını (=az-Zâhiriya), istikbale mâtûf bir gayretle çoğaltıp, bunların Türklere ve Rumlara (=Anadolulara) üstünlüklerini sağlayan Berkuk'un³⁸, Kālāvūn torunlarını bertaraf etmesi göz önünde bulundurulacak olursa, ismine nisbet edilmesi muhtemel bir hânedânın kurulmasını istihdaf eden tasavvurları olduğu tahmin olunabilir. Onun, Memlûk Sultanlığının muhtelif kademelerinde vazifeli Nâ'ib ve Kaşifleri olduğu gibi sâirlerini de kendi Memlûkları (=az-Zâhiriya) arasında seçmesi çok mânidardır. Nitekim, Atâbak al-'Asâkir Amîr Aytmış, Ra's Navba Arıştay, Amîr Silâh, Memlûkları arasından seçilmiş kimseler olup, metinlerde isimleri sık-sık geçen ümerâdan Tağribirdî, Argünşâh, Sūdūn al-Mârdînî, Ustâdâr Amîr Yulbuğâ al-Ahmadî al-Macnūn, büyük Hâcip Fâris, büyük Hâzindâr Yaşbak, büyük Amîr Ahûr Sūdūn, büyük Davâdâr Amîr Baybars, Dımaşk Nâibi Amîr Tanam, Halep Atâbaki Çolpan, Hama Nâibi Damurdâş al-Muhammadi al-Hâşşakî³⁹, Safad Nâibi Amîr Altunbuğâ al-'Osmânî, Tıرابلس-Şam Nâibi Yûnus Bâlta, Gazza Nâibi Amîr Kârakâş, Karâk Nâibi Sūdūn az-Zarîf, Malatya Nâibi Amîr Doğmâk⁴⁰, nihâyet Iskenderiye Nâibi Amîr Farac al-Halabî, az-Zâhiri nesbesini muhâfaza eden Memlûklardır; bir kısmı sonradan Sultan olmuştur.

³⁵ "Buyurdı gör siza turkî dilinca söylemen", bk. Sultan Berkuk'un emriyle yazılan türkçe siyer kitabı, Nuruosmaniye Ktp. Türk. Yazm. nr. 3347, 2^a; Mustafa b. Yusuf 'Umar ad-Darîr, Siyer-i Nebî tercümesi, Üniv. Ktp. Türk. Yazm. nr. 2384, 6^b.

³⁶ al-Malikî az-Zâhiri nisbesini kullanan ümerânın bu husûsdaki hizmetlerini de belirtmek isteriz. Nitekim, Barka Fakih, Kitâb İrşâd al-Mulûk va's-Salâtin (Ayasofya Ktp. nr. 1016, 1^a — 2^b) ini Sayf ad-Dîn Bâcmân'ın arzusu üzerine yazmış, ad-Darîr'da Futûh aş-Şâm'ı Çolpan namına tercüme etmiştir. Ayr. bk. Tölû bîk'in isteği üzerine yazılan ok atmak ilmi hakkındaki türkçe eser, bk. Veliyüddin Ef. Ktp. nr. 3176.

³⁷ Bk. Şubh, V, 416. Krş. Zubda, s. 27. İbn Tağribirdî tarafından 5,000 olarak kabûl edilen bu rakkam (bk. W. Popper, Egypt and Syria, s. 98), Sigoli'ye göre, 6000'e kadar yükselemiştir. Bk. Virgilio, s. 42.

³⁸ وكان يحب الاستكثار من الممالك ويقدم الجراكسة على الاتراك والروم bk. Sulûk, III, 219^b. Krş. Astarâbâdî, s. 340.

³⁹ Evvelce Hama ve 795 (=1393) de Tıرابلس-Şam Nâibi olan bu Emîr bak. bk. L. A. Mayer, Saracenic Heraldry, s. 114; Weil, Chalifats, V, 78 v.d., Râğıb Tabbâh, I'lâm an-Nubalâ², II, 485 v.d., 504 v.d.

⁴⁰ Bu Emîrin hayâtı hak. bk. L. A. Mayer, Saracenic Heraldry, s. 116; M. van Berchem, Inschriften Oppenheim, no. 52, s. 43.

§ 3: *İnşâatı.*

(i) Madrasa az-Zâhirîya.

Berkuk'un Mısır'da inşâ ettirdiği mebâni arasında, kendi namına izâfe edilen Medrese⁴¹, mümtaz bir mevki işgâl etmektedir. İki Saray arası (*bayn al-kaşrayn*) mahallesinde, Kâmilîya ile Şâlihîya Medreseleri arasında, Şâdd al-⁴²amâ⁴²ir Çarkās al-⁴³Halîlî nezâretinde inşâ edilen bu Hânîkah-Medrese-Türbe⁴³, *Sultan Hasan Medresesi*⁴⁴ şeklinde tertib edilmiş olup, iç-avluya bakan dört büyük kemeri hâvidir. Aile mezarlığı, kırmızı ve beyaz taşla inşâ edilen Medresenin şimâli şarki köşesindedir; buronzdan mamûl olup gümüşle işlenmiş olan kapısı ise buraya ayrı bir güzellik vermektedir⁴⁵.

Muâsır müellifler tarafından tavsif edilen Medrese, 788 (=1386) senesi muharreminin 11 inci çarşamba günü, hususî merâsim ile, âyine açılmıştır⁴⁶. Merâsimde bizzât hâzır bulunmak sûretiyle halka pek çok sadaka dağıtıp ülemâya da yemekler tevzî ettiren Berkuk, Medreseye dört mezhebe mensup imamlar ile şûfi, hâfîb ve kâri'ler (cem. kurrâ⁴⁷) tâyin etmiştir⁴⁷. Ayrıca, ders vermek üzere bir çok meşhur ülemânın

⁴¹ Evvelce mevcûd bulunan *Hân az-Zakât* yerinde inşâ edilip (bk. *Maṭlab*, 117*), bu gün Bakırcılar caddesinde, *al-Mârîstân al-Manşûrî Câmisi*'nin yanında bulunan bu Medrese, 'Alî Bâşâ Mubârak zamanında *Berkuk Câmisi* (=Cân.⁴ *al-Barḳūḳiyya*) ismiyle tanınıyordu. Bk. *al-Hıṭaṭ al-Cadîda*, II, 13; VI, 4. Ayr. bk. 'Umar al-İskandarî, *Ta'riḥ Mısır ilâ Fath al-Osmânî*, s. 240.

⁴² Şâdd al-⁴²amâ⁴²ir veya Nâzır al-⁴²imâra (=baş-mühendî) hak. bk. *Zubda*, s. 115. Krş. *CIA*, I, *Egypte*, 742 v.d.; 751.

⁴³ Medresenin mimarı Şihâb ad-Dîn Aḥmad b. Muḥammad at-Tûlûnî'dir. Bk. *Subḥ*, II, 298; İbn al-Furât, IX, 34, 119, 477. Krş. G. Wiet, *Cultures*, App. nr. 297.

⁴⁴ *Sultan Hasan Medresesi* hak. bk. E. T. Richmond, *Moslem Architecture*, s. 134 v.d., Franz Pascha, *Kairo*, s. 68 v.d.

⁴⁵ Medrese hakkında umûmiyetle bk. Mme R. L. Devonshir, *Quatre-Vingts mosquées*, s. 23, PL. XXX; ayn. müel., *L'Egypte Musulmane*, s. 93, PL. XXVII; K. A. C. Creswell, *The origin of the Cruciform plan of Cairene Madrasas*, BIFAO, 1922, s. 44 v.d., ayn. müel., *Brief Chronology of the Muhammedan Monuments in Egypt to A. D. 1517*, BIFAO, XVI, tür. yer. Ayr. bk. Franz Pascha, *Kairo*, s. 85 v.d., D. S. Margoliouth, *Cairo, Jerusalem-Damascus*, s. 102; E. T. Richmond, *Moslem Architecture*, s. 145; L. Hauteceur et G. Wiet, *Les Mosquées du Caire, Album II*, PL. 146, 147, 148. Krş. Maḥmûd Rızk Salim, *ʿAşr Salâtîn al-Mamâlik*, III, 53-57, No. 48.

⁴⁶ Câmî ve Medreselerin açılışı hak. bk. Jons. Pedersen, *Isl. Ans.* madde: *Mescid*, cüz. 80, s. 81. Açılış hutbesi, bk. *Rihla*, nşr. at-Ṭancî, s. 286.

⁴⁷ Bk. Seḥâvî, *Vaciz al-Kalâm*, 53^b. Berkuk, İbn Haldûn'u Mâlikî mezhebinde dersler vermek üzere tâyin etmiş idi: «وعين لي فيها تدريس المالكية» bk. *Rihla*, nşr. at-Ṭancî, s. 286.

dâvet edildiği⁴⁸ dört mezhebe âit bu Medreseye⁴⁹ vakıflar tahsis eden Berkuk⁵⁰, bir çokda kitap ihdâ etmiş idi⁵¹.

Maḳrîzî'nin bildirdiğine göre, muhtelif revaklarda oturan mücāvîrler (=câimde oturan talebe), ikinci namazından sonraders görüyor ve Berkuk'un emriyle, her gün, ekmek ile pişmiş et, ayda bir def'aya mahsûs olmak üzere de, tatlı, zeytin yağı, sabun ve bir miktarda para (dirhem) alıyorlardı⁵².

Devrin müellifleri tarafından tafsîl olunduğu üzere, mezkûr Medresede, 'ulûm naklîya ismi altında toplıyabileceğimiz yedi ders yapılyordu ki, bunlar arasında tafsîr, ḥadîs ve kırâ'ât gibi kısımları zikredebiliriz⁵³.

(ii) D ı m a ş k H a n ı (=Kan Berkoc).

Memlûk kaynaklarında ismi geçmiyen bu han (=Kan Berkoc), tüccar mallarının muhâfazasına tahsis edilmiş olup, 1432'de *Dımaşk*'ı ziyaret eden meşhur fransız seyyahı Bertrandon de la Broquière tarafından zikredilmektedir⁵⁴.

⁴⁸ Nitekim, evvelce, *Herat, Hârizm, Kırım ve Mardin*'de bulunan Aḥmad b. Muḥammad aş-Şayḥ 'Alâ' ad-Dîn aş-Sirâmî al-Hanafî, mezkûr Medresede ders okutmak üzere *Mısır*'a dâvet edilmiş idi. Bk. *Muḳaffâ*, 126^b

⁴⁹ *Mısır*'da, dört mezhebe âit ilk Medrese (bk. *Aş-Şâlihîya*), al-Malik aş-Şâlih Naem ad-Dîn Ayyûb tarafından yaptırılmıştır. Bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *İsl. Ans. madde: Melik-üs-Sâlih*, cüz. 77, s. 678.

⁵⁰ Bk. *Salûk*, III, 214^b; İbn al-Furât, IX, 427; *Husn*, II, 147. Memlûklar devrinde bu gibi câmi ve medreselere emlak ve erazi tahsis edilmiştir. Msl. bk. *CIA*, I, *Egypte*, nr. 247, 252, 528; H. Sauvaire, *Descr. de Damas*, *JA*, III, 1894, 263 v.d.

⁵¹ Berkuk'un bu Medreseye vakf ettiği kitablardan bir kısmı, bugün, *İstanbul*'un muhtelif kütüphânelerinde mevcuttur. Nitekim, Feyzullah Efendi küüphânesinde 1469 numarada bulunan *Zubdat al-Fikra jî Ta'rîḥ al-Hicra* (müel. Baybars al-Manşûrî al-Ḥaṭṭâ'î, 1247—1325) adlı eserin VII. cildi, bâzı şartlar dermeyan eden Berkuk'un vakfını ihtiva etmektedir (bk. var. 2^a).

⁵² Bk. *Salûk*, III, 214^b. Berkuk'un, daha 784 (=1382) de, Câmi' al-Azhar da ika-met edip kanunî şekilde vâris bırakmadan vefât eden mucāvîrlerle (من مات من مجاورى) meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Bk. *Ḥiṭaṭ*, II, 276, nşr. G. Wiet, IV, 54.

⁵³ 'Ulûm naklîya, İslâmiyetin tesbit ettiği ilimleri ihtiva etmekiedir; bunlar arasında *kur'ân*, tafsîr ve yedi kırâ'ât, ḥadîs ve al-n'sih va'l-manşûḥ, muşalaḥ al-ḥadîsde dâhil olmak üzere, yardımcı ilimler, al-fıkh, bilhâssa al-farâ'iz, miras hukuku, uşûl al-fıkh, al-kalâm; umûmiyetle tatbikî kalâm addedilen at-taşavvuf, rüya tâbiri bulunmaktadır. Bk. İbn Haldûn, *Muḳaddîma*, I, 333 v.d., 370—379. Krş. Jons. Pedersen, *İsl. Ans. madde: Mescid*, cüz. 79, s. 63.

⁵⁴ Bk. *Le Voyage d'Outremer*, nşr. Ch. Schefer, s. 36, str. 1. Ayr. bk. M. Pigeonneau, *Hist. du Commerce de la France*, I, 328, not. 2. Krş. Heyd, *HCL*, II, 462.

(iii) Şerî'a nehri üzerine inşâ edilen köprü (=cîsr).

Berkuk'un, Ürdün'de, Şerî'a nehri üzerine, Dimaşk yolunu kapayan suların hücûmuna mâni olmak üzere bir köprü (cîsr=dubalı köprü) inşâ ettirdiği malûmdur. Muâsır müellifler tarafından devrin en mükemmel yapılarından biri olarak zikredilip⁵⁵, uzunluğunun 120 ve genişliğinin ise 20 zirâ olduğu belirtilen bu köprünün, Akkâ'ya giden merkez yolunun nehri katettiği Bahrat' al-Hûle'nin cenûbunda, Şerî'a üzerinde (على الشريعة) olduğu bilinen Cîsr Banât Ya'kûb (=Pont de filles de Jacob) olması icâp eder⁵⁶. Nitekim, Baedeker, bu köprünün XV. nci asırdan kalmış olmasını muhtemel görmektedir⁵⁷.

(iv) Cazîra ile Ravda arasında yapılan köprü (=al-kaṭara).

Berkuk'un, Cazîra ile Ravda arasında (بين الجزيرة والروضة) Zoḳāḳ al-Ḳanādîl tesmiye olunan mahalde⁵⁸, bir köprü (=al-kaṭara=taş-köp-rü) inşâ ettirdiği anlaşıyor. Evvelce inşâsına teşebbüs edilen bu köprü (=Kaṭara bâb al-baḥr?)⁵⁹, 784_h(=1382) de, Şâdd al-ʿamâ'ir Çârkas al-Halîlî tarafından tamamlanmış olup, müelliflerce târif ve tasvîr olunmaktadır⁶⁰.

Aynı senede, Halîc an-Nâşirî'nin ağzına kadar gelen diğer bir haliçin yapıldığına dâir kayıtlar vardır⁶¹.

(v) Kale tâmirleri.

İtalyan Cumhuriyetlerinin, ezcümle, Cenevizlilerin, Memlûk Sultanlığına taarruzlarından her an endişe eden Berkuk, bir çok hudud kalelerinin tahkimine önem verdiği cihetle, yediden tâmir ve teslih ettiği

⁵⁵ إيا ملكاً بنى جسراً يمدل || به حمل الإناث على الشريعة bk. İbn al-Furât, IX, 86. Krş. Sulûk, III, 214^b; İḳd, XX, 65; Uḳûd, II, 150^a

⁵⁶ Bu köprü hak. bk. ZDMG, LXIV, 694—700. Krş. İsl. Ans. madde: Cîsr Banât Ya'kûb, III, 198.

⁵⁷ Bk. Palestine, s. 233. Krş. İsl. Ans. madde: Cîsr Banât Ya'kûb, III, 198.

⁵⁸ Bk. Ḳalkaşandî, Ma'âşir al-İnāfa, 144^a.

⁵⁹ Ravla ile Cazîra aarsında inşâ edilen köprüler hak. bk. as-Suyûtî, Kavkab ar-Ravla, 21^a. Krş. Aly Bahgat Bey et A. Ga'riel, Fouilles d'al Foustât, s. 23 v.d. Halîc al-Ḳāhira ve Halîc an-Nâşirî üzerindeki köprüler hak. bk. W. Popper, Egypt and Syria, s. 25.

⁶⁰ Bk. İḳd, XX, 65; Cavhar, 84^a; İnbâ', I, 71^a; Maṭlab, 117^b, Uḳûd, II, 103^b.

⁶¹ Kahire'nin haliçleri hak. bk. İbn İyās, Naşḳ al-Azhār, 33^b v.d. Krş. W. Popper, Egypt and Syria, s. 25; Alî Bâşâ Mubâarak, al-Hiṭaṭ al-Cadîda, XVIII, 119 v.d.

İskenderiye'de büyük bir cephânelik (= *Hazâ'in as-Silâh*) yaptırmış⁶², 786 (=1384)de berzahını genişlettiği *Dimyat kalesi*'nin de burclarını tâmir ettirmiş idi⁶³. Ayrıca, *Buhayra*'daki *Damanhur* kalesinin surlarını yeniden inşâ ettiren Berkuk, kitâbelerinden de anlaşılacağı üzere, 796 (=1394) de, Temur'a mukavemete hazırlandığı bir sırada, *Baalbek kalesi*'ni de müstahkem bir hale getirmiştir.

(vi) *Ḳal'atu'l-Cabal*'in tâmiri.

*Al-Muḳaṭṭam*⁶⁴'dan derin bir hendek ile ayrılmış olması itibariyle, *Kahire*'nin en önemli mevkilerinden birini teşkil edip Memlûk Sultanlarının ikametlerine mahsûs konak (= *kaşr*, *balât*) ve sâir binalarını muhâfaza etmek üzere inşâ edilmiş sûr ve hendeklerle ihata edilmiş bulunan *Ḳal'atu'l-Cabal* (= *dağ kalesi*)⁶⁵, Berkuk devrinde, muhtelif burç ve demirden mamûl kapulara (= *abvâb min ḥadîd*) sâhip bulunuyordu⁶⁶.

Nil sularını kaleye çıkarmak için te'sis olunan büyük su hazinelerini tâmir ettirmekle işe başlayan Berkuk, kale altında küyük bir meydan (= *Maydân al-Kabîr*) inşâ ettirmek ve biri kale altında, diğeri *İş-tabl* civarında bulunan iki havuzuda yeniden yaptırmak sûretiyle⁶⁷, takviye ettiği kaleye bir sarnıç ile bir sebîl ilâve ettirmiş, esâsen mevcut olup yeniden tanzim edilen mektebe de vakıflar tahsis etmiştir⁶⁸.

⁶² Bk. *Sulûk*, III, 214b; İbn al-Furât, IX, 86.

⁶³ Bk. *İbnâ*, I, 82b. Berkuk devrindeki *Dimyat* hak. bk. İbn Doḳmâk, *al-İntişâr*, V, 80; *Huṭat*, nşr. G. Wiet, IV, 37 v.d., Léon l'Africain, *Descr. de l'Afrique*, II, 489 v.d. Krş. G. Wiet, *Matériaux*, BIFAO, XXXVI, s. 92 v.d., Salmon, *Rapport sur une Mission à Damiette*, BIFAO, II, 77 v.d.

⁶⁴ *al-Muḳaṭṭam*'ın ehemmiyeti hak. bk. 'Abd al-Laṭîf al-Bağdâdî, *Relation de l'Égypte*, s. 5. Buraya yapılan ziyâretler: al-Hazarî (780/1378), *Murşid az-Zuḳvâr ilâ Ḳubûr al-Abrâr fî Ziyârat al-Muḳaṭṭam*, Brit. Mus. Or. 4635. Krş. GAL, II, 34; *ad-Durr al-Munazzam fî Ziyârat al-Muḳaṭṭam*, Brit. Mus. Or. 3049. Krş. Rieu, no. 668, s. 448 v.d.

⁶⁵ *Ḳal'at'l-Cabal*'in kuruluşu ve ilk devirleri hak. bk. 'Abd al-Laṭîf al-Bağdâdî, *Relation de l'Égypte*, Chap. IV, s. 172.

⁶⁶ Bu kapılar şunlardır: *Bâb al-Mudarrac*, *Bâb al-Ḳal'a*, *Bâb al-Kabîr*, *Bâb ad-Darfil*, *Bâb Sâriya*, *Bâb as-Sır*, *Bâb al-Cisr*, *Bâb al-Ḥaras*, *Bâb al-Havş*, *Bâb al-Caras*, *Bâb al-Karâfa*, *Bâb as-Silsila*, *Bâb al-Ḳulla*, bk. *Zubda*, s. 26—27; W. Popper, *Egypt and Syria, The Citadel*, s. 19 v.d. Ayr. bk. Léon l'Africain, II, 513.

⁶⁷ Bu husûsda kaleme alınan madhiye. bk. İbn Doḳmâk, *Tarḥumân az-Zamân*, XIII, 115a.

⁶⁸ Bk. *Sulûk*, III, 214b; İbn al-Furât, IX, 85; *Nucûm*, V, 269 v.d., *Uḳûd*, II, 150a.

(vii) Kahire câmilerinde yapılan tâmirat.

Berkuk, dahili buhranların sebep olduğu karışıklıklar yüzünden harap olan bir kısım Kahire câmilerini tâmir ettirmek üzere, kitâbeler tarafından da te'yid edilen, bâzı teşebbüslerde bulunmuştur. Nitekim, 792 (=1390) senesinde, *İbn Tölân Câmii*'nin dışında, şimal tarafında, eski *mi'dâ'a* (=abdest almak için te'sisat) nın yanında bir yenisini daha yaptıran Berkuk'un emriyle⁶⁹, *al-Akmar Câmii* (=Câmi al-Akmar, 519 1125'de tamamlanmıştır) ne bir minber ile bir minare ilâve etmek üzere, 799 senesi recebinde (=nisan 1397) teşebbüse geçen Yulbuğâ as-Sâlimî'nin tâmir faâliyeti⁷⁰, mezkûr câmiin mihrabı üstüde yazılı kitâbeye göre⁷¹, 799 senesi ramazanına kadar devâm etmiş⁷² ve adı geçen câmi, aynı ayın 4'inde (=1 haziran, cuma)⁷³, yeniden ibadete açılmıştır⁷⁴. Bilâhare terk edildiği bilindiğine göre, bu câmiin avlusunda bulunan müteaddid musluklu Şadırvanın acele ile yapıldığı anlaşılmaktadır⁷⁵. Bu arada, 800 (=1397/8) de, 15,000 dirhem sarf edilmek sûreliyle *Câmi al-Azhar* (359-361/970-972'de tamamlanmıştır)'in minaresinin tâmir edildiğine dâir bâzı kayıtlar vardır⁷⁶.

(viii) Diğer tâmiratı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu yenileştirme hareketlerine (=tacdîd, *restauration*) büyük bir onetm veren Berkuk, yukarıda zikri

⁶⁹ Bk. *Hıtaf*, nşr. G. Wiet, IV, 42.

⁷⁰ Bk. *Hıtaf*, II, 290. Krş. Ravaisse, *Essai*, I, 475, nr. 3; M. van Berchem, *Notes d'Archéologie arabe, Monum. et inscriptions fatimides*, JA, 1891, II, 47 v.d.

⁷¹ Bk. *CIA, Egypte*, I, 185, kitâbe nr. 533, PL. III, nr. 2. Ayr. bk. M. van Berchem, *Notes d'Archéologie arabe, Monum. et inscriptions fatimides*, JA, 1891, II, 89. San'at tarihi bakımından ehemmiyeti, bk. Franz Pascha, *Kairo*, s. 29 v.d., E.T. Richmond, *Moslem Architecture*, s. 99.

⁷² Bk. *CIA, Egypte*, I, 187, kitâbe nr. 598, PL. III, nr. 4.

⁷³ Açılış merâsiminde hazır bulunup duasını yapan Hatîb Şihâb-ad-Dîn Aḥmad b. Mūsâ al-Ḥalabî'nin 27 rebiyülevvel 801'de vefât etmesinden hareket ettiği anlaşılan Kalkaşandî (bk. *Şabḥ*, III, 365), 801 (=1398) senesini kabûl etmektedir. Adı geçen kaynağa istinat eden C. H. Becker, aynı tarihi kabûl eder. Bk. *İsl. Ans. madde: Kahire*, VI, 84.

⁷⁴ Makrîzî, pek yakında bir başka câmi olduğu halde, cuma namazının 799'dan beri *al-Akmar*'da kılınmasını tenkit etmektedir. Bk. *Hıtaf*, II, 290; nşr. G. Wiet, IV, 76. Tafsîlât için bk. J. Pedersen, *cuma cânileri*, *İsl. Ans. madde: Mescid*, cüz. 79, s. 16 v.d.

⁷⁵ Bk. *CIA, Egypte*, I, 188, not. 1.

⁷⁶ Bk. H. Sauvaire, *Matériaux*, JA 1887, s. 254.

geçen faâliyetlerden başka, *Hicâz* yolunda *Vādî banî Sâlim* tepesinde, bir *bend* (veya: *fıskîya*) yaptırmış, 786 (=1384) de, *Haleb*'de yapılan bâzı tâmir faâliyetlerini müteâkip ⁷⁷, *Kudûs*'ün su yolunu (=تلة الروب) yeniden inşâ ⁷⁸ ve namına izâfe edilen *Qaysâriya* ⁷⁹ (=Hân az-Zâhir) ⁸⁰ yı da yenileştirmiştir ⁸¹. Nihâyet, 796 (=1394) da, *Halil* (=Bayt Habrôn =Madîna Habrôn) de bulunan *Mascid İbrâhîm*'i tâdil ettiren Berkuk ⁸², Yûnus an-Navrûzî vasıtasıyla, *Dimaşk*'ın *Tāvûsiya Câmîi* ile çeşme'sini olduğu gibi *Hân Yûnus*'u da tâmir ettirmiştir ⁸³.

§ 4: Paraları.

Berkük namına, Memlûk Sultanlığının muhtelif para atölyelerinde (*Dâr ad-Ḍarb*), darphane ustaları (=Ahl Dâr ad-Ḍarb) tarafından ⁸⁴ basılan paraların ilki, 784 (=1382) de, *Haleb*'de basılmış olup ⁸⁵, 789

⁷⁷ Bu tâmir faâliyetlerini Haleb Nâib aş-Saltanası Muḥammad b. Yûsuf b. Sal-lâr'ın idâre ettiği anlaşıyor. Bk. M. Soberneim, *Die arabischen Inschriften von Alep* po, *Der Islam*, 1926, s. 181, nr. 15; *Haleb*'de yapılan diğer inşâat bak. bk. s. 70.

⁷⁸ Bk. İbn al-Furât, IX. 86; *Zubda*, s. 24, str. 2.

⁷⁹ Hân, Kervansaray veya Funduk (b. bk.) manasında kullanılmak üzere, rumca Χαϊσῶρεια (=kırâla âit) kökünden gelen bu kelimenin (bk. E. Herzfeld, *Etimologia d'al-Qaisariyyah*, OM, I, 691. Krş. M. Streck, *Isl. Ans. madde: Qaysâriye*, VI. 482; E. Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber in Islam*, 1912, s. 117. Ayr. bk. Dozy, *Suppl.* II, 432), XIV. asırda kullanıldığı kaynaklar tarafında te'yid edilmektedir. Msl. bk. al-İntişâr, IV, 37; *Hıtaf*, II, 83—91. Krş. CIA, *Egypte*, I, 180, nr. 2; 'Alî Bâsâ Mubârak, *al-Hıtaf al-Cadida*, III, 37. Ayr. bk. J. Sauvaget, *Alep*, bk. *Index*. *Dimaşk*'daki al-Qaysâriya'lar hak. bk. H. Zayyat, *Hânât Dimaşk al-Qadima*, al-Maşrik, XXXVI, 1938, s. 66 v.d.

⁸⁰ Bk. *Zubda*, s. 23, str. 24. Emsâli gibi dört köşeli inşâ edilip muhtelif mağaza ve tüccarlara mahsûs bağçeleri havî bulunan bu Hânın mufassal tarihi ile plânları hak. bk. CIA, *Jerusalem*, I, 299 v.d., PL. 53.

⁸¹ Bk. CIA, *Jerusalem*, I, 299.

⁸² Evvelce Tañgız tarafından, iç cepeleri mermer ile kapatılan *Mescid*'in (bk. M. van Berchem, *ZDPV*, 1893, XIX, 111 v.d.), 793 (=1394) da, aynı zamanda Nâzır al-Haramayn aş-Şarîfayn olan Kudûs ve al-Halil Nâibi Amir Şihâb ad-Dîn Aḥmad b. al-Yağmûri tarafından tâdil edildiği anlaşılmaktadır. Bk. Mucir ad-Dîn al-Ulaymî, *al-Uns al-Calil*, II, 440. Krş. *Isl. Ans. madde: Halil*, V, 157.

⁸³ Bk. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 255—257.

⁸⁴ Berkuk devrinin en meşhur darphane ustalarından al-Adl Badr ad-Dîn Maḥmûd b. Şams ad-Dîn ad-Ḍarrîb, İbn al-Furât'ın da dostu idi. Bk. IX, 8.

⁸⁵ Bu paraların daha ziyâde fulûs oldukları anlaşılmaktadır. Bk. Makrîzî, *an-Nu-kûd*, s. 15; nşr. L. A. Mayer, s. 13; trc. İ. Artuk, s. 387.

(=1387) dan itibaren *aṣ-Ṣāhīrīya* (b. bk.) ismini alacak olan bu paralardan⁸⁶ ikincisi, 785 (=1383/4) de, *Kahire*'de basılmıştır⁸⁷. 787 (=1385/6) de, *Haleb*'de basılmış altun sikkesi olmakla beraber⁸⁸, umûmiyetle, muhtelif atölyelerde (*Halep, Dimaşk, Kahire*), değişik tarihlerde basılan sikkelerinin bakır (=fulüs), bâzanda gümüş (=Dirham) oldukları görülmektedir⁸⁹.

Küçük zanbak çiçeği ile tezyin edilmiş olup⁹⁰ müteaddid satır başlarını hâvi bulunan bu sikkelerin muhtelif sıklıkta olmaları yanında değişik bir karakter arzettiklerini de belirtmek icâp eder. Nitekim, muhtelif kataloglardan toplamak sûretiyle aşağıya derc ettiğimiz liste, bize bu husûsda bir fikir vermektedir:

Ağırlığı gr.	basıldığı atölye	tarihi
1,47	meçhul	788(?)=1386/7
1,78		
1,79		
1,91	<i>Halep</i>	78 (?)
2,09	meçhul	tarihsiz
2,37		
2,39	<i>Halep</i>	tarihsiz
2,64		
2,82		
2,96		
3,05		
3,54		
3,86	<i>Kahire</i>	795=1392/3
4,00		
6,83	<i>Halep</i>	787=1385/6
6,88	<i>Halep</i>	787=1386
8,42	<i>Halep</i>	784=1382
8,76	<i>Dimaşk</i>	790=1388
8,90	<i>Kahire</i>	78 (?)

⁸⁶ Bk. İbn al-Furât, IX. 6. Krş. L. A. Mayer, *Leal coins of Barqūq*, QDAP, Vol. III, nr. 1, s. 22, not. 2. Ayr. bk. H. Sauvaire, J. A. 1330, s. 477.

⁸⁷ Bk. H. Lavoix, *Catalogue des mon. Musul. de la Bibl. Nat.*, s. 401, nr. 952.

⁸⁸ Bk. British Museum, Vol. IV, PL. VIII, nr. 24. Krş. İ. Artuk, Levha, III, nr. 8.

⁸⁹ Bk. İbn al-Furât, IX, 453. Krş. L. A. Mayer, *Leal Coins of Barqūq*, QDAP, Vol. III, nr. 1, s. 20. Krş. A. Rangé van Gennep, *Revue Numismatique*, IV série, t. I, 1897, s. 373 v.d.

⁹⁰ *Renk* (b. bk.) ile alâkalı olup, Memlûklar tarafından benimsenen bu çiçeğin önemi hak. bk. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 22 v.d.

9,15	<i>Halep</i>	798 · 1595/6
9,40	<i>Kahire</i>	785=1383/4
11,75	<i>Dımaşk</i>	787=1385/6
18,16	<i>Kahire</i>	792=1389/1390 ⁹¹

İşte bu sebebledir ki, Venedik Dukası (= *Dīnār*, *Iḫrantī*, *Uḫlōrī*, *Yūnī*, *Dūkāt*) XIV. asrın sonunda *Mısır*'da tedâvüle başlamıştır⁹².

⁹¹ Bk. H. Lavoix, *Catalogue*, s. 397—409; Stanley Lane-Poole, *Catalogue Arabic Coins*, s. 263 v.d.

⁹² Bk. Sauvage, *JA*, 1880, XV, s. 704 v.d., 421 v.d., G. Schlumberger, *Numismatique de l'orient Latin*, s. 192; A. Rangé van Gennep, *Le Ducat Vénitien en Egypte*, *Revue Numismatique*, IV série, t. 1, 1897, s. 373 v.d., 504.

İKİNCİ KISIM

XIV.

XVI. asrın sonunda Memlûk Sultanlığı

BİRİNCİ BÖLÜM

İDÂRÎ TEŞKİLÂT

§ 1: *Sultan*.

Suryânice *Şulṭānā* kelimesinden geldiği anlaşılan *Sulṭān* lâkabı¹, İslâm âleminde burhan, hucce ve kudret mânasına gelip², umûmiyetle, bir memleketin müstakil hükümdarı olarak H. IV (M. XI) nci asırdan beri kullanılmaktadır³.

Sultanda aranılan vasıflar ve husûsiyetler üzerine kıymetli bir eser kaleme alan Abū Sâlim (aş-Şayḥ Muḥammad b. Talḥa al-Ḳuraşî, ölm. 652/1254)'in bu husûstaki fikirleri⁴, hülâsa edilmek sûretiyle, XIV. asrın başında al-Ḥasan b. Abd Allâh (b. Umar al-Abbâsî)⁵, XV. asrın ilk yarısında da İbn Şâhîn aş-Zâhirî tarafından⁶ yeniden ileri sürülmüştür. Ancak, mevzubahis vasıfları hâiz bir Memlûk Sultanının, mezkûr kaynaklarda zikrolunmıyan bâzı husûsî meziyetlere de sâhip olması icâp ediyordu. Zirâ, her hangi bir sülâle veya âileye istinat etmeyip, kariyerini

¹ Bk. Nöldeke, *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, s. 39.

² Bk. *Tāc al-ʿArūs*, V, 159; *Husn*, II, 91 v.d.

³ Sultan hak. bk. C.H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan, Der Islam*, VI, Heft 4, 1916, s. 356 v.d., P. Wittek, *Islam und Kalifat*, ASS, LIII, 1925, s. 414 v.d., T. W. Arnold, *The Caliphate*, s. 202. Krş. J. H. Kramers, *Sulṭān*, EI, IV, 568—571.

⁴ , وان يكون قليل الطمع حي (حتى) لا يستمال بالرشا والهدايا bk. *Ikḍ al-Farīd*, Arab. Yazm. Velîyüddin Ef. Ktp. nr. 2433, 182^a, str. 9.

⁵ Bk. *Aṣār al-Uval fî Tariḫ ad-Duval*, s. 8 v.d. Burada Sultanın vasıfları madde madde târif ve tafsîl edilmektedir. Ayr. bk. *al-Muḳaddima*, 185 v.d., 222 v.d.

⁶ Bk. *Zubda*, s. 53, str. 9—10. Sultanın lâkabları hak. bk. İbn aş-Şayḥ Yūsuf b. Abî Bakr b. Aḥmad al-Ḥanbalî, *Badīʿ al-İnşāʾ*, s. 19 v.d.

tamamlamak⁷ ve şahsî meziyeti veya cömertliği ile kendine tarafdâr bir zümre teşkil etmek sûretiyle⁸, aynı vasfı hâiz ümerâya tevaffuk eden bir kimsenin, Sultan olmasını müteâkip, aynı gayenin tahakkukuna matûf gayretler sarf eden rakiplerini⁹ dâimî bir kontrol altında bulundurması, saltanatının idâmesi için alması icâp eden tedbirlerin başında geliyordu. Bu bakımdan, ayrı husûsiyetlere sâhip olmaları iktizâ eden Memlûk Sultanlarını, her hangi bir sülâle veya hânedâna nisbeti mâlûm hükûmdarlarla mukayese etmek imkânsızdır.

(i) Sultanın vazifeleri.

Kendilerine tevaffuk ettiği ümerâya râğmen, bizzât seçip tarafdârı bulunduğu kani olduğu kimseleri Memlûk Sultanlığının belli-başlı mevkilerine tâyin eden Sultan, harp veya sulh kararını bizzât veremediği cihetle, bu husûsun müzâkeresine tahsis edilmiş bulunan *Maclis as-Salṭana* (= *Dīrān*) yı toplamak ve umûmun fikrine mürâcaat etmek zorunda idi. Bununla berâber, bütün devlet ricâlinin (= *arbâb as-suyûf va'l-aḳlām*) iştirâk edip, gündemi Amîr Maclis¹⁰ tarafından belirtilen bu *Meclis*¹¹ de, al-Muşîr¹², Sultan'ın yerine konuşurdu.

Buna mukabil, pazar ve çarşamba günleri, yanında Kâtib as-Sırr,

⁷ Beşler emîrliginden (= *umarā' ḥamsa*) başlayarak, sırasıyle onlar (= *amîr 'aşara*), kırklar (= *amîr arba'in*) ve nihâyet yüzler (= *amîr mi'a*) emîrliklerine yükselmek sûretiyle kariyerini tamamlayan basit bir memlûkun, göstereceği kabiliyet nisbetinde, en yüksek mevkilere, meselâ sultanlığa, geçmesi mümkündü. Bk. *Târîḥ-i-Mulûk-ı-Çarâkisa*, 118^a. Krş. G. Wiet, *Hist. Nat. Eg.*, IV: *L'Egypte Arabe*, s. 393.

⁸ Bu husûsda bk. *Târîḥ-i-Mulûk-ı-Çarâkisa*, 118^a; Rıdvan Pâşâ, 138^a; G. Wiet, *Hist. Nat. Eg.*, IV: *L'Egypte Arabe*, s. 393; W. Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt*, s. 215.

⁹ *Târîḥ-i-Mulûk-ı-Çarâkisa*'da, Mısır'a gelen her Çerkes kölesinin Sultan olmak üzere giriştiği teşebbüslere dâir kayıtlar vardır. Bk. 118^a. Krş. *Syrie*, s. XXXIII, not. 2. Ayr. bk. Léon l'Africain, *Descrip. de l'Afrique*, II, 520.

¹⁰ Amîr Maclis hak. bk. D. Ayalon, *Studies on the Structure of the Mamluk Army*, BSOAS, 1954, s. 59. *Zubda*, s. 114; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 83.

¹¹ Nâ'ib as-Salṭana (b. bk.), Vazîr (b. bk.), Kâtib as-Sırr (b. bk.), Kahire ve Mısır Muhtesibleri (b. bk.) ile Dîvân Nâzırları (b. bk.) nm iştirâk ettikleri bu *Meclis*'de, Sultan'ın sağ tarafında mezhep kadıları ile Bayt al-Mâl Vekili (b. bk.) ve Nâzır al-Hisba, sol tarafında da Kâtib as-Sırr, ön tarafında ise Nâzır al-Cayş ile Muvakkı'ler yer alırlardı. Bk. *Şubḥ*, IV, 44.

¹² Sultan'ın her husûsda kendisi ile istişâre ettiği al-Muşîr hak. bk. *Zubda*, s. 106, str. 12—13. Ayr. bk. Nöldeke, *Die Erzählungen von Mausekönig und Seinen Ministern*, Göttingen, 1879, s. 53. Müşîr kelimesinin menşei hak. bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Isl. Ans. madde: Müşîr*, cüz. 89, s. 843 v.d.

Divîdâr ve Nakîb al-Cayş olduğu halde, adâlet tevzî etmek üzere *İş-ıtbl'*a gelen Sultan, yapılan ilânları müteâkip¹³, Amîr Cândâr¹⁴ tarafından huzuruna celbedilen müddeinin dâvasını bizzât hall-u-fasl ederdi¹⁵.

(ii) Sultanın evleri (*al-buṭ*).

İçinde her gece iki defâ kûslar (*al-kûsât*) in çalındığı (=ad-davra) *Ḳal'atu'l-Cabal*, Sultanın içinde ikamet edip, bir tavâşinin¹⁶ nezâretinde (=zimâmîya) bulunan *balât*¹⁷ (=al-ḳaşr al-ablak=al-ḳaşr as-sultân) veya *ad-dûr as-sultânîya* (=Ḥarîm)¹⁸ sı gibi ümerâya tahsis edilmiş bir takım evlerle (=ḥavâşıl as-sultân) askeri kışiaları (=aṭ-ṭibāk) ihtivâ ediyordu. 12 *ṭabaka*'dan müteşekkil olup, Ra's Navba'nın emrindeki Sultan Memlûklarının (=al-Mamâlîk as-Sultânîya) ikametlerine mahsûs bu kışialar, *Ḳal'atu'l-Cabal* Nâibinin (=Nâ'ib al-ḳal'a al-manşûra) nezâretinde idi ve her gece onun tarafından kilitleniyordu¹⁹. *Ḥavâşıl-as-sultân*'a gelince, bunlar, bir kısım yiyecek ve kıymetli malzemenin muhâfazasına mahsûs mahaller idi. Yiyecek maddeleri, umûmiyetle, *al-Ḥavâ'ichânâh*'da saklanıyor ve Ustâdâr aş-Şoḥba'nın nezâretine tevdi edilmiş bulunan *al-Maṭbah*'da pişirilmesini müteâkip Emîr ve sâir vazifeliere

¹³ نودى بالمشاعلة بالقاهرة ومصر وظواهرها من كانت له ظلامة او شكوى او قصة
فليحضر في يوم الابد والاربعاء الى اصطبل السلطان, bk. İbn al-Furât, IX, 17, str. 19.

¹⁴ Amîr Cândâr hak. bk. *Şubḥ*, IV, 20. Tafsîlât için bk. D. Ayalon, *Studies...* BSOAS, 1954, s. 63.

¹⁵ صار السلطان الظاهر رفوق مجلس بكان بالاصطبل في يومى الاحد والاربعاء ويختصر
تنده كاتب السر والدويدارية وتقيب الجيش ومن كانت له شكوى او ظلامة وقف للسلطان
بالاصطبل وكل من وقف بين يديه يساله هل وقت للقاضى او للحاجب فاذا قال لا يأمر
عربه واخرجه واذا قال نعم وقت وما قضاوا شغلى ويطلب غريمه ويختصره الى بين يدي
السلطان ويدعي عليه ويحكم بينهما بنفسه, bk. İbn al-Furât, IX, 17, str. 20—25.

¹⁶ Tavâşiyalar hk. bk. D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, XV, part 3, s. 464—467.

¹⁷ *Balât as-Sultân*'dan maksad, zemini taşlarla döşenmiş sultanın sarayıdır. Arabçaya, lâtince ve rumcadan geçen *balât*, muhtelif dillerde, *Palatium*, *palais*, *palace*, *palat* ve *palazzo*'nun mânalarını aynı derecede ifâde eder. tafsîlât için bk. F. Giese, *Isl. Ans.* madde: *Balat*, II, 272.

¹⁸ Muhtelif kısımlardan ibâret olan bu saraylar, sultanın mevkibi tarzında inşâ edilmiş olup, renkli mermer döşeli zemini ve altun nakışlarla müzeyyen duvarları ile *irâe* te'sirini (=acami) irâe ediyordu. Bk. *Zubda*, s. 26; Léon l'Africain, II, 513; W. Poppe, *Egypt and Syria*, s. 20 v.d. Krş. M. A. Abel, *Gaubî*, s. 23 v.d.

¹⁹ Bk. *Zubda*, s. 27.

liste üzerinden tevzî ediliyordu²⁰. Öte yandan, tatlı ve sâir şurupların saklandığı mahal olan *aş-Şarābhānāh*, Sultanın misafirlerine hediye edeceği kıymetli eşyaların olduğu gibi²¹, *aş-Taştḥānāh* da, Sultan'ın elbiseleri ile giydiği al-kalavta, *ḳabā'* (=al-*akbiya*), mücevher, kılıç ve secâdesinin²², *al-Firāşḥānāh* ise, Sultanın sefer eşyası ile halı ve çadırlarının muhâfazasına tahsis edilmişlerdi. Bunun gibi, *Ḳal'atu'l-Cabal'* in en önemli evlerinden biri olup Mihtâr'ın nezâretinde bulunan *aş-Taḥḥānāh*²³, taḥl, bûḳ (=al-*abvāk*)²⁴ ve kûs (=al-*kûsāt*) gibi muzik aletlerinin (=al-*Ālāt al-Mūsikīya*), önce *Iştābl as-Sultānī aş-Şarīfa*, Berkuk zamanında *az-Zardḥānāh aş-Şarīfa* (=as-*Sulāḥḥānāh*)²⁵ nin de ilâvesile *ar-Rikābhānāh*²⁶ tesmiye edilen kısım ise Sultan ile memlûklarının eğri ve her an harekete hazır atlarının²⁷ muhâfazasına tahsis edilmiş birer mahal idiler²⁸.

(iii) Sultanın yardımcıları.

Târif ve tavsif ettiğimiz bu mahallerden her birine nezâret etmekle vazifeli âmirler, Berkuk devri kaynaklarında *şâdd* (=şâdd, muşidd)²⁹.

²⁰ Bu listelerde günlük sarfiyat tesbit edilmiştir. Bk. *Şubḥ*, IV, 13; *Hıtaf*, II, 216; *Syrie*, s. LIII.

²¹ Bk. *Şubḥ*, IV, 10; *Zubda*, S. 117. Krş. Lane-Poole, *The Art of the Saracens*, s. 32.

²² Bk. *Şubḥ*, IV, 10—11. Krş. *Syrie*, s. LII.

²³ Bk. *Şubḥ*, IV, 8, 13; *Zubda*, s. 113. Krş. *Syrie*, s. LIV; Lane-Poole, *The Art of the Saracens*, s. 31; D. Ayalon, *Studies.., BSOAS*, part 3, s. 469 v.d.

²⁴ Umûmiyetle, boru nev'inden her çalgıya bu isim verilmektedir. Bununla berâber, kaynaklarda, bûḳlar ile nafirler ayrı-ayrı zikredilirler. *Ḳalkaşandī'nin*, bûḳ çalana *munaffir* (=منفر) demesinden de anlaşılacağı vechile (bk. *Şubḥ*, IV, 13, str. 16) burada bahis konusu olan bûḳ *an-naḥîr* (=askerî boru) dir. Nitekim, İbn Ş'ḥîn az-Z'hirî, *İskenderiye'nin* her bakımdan tahkim edilmiş surlarının burçlarında bulunan *abvâklar*ı işâret eder. Bk. *Zubda*, s. 40, str. 2. Ayr. bk. al-Muḳaddima, I, 203.

²⁵ Bk. İbn al-Furât, IX, 133; *Şubḥ*, IV, 11—12.

²⁶ Bk. İbn al-Furât, IX, 245; *Şubḥ*, IV, 12.

²⁷ Mihtâr'ın nezâretinde bulunan *Iştābl* (=al-*Iştāblāt aş-Şarīfa as-Sultānīya*), *Iştābl ḥāşş*, *Iştābl hacūra* ve *Iştābl al-Ḥimāristān* gibi kısımları ihtiva ediyordu. Kendisine Muḳaddam al-Haccāna as-Sultānīya lâkabı verilen Urban Emîrinin nezâretinde bulunan, Sultanın develeri de burada bulunuyordu. Bk. İbn al-Furât, IX, 78, str. 16.

²⁸ Tafsîlât için bk. *Şubḥ*, V, 471; *İkd*, XX, 68; *Sulūk*, III, 212^b; *Hıtaf*, II, 203. Krş. Cazanova, *Hist. et descrip. de la Citadelle du Caire*, s. 14; *Syrie*, s. L; J. Sauvaget, *La Poste...*, s. 49 v.d., W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 20—23.

²⁹ Tafsîlât için bk. *Şubḥ*, IV, 22; *Muḳşid*, 129^a; *Zubda*, s. 115. Krş. *CIA*, I, *Egypte*, 742; *Syrie*, s. LXI, not. 3.

ve *Mihtâr*³⁰ isimleri ile zikr olunmaktadırlar. Bu kabîl kaynaklarda isimleri geçip maiyetinde sultanın at ve katırlarını hazırlayan at-*Taştâriya*, ar-*Rahtvâniya* (her biri: *bābā*)³¹ ların bulunduğu tasrih edilen *Mihtâr at-Taştānāh*, *Mihtâr aş-Şarābhānāh*, *Mihtâr al-Firāşhānāh*, *Mihtâr ar-Rikābhānāh* ve *Mihtâr at-Taḥlānāh*, umûmiyetle, al-Mamālîk as-Sultānīya'nın iâşeleri ile alâkası bilinen *Diṣvān al-Mufrad*'a bağlı emlâka nezâret ile bunların vâridatını toplıyan *Ustâdâr al-Âliya*³²'nin emrinde idiler³³. Diğer âmirler arasında, *Muḳaddam Alf*'dan seçilmekle berâber, sultana âit kumaş, mücevherat ve nakid paraların (=dirhem, dinar) muhâfazası ile vazifeli olması sebebiyle *Nâzır al-Hāşş* (b. bk.)'a karşı mes'ul olduğu bilinen³⁴ al-Hâzindâr, *Ustâdâr*'ın yardımcısı olup *Muḳaddam Alf* rütbesini hâiz *Amîr Çāšnîkîr* ve maiyetinde as-Sākî ve al-Maraḳdâr rütbe-lerini hâiz iki memurun birlikde bulunduğu *Hānsālār*'ı zikredebiliriz³⁵. Nihâyet, kaynaklarda ismi geçip *Mısır*'a gelen elçiler yanında bir kısım Türkmen ve Urban Emirlerini istikbal ve *Dâr ad-Diyāfa* (*maison des hôtes*) ya isâl etmek üzere vazifelendirilen al-Mihmandâr³⁶ ile *Muḳaddam Alf* rütbesinde bulunan *Amîr Ahûr*³⁷, maiyetinde as-Silāhdârî-yaların bulunduğu bilinen *Amîr Silāh* ve *Muḳaddam Alf* rütbesini hâiz *Hâcib al-Huccāb*³⁸, kaynaklarda, sultanın yardımcıları olarak tavsîf edilmektedirler.

(i) Sultânın muhâfazası.

Ḳal'atu'l-Cabal Tıbāḳ'larında (=at-*Tıbāḳ as-Sultānīya*) ikamet edip, umûmiyetle, tavâşilerden seçilen *Muḳaddam al-Mamālîk* (= *Muḳaddamî'l-*

³⁰ *Mihtâr* hak. bk. *Şubḥ*, V, 471; *Hıfâf*, I, 418; *Zubda*, s. 124. Krş. *Syrie*, s. LIII.

³¹ *Bābālar* hak. bk. *Şubḥ*, V, 470. Krş. M. Fuad Köprülü, *İsl. Ans. madde: Baba*, II, 166.

³² Bk. *Muḳşid*, 126^b. Van Berchem, bu kelimeyi *Ustād ad-Dār al-Âliya* (major domus) şeklinde okumuştur. Bk. *CIA*, I, *Egypte*, 159, 188. Ayr. bk. Léon l'Africain, II, 524.

³³ Bk. *Şubḥ*, IV, 20; *al-İbar*, II, 87.

³⁴ Bk. *Şubḥ*, IV, 21; V, 462; *Zubda*, s. 114; *Muḳşid*, 127^a. Krş. *CIA*, I, *Egypte*, 271 v.d., *Syrie*, s. LXI, not. 2; D. Ayalon, *Studies...*, *BSOAS*, 1954, s. 62.

³⁵ Bk. *Muḳşid*, 127^b.

³⁶ Bk. *Şubḥ*, IV, 21; *Muḳşid*, 128^a. Kuzey Afrika'daki durumu: al-*Umarî*, *Masālik al-Abşār*, trad. G.—D., I, 78.

³⁷ *Amîr Ahûr* hak. bk. *Şubḥ*, IV, 19; V, 246, 460—461; *Muḳşid*, 124^b. Krş. *Syrie*, s. LVII, not. 3; Lane-Poole, *The Art of the Saracens*, s. 30; D. Ayalon, *Studies...*, *BSOAS*, 1954, s. 63; Léon l'Africain, II, 524.

³⁸ Bk. *Şubḥ*, IV, 18 v.d. *Hâcib*'in menşei ve *Mısır*'da Türkler zamanındaki rolü hak. bk. al-*Muḳaddima*, I, 191, 230 v.d.

Mamālîk, Taqdîmat al-Mamālîk) lerin nezâretinde tâlim ve terbiye gördüğü bilinen al-Mamālîk as-Sultānîya (=al-Hâşşakî), sultanla irtibatlarını te'min eden Ra's Navba'nın emrinde, gece-gündüz nöbet (=nâvbat) tutmak sûretiyle, kasr ve evleri muhâfaza ederlerdi³⁹.

Nil'in taşması şerefine olduğu gibi, *Haliç*'i açmak veya cuma ve bayram namazlarını kılmak, nihâyet polo oynamak (=la^cb al-kurra) üzere tertib olunan mevkiblerde⁴⁰, Halife, Vezir, ümerâ, Kadılar ve devlet ricâli sultana refakat ederlerdi. Umûmiyetle cuma ve bayram namazlarının kılınması maksadıyla tertib olunup, *Rîdānîya*'ya kadar devam eden mevkiblerde, Halife tarafından verilen *saltanat hil'atını*⁴¹ giyerek aynı yoldan kaleye avdet eden sultanın muhâfazası ile mükellef ümerâ ile Memlûklar (1395'den itibaren Hâşşakîlar), önden yürürler "*va'l-umarâ' va'l-mamālîk yamşûna havlahu*", Muqaddam Alf rütbesini hâiz bulunan Amîr Cāndār ise, başına *Qubba va tayr* (=قبه وطير) tutardı. Bu sırada önden giden Uşaklar (=al-Ūşākîyān =al-Ūcāgîya as-Sultānîya) ile arkadan yürüyen Silâhdârlar (=as-Silâhdārîya) sultanı şiddetle muhâfaza ettikleri gibi, Amîr Tabar'ın emrinde olup, umûmiyetle, Avlād al-Cund'dan seçilen Tabardârlar⁴³ ellerindeki baltalarla الطيرداريه أمامه مشاة بأيديهم الأبطال halkın yaklaşmasına mâni olurlardı⁴⁴. Öte yandan, polo oynamak maksadıyla tertib olunan mevkiblere, bu oyunun sopalarını taşımakla vazifeli Çukandâr (Çavgāndār)'ın katılmasına mukabil⁴⁵, sultanın başına *Qubba va tayr* tutulmadığı görül-

³⁹ Bk. *İkd*, XX, 68; *Salûk*, III, 212^b. Krş. Casanova, *Hist. et descrip. de la Citad. du Caire*, s. 629; J. Sauvaget, *La Poste...*, s. 20.

⁴⁰ Mevkib hak. bk. L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 78, not. 3.

⁴¹ Taşrîf kelimesinin mürâdifi olup Memlûklarda büyük bir ehemmiyet kazanan hil'at hak. bk. *Şubh*, VIII, 339. Krş. *Syrie*, s. 139 v.d., W. Björkman, *Beiträge*, bk. *Index*.

⁴² Bu gibi mevkiblerde sultanın başına *Qubba va tayr* (=çetr, al-mıfalla) veya al-*aşâ'ib as-sultānîya*'yı Amîr Cāndār tutardı. Bk. İbn al-Furât, IX, 142, str. 5; *Şubh*, IV, 46, str. 11. Altun işlemeli sarı ipekden mamûl olup Sultanın şîârı (شعار السلطان) sayılan *Qubba va tayr* (Çetr: bk. al-Muqaddima, I, 205) ın tepesinde gümüşden ve altın yaldızlı kanadlarını açmış bir kuş resmi bulunurdu. Tafsîlât için bk. *Şubh*, IV, 7, str. 20; *Tārîh-i Mulûk-ı-Carâkîsa*, 118^a; Rıdvân paşa, *Tārîh-i Mısr*, 138^a.

⁴³ Avlād al-Cund'un 10 adedini muhâfaza ettikleri görülmektedir. Bk. *Şubh*, V, 462; *Muqşîd*, 128^b.

⁴⁴ Bk. *Şubh*, IV, 46.

⁴⁵ Al-Cukandâr veya al-Cukandâr hak. bk. *Şubh*, V, 458; *Muqşîd*, 129^a. Krş. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 16 v.d., *CIA, Jerusalem-Ville*, s. 268; Lane-Poole, *The Art of the Saracens*, s. 31.

mektedir. Av maksadiyle tertiblenen mevkiblere, maiyetinde Bâzdârîya ve Hündârîyaların bulunduğu bilinen Amîr Şikâr katılırdı⁴⁶.

§ 2: İdâreciler.

(i) Nâ'ib as-Saltana.

Eyyûbilerden Memlûklara intikal ettiği bilinen bu lâfız⁴⁷, gittikçe inkişaf ederek, Berkuk zamanında en mükemmil şeklini almıştır. XIV. asırla alâkalı kaynaklar, Kâfil al-Mamâlik aş-Şarîfa bi'd-Diyâr al-Mısrîya olarakda tavsif edilen Nâ'ib as-Saltana'nın⁴⁸, sultandan sonra, tevkî ve menşûrlara kendi alâmeti mahsûsasını koyduğu cihetle, büyük bir nufuza sâhip olup as-Sultân aş-Sânî lâkabını aldığını⁴⁹ ve bilfiil, *Kal' atu'l-Cabal*'daki Niyâbet Dâiresinde (= *Dâr an-Niyâba*) Dîvân al-Cayş (b. bk.)'i toplamak, İktâ işlerini tedvir etmek sûretiyle, bir takım vazifeleri, bu meyanda Kâtibleri değiştirmek selâhiyetini hâiz olduğunu bildirirler⁵⁰. Bununla berâber, sultanın bulunmadığı zamanlarda, hükûmet merkezinde kalarak, Nâ'ib al-Ğayba⁵¹ vazifesini de ifâ eden Nâ'ib as-Saltana'nın, Vazîr, mezhep kadıları, Kâtib as-Sırr ve Dîvân al-Cayş kâtibleri gibi sâir devlet ricâlini değiştirmek için bizzât sultana mürâcaat edip mütâlaasını almak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

(ii) Atâbak al-'Asâkir⁵².

Amîr Mi'a Muqaddam Alf (= *Amîr Mi'a Muqaddaman 'alâ Alf*)

⁴⁶ Bk. *Şubh*, V, 461; *Muqşid*, 127b; *Zubda*, s. 127; Sigoli, *Viaggio*, s. 38. Krş. L. Mercier, *La Chasse et les sports chez les Arabes*, s. 81 v.d., Zakey M. Hassan, *Hunting as practised in Arab Countries of the Middle Ages*, s. 12 v.d.

⁴⁷ Menşei hak. bk. *Şubh*, IV, 18; *Muqşid*, 134a; *CIA*, I, *Egypte*, 20 v.d., 211 v.d.

⁴⁸ Bk. İbn al-Furât, IX, 8, str. 13.

⁴⁹ Bk. *Şubh*, IV, 16 v.d., *Husn*, II, 111; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 90, 104. *Syrie*, s. LV.

⁵⁰ Bk. *Şubh*, IV, 17—19; *Hıtaf*, II, 214. Krş. *CIA*, I, *Egypte*, 208, 213 v.d., 223 v.d., *Syrie*, s. LV, not. 3; D. Ayalon, *Studies...*, *BSOAS*, 1954, 57 v.d.

⁵¹ Selâhiyeti pek mahdud olan Nâ'ib al-Ğayba hak. bk. *Şubh*, IV, 17; VII, 155; *Zubda*, s. 112; İbn Hicca al-Hamavî, *Qahvat al-Inşâ*, 84a; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 90. Krş. *CIA*, I, *Egypte*, 211; *Syrie*, s. LIV; M. Mostafa, *Beiträge zur Gesch. Agypt. ZDMG*, 1935, 219.

⁵² Atâbak tâbiri, sultan evlâtları üzerinde mürebbi mânasına gelmek üzere, önce orhon abidelerinde (bk. N. N. Kozmin, *Orhon abideleri muharriri "Atısı,, lâkablı Yollığ Tiginin sınıfı mensubiyeti*, trc. A. Caferoğlu, *TM*, V, 1935, s. 368), bilâhare Selçuklular devrinde kullanılmış olup (bk. M. Fuad Köprülü, *İsl. Ans. madde: Ata*, I, 712 v.d.) Eyyûbîler vasıtasıyla Memlûklara geçmiştir.

rütbesini hâiz Emîrler arasından seçilmiş olmakla berâber, üç Mukaddam'ın tahsisatını şahsında birleştirip⁵³, Nâ'ib as-Salṭana'dan sonra, Memlûk Sultanlığının en mümtaz mevkiini işgal eden Atâbak al-⁵⁴Asâkir al-Manşûra (Kitâbelerde: اعز الله تعالى انصاره), kaynaklarda, Atâbak al-⁵⁵Asâkir bi'd-Diyâr al-Miṣrîya olarak zikr olunmaktadır. Kaşım al-Mulk dendiğine dâir müphem bâzı kayıtlar bulunmasına rağmen⁵⁶, umûmiyetle, Atâbak al-Cuyûş, Atâbak al-⁵⁷Asâkir al-Manşûra ve XIV. asrın ikinci yarısından sonrada al-Amîr al-Kabîr olarak bilinen bu vazife sahibi, XV. asrın ilk yarısında (1432 ?) Beğlerbeği de tesmiye olunmuştur.

XIV. asırda, bir müddet, Nâ'ib as-Salṭana'lığı Atabeklik (=al-Atâbakîya) ile birleştirmek sûretiyle, devletin mukadderatına hâkim olan Emîrler (al-Amîr al-Kabîr), husûsî Tıbbâk'larında 3,500 Memlûk besliyorlardı⁵⁸. Bununla berâber, aynı mevkiî ihraz etmek sûretiyle saltanata geçen Berkuk zamanında, Atabeklik, kendisini diğer Emîrlerden tefrik eden Tablḡânâsına rağmen, diğer nâibliklerdeki benzerlerine uygun bir sûrette, artık hiç bir icrâî selâhiyeti kalmıyan basit bir vazife haline inkilâb etmiştir.

(iii) V e z î r.

İslâm âleminde mühim bir mevki ihraz eden al-Vizârat⁵⁹, Memlûklar devrinde ehemmiyetini kaybetmiş olduğundan, temamilen bir idâre

⁵³ وفي الباطن معه اخباز ثلاث مقدمين, bk. İbn al-Furât, IX, 59, str. 9.

⁵⁴ Msl. bk. G. Wiet, *un décret du Sultan Malik Ashraf Shaḥban*, *Mélanges Louis Massignon*, III, Damas, 1957, s. 385. Kōşūn, Şayḥūn, Şarḡıtmış, Yulbuḡā, Mancak, Karaṭāy, Taştamur, Barḡūḡ, Gümüşbuḡā (b. bk.), XIV. asrın en meşhur Atâbak al-⁵⁵Asâkir'leri idiler.

⁵⁵ Bk. *Subḥ*, IV, 18; *Maḡşid*, 124^b; *Suyûtî*, *Ta'rîḥ al-Hulafā*, s. 169. Krş. *CIA*, I, *Egypte*, 270, 290, not. 3; *Syrie*, s. LVI, not. 3; Maḡmūd Rızḡ Salîm, *Asr Salafîn al-Mamalîk*, I, 144, v.d. D. Ayalon, *Studies...*, *BSOAS*, 1954, 58—59. Ayr. bk. M. Fuad Köprülü, *İsl. Ans. madde: Ata*, I, 712—718.

⁵⁶ Bk. İbn al-Furât, IX, 59, str. 10.

⁵⁷ واما اتابك المساكر المنصورة فهو الامير الكبير ويسى ايضا بكاربكي, bk. *Zubda*, s. 112, str. 22.

⁵⁸ وكان قديماً له شأن عظيم قيل ان الامير يلقا الخالصي كان اتابكاً بالديار المصرية وكان بخدمته bk. *Zubda*, s. 113, str. 1—3.

⁵⁹ Vizâretin mâhiyeti hak. bk. Mâvârdî (Abû'l-Ḥasâa 'Alî), *al-Aḡkâm as-Sultânîya*,

memurluğu mahiyetini iktisap etmiştir. Nitekim, al-Malik an-Nâsır Muḥammad tarafından lâğvedilerek (=قدا بطاها) vazifeleri Nâzır al-Mâl (b.bk.), Nâzır al-Haşş (b. bk.) ve Kâtib as-Sırr (b. bk.) arasında taksim edilen al-Vizârat⁶⁰, bilâhare yeniden teşkil edilmiş olmasına rağmen, önemi daha da azalarak, selâhiyetleri Nâ'ib as-Saltâna'ya verilmiştir. Berkuk devrinde Vazîr ad-Davla olarak da tavsif edilen bu vazife sahibinin, arbâb as-suyûf'dan seçilip Ustâdâr'a tâbî olması yanında⁶¹, umûmiyetle, arbâb al-aqlâm arasında temâyüz edip aş-Şâhib unvanını hâiz olduğu görülmektedir⁶². Bununla berâber, vazifesi naẓar (= *décision*), tanfîz (= *exécution*) ve muhâsebeye inhisar etmiş bulunan bu vazife sahibinin (= *Vazîr ad-Davla bi'd-Diyâr al-Mısrîya*)⁶³, seferlere iştirâk etmesi sebebiyle Vazîr aş-Şoḥba (= *Vizârat aş-Şoḥba*)⁶⁴ da tesmiye edildiği görülmektedir. XIV. asrın sonunda, vazifesi mâlî tevkîleri yazmağa inhisar edip *Ḳal'atu'l-Cabal'*de *Ḳā'a aş-Şâhib* denilen mevkii işgal eden al-Vizârat'ın, varlığından şüphe edilecek ehemmiyetsiz bir mevki haline getirildiği bilinmektedir⁶⁵.

(iv) Kahire Vâlisî.

Evvelce Şâhib al-Asas, Vâlî at-Ṭavf, nihâyet Vâlî aş-Şurṭa gibi isimlerle zikredilip kendine mahsûs Taḥlûḥânası bulunan Kahire Vâlisî (= *Vâlî al-Ḳāhira*)⁶⁶, önemli bir mevkiin başında olarak, şehirdeki isyân, katil ve yangın gibi hâdiseleri yakından tâkib ile cereyân eden vukûatı, Nâ-

trad. E. Fagnan, s. 43 v.d., *al-Muḳaddima*, I, s. 186 v.d. Krş. A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 79 v.d., C. Zaydan, *Medeniyet-i Islâmiye Târihi*, I, 132 v.d. Memlûklarda Vizâretin mâhiyeti: *Şubḥ*, III, 277 v.d., IV, 28 v.d., VI, 17 v.d., *Ḥuṭaṭ*, II, 223; *Syrie*, LXVI; Björkman, *Beiträge*, bk. *Index*; al-Ğuzûlî, *Maṭâli' al-Budūr*, 162^a v.d., *Zubda*, s. 93—98; *Ḥusn*, II, 169—170. Krş. Maḥmûd Rızık Salîm, *Asr Salâṭîn al-Mamâlîk*, I, 304 v.d., D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, 1954, 61—62.

⁶⁰ Bk. *Şubḥ*, IV, 28—29.

⁶¹ Bk. *al-Ibar*, II, 87.

⁶² Bk. *Ḥuṭaṭ*, II, 223, str. 20. Krş. CIA, I, *Egypte*, 403 v.d., W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 96.

⁶³ Bk. İbn al-Furât, IX, 456, str. 19.

⁶⁴ Bk. *Şubḥ*, I, 104.

⁶⁵ لم يقم منها إلا الاسم دون الرسم, bk. *Ḥuṭaṭ*, II, 124. Krş. D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, 1954, s. 61. Berkuk'un Vezirleri hak. bk. *Ḥusn*, II, 169—170. Krş. Maḥmûd Rızık Salîm, *Asr Salâṭîn al-Mamâlîk*, I, 304 v.d.

⁶⁶ Yukarıda zikri geçen isimlere, Berkuk devrinde, kuzey Afrika şehirlerinde tesâdüf ediyoruz. Msl. bk. *al-Ibar*, II, 95. Kendisine Vâlilik mersûmu gönderilen bu Emîr ihak. bk. *Muḳşid*, 128; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 93.

iblerinden gelen raporlar ile birlikte, hemen her gün sultana bildirmek mecbûriyetinde idi⁶⁷. Müellifler tarafından hiçbir sûretle şehri terk edemeyeceği tasrih edilen Kahire Valisi, sultanın emirlerini yerine getirmek, şehrin kapularını (=al-*abvāb*) kontrol ile Muhtesib (b. bk.)'in yanında alış-veriş nezâret etmek vazifesi ile de mükellef idi.

(v) Dımaşk Nâ'ib (=Kāfil) as-Saltāna'sı.

İdârî ve mülkî teşkilât bakımından Mısır Nâ'ib as-Saltānâlığının küçük bir nümunesini teşkil edip, Memlûk Sultanlığının en önemli mevkilerinden biri olarak kabûl edilen Dımaşk Nâibliği⁶⁸, Berkuk devri içinde ayrı bir husûsiyet arz etmektedir. Bu niyâbetin başında bulunup, bir ihtiyatî tedbir olmak üzere, sık-sık değiştirilmesine lüzûm görülen⁶⁹ Kāfil al-Mamâlik aş-Şarîfa bi's-Şa'm al-Mahrûs⁷⁰, derece, teşrifât ve unvan itibarıyla Mısır Nâ'ib as-Saltāna'sı ile aynı hakları hâiz idi. Bu bakımdan, büyük bir nufuza sâhib bulunan Kāfil (=Nâ'ib) in, Dımaşk Nâibliğinde müstakillen hareket edip, iktâ sahiblerine (=muḳṭa'), sonradan sultan tarafından da tasdik edilen *miṣāl* (b. bk.) ve *murabba'a* (b. bk) gibi iktâ berâtlarını vermek selâhiyetini hâiz olduğu görülmektedir. Nâibliğin başında bulunmadığı sırada, Nâ'ib al-Ḳal'a, Atâbak al-Asâkir, Hâcib al-Huccâb, mezhep baş-kadıları, ḳaḳdî al-askar, Dâr al-Adl Müftüleri, Vazîr, Kâtib as-Sırr, Kâtib ad-Dast gibi vazifelilerin iş-tirâkiyle teşekkül eden Dîvân'a Nâ'ib al-Ġayba riyâset ederdi⁷¹. Muâsır kaynaklar, Dımaşk Nâ'ibi'nin⁷² maiyetinde, Şâdd al-Mühimmât, Naḳîb-

⁶⁷ Bk. *Şubḥ*, IV, 60, str. 7—8.

⁶⁸ Dımaşk Nâibliği, idârî teşkilâtı bakımından, *Şarḳîya*, *Şimālîya*, *Ḳıblîya* ve *Ġarbîya* (=al-*Cabalîya*) isimleri ile mezkûr dört muntıkaya ve Nâ'ib unvanını hâiz Emîrlerin muhâfazalarına tevdi edilmiş *Hımş* (=an-Nâ'ib bi-Hımş al-Mahrûsa), *Ruḥba* (=an-Nâ'ib bi'r-Ruḥba), *Baalbak*, *Mıṣṣāf* ve *Ḳuds aş-Şarîf* (=an-Nâ'ib bi'l-Ḳuds aş-Şarîf) gibi beş nâbliğe ayrılmış idi. Tafsîlât için bk. *Şubḥ*, IV, 197 v.d., W. Popper, *Egypt and Syria*, a. 15. Krş. Nicola A. Ziadeh, *Urban life in Syria*, s. 13.

⁶⁹ Bk. Şâlih b. Yahyâ, *Ta'rîḥ Bayrût*, s. 249. Krş. muâsır bir Alman hacısının hatıratı: Roehricht, *Deutsche pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, s. 61.

⁷⁰ Berkuk devri kaynaklarında Nâ'ib yerine dâima Kāfil (cem. kuffāl) kullanılmaktadır. Bk. *Şubḥ*, V, 453; *Zubda*, s. 131. Ayr. bk. Dımaşk'daki *Sūḳ al-Maydân* kitâbesi, sene: 795/1392, bk. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 216 v.d., ayn. müel., *New Material for Mamluk Heraldry*, s. 9.

⁷¹ Bk. *Şubḥ*, III, 185; *Zubda*, s. 131.

⁷² Berkuk devrindeki Dımaşk Nâiblerinin biyografileri hak. bk. İbn Ṭûlûn, s. 12, 15 v.d.

al-Ḳal'a, Naḳīb al-Cayş, Hâzindâr, Şâdd ad-Davāvîn, Şâdd al-Avḳâf, Şâdd al-Hâşş, Şâdd al-ʿUşr, Şâdd az-Zakât, Muḳaddam al-Barîd, Amîr Ahûr al-Barîd, al-Mihmandâr, Vâlî al-Madîna gibi vazifelilerin bulunduğunu serahatle bildirirler⁷³.

(vi) Halep Nâib (=Kâfil) as-Saltana'sı.

Umûmiyetle Muḳaddam Alf rütbesini hâiz olup, *Trablus-Sam* ve *Hama* nâibliklerinde vazife görmüş Emîrler arasından seçilen Halep Nâibi⁷⁴ (=Nâib as-Saltana aş-Şarîfa bi-Ḥalab)⁷⁵, bir çok küçük a'malları ihtiva eden nâibliğinde⁷⁶, müstakillen hareket ederdi. Berkuk tarafından gönderilen mersûmlarda, kendisine : اعز الله تعالى نصره الجناح الكريم şeklinde hitâb edilen Nâibin⁷⁷, maiyetinde, Nâib al-Ḳal'a (=al-Manşûra bi-Ḥalab al-Maḥrûsa), Hâcib al-Huccâb, Şâdd ad-Davāvîn, al-Mihmandâr, Şâdd Marâkiz al-Barîd, Şâdd al-Avḳâf, Vâlî al-Madîna, Şâhib Dîvân al-Mukâtabât, Nâzır al-Cayş, Nâzır al-Hâşş, Naḳīb al-Cayş gibi vazifeliler yanında dört mezhebi temsil eden Kâdî, Kâdî al-ʿAskar ve Dâr al-ʿAdl Müftüleri ile Vakîl Bayt al-Mâl, Naḳīb al-Aşraf ve Nâzır al-Hisba gibi dinî vazife sahibi kimselerin bulunduğunu çağdaş kaynaklar bildirirler⁷⁸.

(vii) İskenderiye hududu (=şagr) Nâib as-Saltana'sı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, 767 (=1366) de, Kıbrıs Kralı Pierre I. in taarruzu üzerine al-Malik al-Aşraf Şa'bân tarafından ihdas edilip,

⁷³ Bk. *Şubḥ*, IV, 184—202; *Zubda*, s. 131. Vazifeleri hak. bk. Nicola A. Ziadeh, *Urban life in Syria, Duties of State officers*, s. 21 v.d.

⁷⁴ Bk. *Şubḥ*, VII, 171. Krş. İbn aş-Şihna, *Les Perles choisies*, nşr. J. Sauvaget, s. 203: "Le gouverneur d'Alep, qui doit être un des principaux commandants de mille au Caire, est nommé à ce poste tantôt du gouvernement de Tripoli, tantôt de celui de Hama..."

⁷⁵ Bk. *Şubḥ*, VII, 171. Ancak Berkuk devri kitâbelerinde: Kâfil al-Mam'elik aş-Şarîfa al-Ḥalabiya al-Maḥrûsa olarak tasrih edilmektedir. Bk. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 124; M. van Berchem, *Inschriften Oppenheim*, s. 43, nr. 52.

⁷⁶ Berkuk devrinde 6,000 iktâ'lı askere sâhip olup büyük bir inkişâfa mazhar olduğu anlaşılan Halep Nâib as-Saltanalığına tâbi nâiblikler şunlardır: *Bîra* (=Birecik), *Ḳal'atu'l-Müslimîn* (=Ḳal'atu'r-Rûm), *Kahta*, *Gerger* (=Karkar), *Behesni* (=Besni), *ʿAynṭâb* (=Antep), *Darbasâk*, *Bağrâs*, *Divriki*, *Dârende* (=Derende), *al-Büb*, *Sîs* (=Kozan), *Tarsus*, *Adana*, *Elbistan*, *Ayas*, *Ca'bar*, *Kuşayr*, *Râvandân*, *Malatya*, *ar-Ruhâ* (=Urfa), *Şayzar*, aş-Şagr ve *Bakâs*, *İsfandkâr*. Tafsîlât için bk. *Şubḥ*, IV, 215—227; VII, 172—175; *Zubda*, s. 50—52; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 16 v.d. Krş. Nicola A. Ziyadeh, *Urban life in Syria*, s. 14.

⁷⁷ Bk. *Şubḥ*, VII, 171.

⁷⁸ Bk. *Zubda*, s. 132—133.

ayrı bir husûsiyet arzeden İskenderiye hududu Nâ'ib as-Salṭanalığı, bu husûsiyetini uzun müddet muhâfaza etmiştir.

Umûmiyetle Muḳaddam Alf rütbesini hâiz olup Berkuk devri kaynakları tarafından derece itibarile Dımaşk ve Halep Kâfillerinden sonra geldiği tasrih edilen İskenderiye hududu Nâibi (= *Nâ'ib as-Salṭana aş-Şarîfa bi's-Suğ̃ar al-Mahrûs*)⁷⁹ nin maiyetinde, Hâcib (= *al-Hâcib bi-suğ̃ar al-İskandariya al-Mahrûs*), Şâdd al-Bahr, Şâdd as-Silâh, Şâdd al-Hums ve bizzât sultan tarafından seçilen Nâzır al-Hâşş, Nâzır al-Cayş ve Kâtib as-Sırr gibi vazifeliler bulunuyordu.

(viii) a l-V a c h a l-K ı b l î ve a l-V a c h a l-B a h r î N â' i b a s-S a l ṭ a n a' s ı.

Evvelce *Usyût* ve *Damanhur* gibi Urbanla muhat kalelerde oturup al-Vulât bi'l-Vachayn şeklinde tesmiye olunan Kâşifler (cem. al-Kuşşâf) tarafından idâre edilen al-Vach al-Kıblî ve al-Vach al-Bahrî nâiblikleri, 798 (=1396) de, Berkuk tarafından, yeniden teşkil edilmiş ve hâsılatları Dīvân al-Mufrad (b. bk.)'a bağlanmıştır⁸⁰.

Umûmiyetle Muḳaddam Alf rütbesini hâiz Nâiblerinin (= *Nâ'ib as-Salṭana aş-Şarîfa bi'l-Vachî'l-Kıblî, Nâ'ib as-Salṭana aş-Şarîfa bi'l-Vachî'l-Bahrî*) maiyetlerinde ismi geçen vazifelilerin mevcûdiyetine dâir kaynaklarda bir kayıt yoktur.

(ix) Diğ er N â' i b a s-S a l ṭ a n a' l a r.

Teşkilât bakımından isimleri geçen Nâ'ib as-Salṭanalıkların küçük birer numuneleri olup bir takım a'mallara ayrılan *Tırablus-Şam, Hama, Şafad*⁸¹, *Karâk* Nâ'ib as-Salṭanalıklarını idâre ile vazifeli Emîrlerle büyük nâibliklerin idârî teşkilâtlarına dâhil küçük kalelerin muhâfazasına memur Nâiblerin mevcûdiyetine de işâret etmek isteriz.

⁷⁹ Bk. *Şubh*, IV, 24; VII, 156; İbn Hicca, *Hizānat al-Adab*, s. 465, str. 5.

⁸⁰ Bk. *Şubh*, VII, 156; İbn Doḳmāḳ, *al-Intişār*, V, 42 v.d. Bu nâiblikler hak. bk. *Şubh*, IV, 26—28; VII, 157 v.d., İbn al-Ci'ân, *at-Tuḥfa as-Saniya...*, s. 3 v.d., *Zubda*, s. 32 v.d., *Maṭlab*, 122^b; İbn İyēs, *Naşḳ al-Azhār fî 'Acâ'ib al-Aḳṭār*, 29^a; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 13, 102.

⁸¹ Meselâ Safad Nâibliği, Berkuk zamanında, her birinde bir Kâdî ve bir Vâli bulunan 10 a'mala ayrılıyordu. Tafsîlât için bk. Şadr ad-Dîn Abū 'Abd Allâh Muḳammad ad-Dımaşkî aş-Şâfi'î, *Ta'rîḫ Madîna Şafad*, Üniversite Ktp. Arab. Yazm. nr. 4525, 3^b.

§ 3 : *Dîvânlar.*(i) *Dîvân al-Cayş.*

Nâzır al-Cuyüş al-Manşûra'nın nezâretinde olup Acnâd al-Halka (b. bk.) ile Sultân Memlûklarının (= *al-Mamâlik as-Sultânîya*) iktâ'larile (= *dotations*) alâkalı erazi mes'elelerinin tedvirine hasredilmiş bulunan Dîvân al-Cayş al-Manşûra (bâzan: *Dîvân al-İktâ'*), husûsî birer dâireyi (= *Dîvân al-Mamâlik*, sonradan: *Dîvân al-Mufrad*) ihtiva eden Dîvân al-Cayş al-Mısrî ve Dîvân al-Cayş aş-Şa'mî isminde iki ayrı kısma ayrılıyordu (= *yanķasamu 'alā kısmayn*)⁸². Memlûk Sultanlığı erazisinin kıymet ve mesahasını irâe eden cedveller sâyesinde Acnâd al-Halka ile yardımcı kuvvetlerin (= *Urbân, Türkmen, Akrâd*), gerek Mısır ve gerekse Suriye'de mevcûd iktâ'larını tanzim etmek sûretiyle, bunlara âit muâmelât ve mükâtebâtı tedvir eden Nâzır al-Cuyüş al-Manşûra bi'd-Diyâr al-Mısrîya⁸³ nın maiyetinde, bizzât sultân tarafından seçilen Şâhib Dîvân al-Cayş, Şâhib Dîvân al-Mamâlik, Kâtib al-Mamâlik, Şuhûd al-Mamâlik gibi vazifelilerle, Hâcib'in gönderdiği *al-Mişâl* (= *tevzi berâtı*, Osmanlılarda: *sicill*)'ı alıkoyarak yerine *al-Murabba'ât al-Cayşîya* vermekle vazifeli üç Mustavfî al-Cayş (Mısır : *Mustavfî İktâ'ât ad-Diyâr al-Mısrîya*; Şam : *Mustavfî İktâ'ât al-Bilâd aş-Şa'mîya*; Urban: *Mustavfî al-İktâ' al-'Arab*) ve erzak ile mühimmat işlerinin tedvirine me'mûr Mustavfî ar-Rızķ, nihâyet, Acnâd al-Halka'nın kumandanı olup Sultânı muhâfaza etmekle de vazifeli olduğu anlaşılan Nakîb al-Cayş (= *Nakîb al-Cuyüş, Nakîb an-Nuķabâ'*)'ın bulunduğu görölmektedir⁸⁴.

(ii) *Dîvân al-İnşâ'.*

Önce Ra's Dîvân al-İnşâ', bilâhare, Şâhib Dîvân al-İnşâ' (= *Şâhib Davāvîn al-İnşâ' aş-Şarîf bi'l-Mamâlik al-İslâmîya*)⁸⁵, Nâzır Davāvîn al-

⁸² Bk. *Muķşid*, 133; *Zubda*, s. 103. Krş. A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 20.

⁸³ Nâzır al-Cuyüş al-Manşûra bi'd-Diyâr al-Mısrîya (bk. İbn al-Furî, IX, 457, str. 1) veya Nâzır al-Cuyüş al-Manşûra bi'l-Mamâlik al-İslâmîya olarakta tavsîf edilen bu Emîrin aynı zamanda va'l-Havâşş al-Şarîfa tesmiye edildiği anlaşılmaktadır. Msl. Bk. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 122; İbn Hicca, *ķahva al-İnşâ'*, 10^a; İbn Mak'nis, *Dîvan*, 6^b. Krş. *Zubda*, s. 114, str. 1.

⁸⁴ Dîvân al-Cayş hak. bk. *Şubh*, IV, 31—32; *Zubda*, s. 103; *Muķşid*, 136^b; 205^a. Krş. *Syrie*, s. LXXII; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 97; D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, 1954, 66.

İnşâ' aş-Şarîf⁸⁶, XIV. asrın sonunda ise, bu sıfatı hâiz Kâtib as-Sırr aş-Şarîf'in nezâretinde olup, *Kal'atu'l-Cabal*'ın husûsî bir dâiresinde bulunması sebebiyle, hükûmetin (= *al-avvâb aş-şarîfa*) en mühim idâre şubelerinden biri sayılan Dîvân al-İnşâ' aş-Şarîf, umûmiyetle, devletler arası muhâberât (= *Sulṭāniyât*) ile eyâletler ve devlete tâbî kuvvetlerin (= *Urbân, Türkmen, Akrād*) reisleri ile cereyân eden tahrîrâtın (= *murâsalât*⁸⁷, *mukâtabât*⁸⁸) tedvirine hasredilmiş idi⁸⁹.

Bu Dîvân'ın tertibi ile Şâhib Dîvân al-İnşâ' ve maiyetindekilerin vazifeleri hakkında Kalkaşandî tarafından verilen malûmatın ayrı bir ehemmiyeti vardır. Zirâ, 1389'da *Kahire*'ye gelerek *Merkez İnşâ Dîvânı*'na giren büyük Münşi Kalkaşandî, Memlûk Sultanlığının bu mühim idâre şubesinde senelerce hizmet etmiş ve İnşâ Kâtibi'nin bilmesi icâp eden husûsları, Hâcib Kâdî Badr ad-Dîn b. Faḍl Allâh'a hitâben kaleme aldığı *al-Kavākib ad-Durriya fî'l-Manâkıb al-Badrîya*⁹⁰ adlı bir kitabda belirtmiştir.

Gerek bu ve gerekse sâir muâsır müelliflere göre, üzerinde sultanın imzası (= *hoṭṭ Şarîf*) veya alâmeti mahsûsası olarak bilinen tavkî'i (= *tuḡrâ* = *nişân*) olduğu halde devlet ricâli yanında muhtelif Arap ve Türkmen Emîrlere hitâben kaleme alınmış bulunan menşûrları (cem. *manâşîr* = iktâ vesikaları) yazmaları sebebiyle muayyen bir resmi tahrir almakda olup, Berkuk devrinde, bir Nâzır'ın nezâretinde sayıları 40'ı (sonradan: 12) bulan dest ve derc Muvakkîleri (= *Mavakkîc ad-Dast aş-*

⁸⁵ Bk. İbn Hicce, *al-Badî'îya*, 1^a, 101^a, str. 2. *al-Mukaddima* (I, 195) de: Şâhib al-İnşâ'.

⁸⁶ Bk. *Zubda*, s. 98, str. 17.

⁸⁷ Murâsalât (=birbirine mektup yazıp göndermek) dan maksad, sultanın, ikinci derece devletlerle giriştiği yazılı münâsebet olup, kullanılan sıfatlar "*al-maḳām al-ʿālî*," veya "*al-maḳlis al-ʿālî*," dir. Nitekim, Celâyirlilere yazılan mektuplarda hükûmdarına "*al-maḳām aş-şarîf al-ʿālî*," diye hitâb ediliyordu. Bk. *Şubḥ*, VII, 260.

⁸⁸ Mukâtabâtın maksad, sultanın, Emîrlere veya Türkmen, Urban reislerle muhâberesidir. Sultan, umûmiyetle, mezkûr reislere *al-maḳarr al-karîm*, *al-maḳarr al-ʿālî*, *canāb Karîm*, *Canāb ʿālî*, *al-maḳlis al-ʿālî* (Emîr Nuʿayr'a: *إدام الله تعالى نعمته المجلس العالي الاميرى*) *al-maḳlis as-sāmî* şeklinde hitâb eden bu mektupların sonuna *أخوه* veya *والده* lâfzını ilâve ederdi. Bk. *Şubḥ*, VIII, 12 v.d.

⁸⁹ Türk devletlerinde, meselâ Selçuklulardaki Dîvân al-Tuḡrâ ile mukayese edilmesi mümkün olan bu *Dîvân*'ın islâmî menşei hak. bk. Abū Sâlim, *İkd al-Farîd*, 183^a v.d., *Şubḥ*, I, 5—140; III, 490 v.d., *Hıtaṭ*, II, 225 v.d., al-Ğuzûlî, *Maṭālîc al-Budûr*, 165^a v.d., *Muḳşîd*, 13; *Zubda*, s. 98. Krş. Maḥmûd Rızık Salim, *Aşr Salâṭîn al-Mamâlik*, V, 89 v.d., Léon l'Africain, *Desc. de l'Afrique*, II, 527; W. Björkman, *Beiträge*, s. 5 v.d., 17—55; ayn. müel., *Die Bittschriften im dîvân al-insâ*, *Der Islam*, XVIII, 1929, Heft 3/4, s. 207 v.d.

⁹⁰ Bk. *Şubḥ*, XIV, 111.

Şarîf⁹¹, Münşî⁹²) ieri ile muhtelif taḥrîrât, barîdiya, güvercin postası (=acniḥat al-ḥamām), fadâviya (=İsmâ'îliya), kâşid, mahrukat ve umûmî işlerle meşgul oldukları tesbit edilen 12 Nâzır ve Dîvân'a müteallik sâir husûslarla alâkalı 7 Kâtib (=ad-Dast aş-Şarîf, ad-Darc aş-Şarîf=Küttâb al-İnşâ' aş-Şarîf bi'd-Diyâr al-Mıṣrîya)⁹³, Dîvân al-İnşâ'yı teşkîl ediyorlardı.

Sayısı yüzleri bulan vesâikin şurada-burada satıldığını bildiren Maḳrîzînin ifâdesinden de anlaşılacağı vechile⁹⁴, XIV. asrın sonunda zevale yüz tutan Merkez İnşâ Dîvânı'nın Dımaşk ve Haleb gibi Suriye şehirlerinde de birer küçük numuneleri bulunuyordu. Nitekim, bu Dîvân'a nezâret etmekle vazifeli Kâtib as-Sırr'ın (=Kâtib al-Asrâr aş-Şarîfa bi-Dımaşk al-Maḥrûsa)⁹⁵, Dımaşk'da, Şâhib Dîvân al-İnşâ' (=Şâhib Davvîn al-İnşâ' aş-Şarîf bi-Dımaşk al-Maḥrûsa) tesmiye edilmesine rağmen⁹⁶, Hama'da Şâhib Dîvân al-Mukâtabât, Tıرابلس-Şam'da Kâtib as-Sırr, Gazza, Sîs ve Karâk gibi küçük nâibliklerde Kâtib ad-Darc olarak tavsif edildiği görülmektedir⁹⁷.

(iii) D İ V Â N a l - A ḥ b â s .

İslâm âleminde Dîvân al-Avḳâf veya Dîvân al-Avḳâf va'l-Amlâk aş-Şarîfa olarakda tesmiye edilip⁹⁸, dirlik veya ekseriyetle fesh edildiği

⁹¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 17, str. 14-15.

⁹² Münşî Dîvân al-İnşâ' aş-Şarîf, bk. İbn Hicce, Hizānat al-Adab, s. 423, str. 25.

⁹³ Bk. kitābat al-İnşâ': İbn Hicce, Kahvat al-İnşâ', 54b; ayn. müel., Hizānat al-Adab, s. 303, str. 19; Hiṭaṭ, II, 255; Şubḥ, I, 110-133; III, 5-227; Zubda, s. 98 v.d., Muḳşid, 13. Krş. Maḥmūd Rızk Salīm, 'Aşr Salāṭîn al-Mamālîk, V, 89 v.d., G. Wiet, Les Secrétaires de la Chancellerie (kuttāb al-sirr) en Egypte sous les Mamlouks Circassiens (784-922/1382-1517), Mém. R. Basset, I, 1925, s. 271 v.d.

⁹⁴ Bk. Hiṭaṭ, II, 225 v.d. Krş. Syrie, s. LXXI, not. 2.

⁹⁵ Bk. al-Ğuzûlî, Maṭālî' al-Budūr, 239a, str. 19.

⁹⁶ Nitekim, İbn ad-Damāmîni (Badr ad-Dîn Muḥammad b. Abî Bakr al-Maḥzûmî al-Mâlikî), 800 (=1398) de, Dımaşk Şâhib al-İnşâ'sı (=Şâhib Dîvân al-İnşâ' bi'ş-Sa'im) al-Ḳâdî Amin ad-Dîn al-Anşûrî'ye yazdığı mektubda, ona Kâtib as-Sırr olarak hitâp etmiştir :

كُتِبْتَ واعذارى اليك تقرر
ونظقي بها يا كاتب السر تجيز

bk. al-Ğuzûlî, Maṭālî' al-Budūr, 167b, str. 18.

⁹⁷ Bk. Muḳşid, 146; Zubda, s. 132 v.d.

⁹⁸ Bk. Zubda, s. 109, str. 11. Dîvân al-Avḳâf'ın teşekkülü, Ḳâdî al-Lays b. Sa'd'ın satın aldığı erazi ile alâkalıdır. Bk. al-Kindî, Kitāb al-Vulāt, s. 372; al-Māvardî, al-Aḥkām as-Sultānîya, nşr. E. Fagnan, s. 172 v.d. Krş. Şubḥ, IV, 38; Hiṭaṭ, II, 294 v.d., Zabda, s. 109, str. 11.

bilinen vakıf (=ḥabs) larla alâkalı bulunan Dīvān al-Aḥbās⁹⁹, 118/736 da, bütün vakıfların, vakfı yapanın çocukları veya onun tâyin ettiği bir şahıs tarafından idâre edildiği bir devirde, Tavba b. Namir al-Ḥaḍramî tarafından merkezileştirilmek sûretiyle meydana gelmiş ve Fâtîmî Halîfesi al-Mu'izz (955-976) tarafından teşkilâtlandırılarak, başına, Nâzır sıfatıyla, baş-kadı getirilmiş idi. Eyyûbiler devrinde kadıların, ilk Memlûk Sultanları zamanında baş-kadının, nihâyet XIV. asrın sonunda Davādâr'ın nezâretine tevdi edildiği kaynaklar tarafından belirtilen Dīvān al-Aḥbās al-Mabrûra, Mısır'da, sultan, hânedân mensubu, devlet ricâli ve ümerânın, isimlerine izâfe edilen câmi (cem. Cavâmî'), rıbât (cem. rubut), zâviye (cem. zavâyâ), hânîkah (cem. ḥavâniḳ) ve medrese (cem. madâris) gibi hayır müesseselerinin menfaatine vakf (=ḥabs) etmiş oldukları erazi (=.....وقف عليها أراضى من)¹⁰⁰ ile, câmilere bağlı binâların kiraya verilmesi veya vakf olarak bırakılan ev ve sâir emlâkin¹⁰¹ tedviri sûretiyle gelirlerinin kontroluna hasredilmiş olup, aynı asrın sonunda üç kısma (=cihât) ayrılıyordu: 1. Cihât al-Aḥbās, muhtelif Nâzırların yardımını temin eden Davādâr'ın bilfiil nezâretinde bulunan bu kısım, bir nev'î husûsî vakf olup, rızıkla aynı olması muhtemel emlâk ve eraziyi (=ما يحبس من الارزاق) idâre ediyordu; 2. Cihât al-Avḳâf al-Ḥukmîya bi-Mısr va'l-Kâhira (=Les Waqfs légaux), Nâzır al-Avḳâf veya Nâzır al-Aḥbās al-Mabrûra¹⁰² (=Nâzır Cihât al-Bırr) unvanını taşıyan Şâfi'î Kâḍî al-Ḳuḍât'ının¹⁰³ nezâretinde bulunan bu kısım, Kahire ve

⁹⁹ Bk. C. H. Becker, *Der Islam*, I, 95 v.d., al-Kındî, *Kitâb al-Vulât*, s. 346. Umûmiyetle vakfın menşei hak. bk. Heffening, *El*, IV, 1156 v.d.

¹⁰⁰ وموضوعها ان صاحبها يتحدث في رزق الجوامع والمساجد والربط والزوايا والمدارس

من الأرضين المفردة لذلك من نواحي الديار المصرية خاصة bk. Şubḥ, IV, 38, str. 7—9. Mısır'daki vakıflar bak. bk. Ḥıtaf, II, 295 v.d., H.F. Amedroz, *The Office of Kadi*, JRAS, 1910, 785; A. Shoukry Bidair, *L'institution des biens dits habous ou wakf dans le droit de l'Islam*, s. 20, 41; A. Sekaly, *Le problème des Wakfs en Egypte*, REI, III, 1929, s. 80; J. Krcsmarik, *Das Wakfrecht vom Standpunkte...*, ZDMG, 1891, 511 v.d., Björkman, *Beiträge*, s. 69 v.d., A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 33 v.d., E. Mercier, *Le code du hobousou ouakf selon la législation musulmane*, 1899.

¹⁰¹ Vakıflar, evler, dükkân (=ḥānūt), değirmen, ḳaysârîya (b. bk.) ve hanlardan ibâret olup, kadı tarafından tasdik olunan şartnâmeleri, gelirlerinin ne şekilde ve nerelelere taksim edileceğini tesbit etmekte idi. Medreseleri için emlâk ve erazi vakf eden sultanların (bk. CIA, I, *Egypte*, nr. 247, 252, 258. Krş. H. Sauvaire, *Description de Damas*, JA, 1894, III, 264 v.d.) bu vakıfları bâzen pek uzakda olurdu. Nitekim, bânîsinin ismine izâfe edilen Mısır câmilerinin Suriye'de vakıfları var idi. Bk. Ḥıtaf, nşr. G. Wiet, IV, 107, 137. Krş. CIA, I, *Egypte*, nr. 247.

¹⁰² Bk. Zubda, s. 109, str. 13. Krş. Şubḥ, IV, 34, str. 8, 38, str. 7.

¹⁰³ Evvelce peygamber âilesinden olanlara verilen Vilâyat al-Avḳâf, bilâhare, mez-

Mısır Nâzırlarının bizzât meşgul olup, 130,000 faddân'a baliğ olan vâridatı mukaddes mahallere (*Makka-Madîna*) tahsis edilen emlâkın idâresi ile tavzif edilmiş idi¹⁰⁴. Bir çok dinî mansıbları hâvî bulunan bu kısım, Berkuk devrinde bozulmuş ve al-Malik an-Nâsır Farac zamanında kapanmışıtr (= *الانها بطلت*); 3. Cihât al-Avķâf al-Ahlîya (=Les Waqfs familiaux), vâridatı, câmi, medrese, hânıkah ve türbe gibi XIV. asırda çoğaldıkları muâsır kaynaklar tarafından te'yid olunan içtimâî ve dinî mahallere tahsis edilen bu kısmın, başlarında vakıf sahibinin çocukları, sultanın yakınları veya kadılar bulunan husûsî Nâzırlar¹⁰⁵ tarafından idâre edildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁶. Bu asrın sonunda, Emîrler, mezkûr emlâkı ellerine geçirmiş olduklarından, Berkuk'un müdâhalelerine marûz kalmışlardır.

(iv) D İ v ā n a n - N a z a r.

Vazîr ad-Davla (=Mâliye veziri) yerine kaim olduğu anlaşılan Nâzır ad-Davla (bâzan: *Nâzır ad-Davāvîn al-Mâ'mûra va'sh-Şoħba aş-Şarîfa*)¹⁰⁷ nin nezâretinde olup, Şâdd ad-Davāvîn aş-Şarîfa (bâzan: *Muşıdd ad-Davāvîn*)¹⁰⁸ nin de yardımını te'min etmek sûretiyle, günlük, aylık ve senelik muhâsebenin tanzimi (= *muhâsabatan 'ala'l-'amvâl*) ile maaş (= *atâ*), tâyinât gibi mâliye ile alâkalı husûsların tedkikine (= *نظر*) hasredilen Dîvân an-Nazar¹⁰⁹, umûmiyetle, bütün mâliye divânlarının (= *Davāvîn al-'Amvâl*) toplandığı bir dâire olarak¹¹⁰, Berkuk devrinde, muhtelif kısımlara ayrılıyordu. Nitekim, bir Nâzır'ın riyâsetinde, vâridatın *Ķal'atu'l-Cabal*'da toplanmasını te'mine mâtûf faâliyetlerde bulunan Dîvân Bayt al-Mâl ile Mustavfî aş-Şoħba nezâretindeki İstîfâ' aş-

hep kadılarına verilmiş görülüyor. Bk. Abū Sâlim, *İķd al-Farîd*, 227^a v.d. Bununla beraber, Berkuk devrinde, Emîrlerinde, sıra ile, nâzırlık ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, 784/1382'de, Yulbuğâ as-Sâlimî, Nâzır al-Avķâf olarak, Al-Azhar câmiinde vâris bırakmadan ölen bir mücâvirin mallarının talebelere dağıtılmasını temin etmiş idi (y. bk.).

¹⁰⁴ Bk. *Muķşıd*, 132; *Hıtaf*, II, 296.

¹⁰⁵ Câmiin bütün mâlî işlerini idâre etmekte olup, bâzan, sâbit bir ücret alan Nâzır hak. bk. *CIA*, I, *Egypte*, nr. 252; H. Sauvare, *Description de Damas*, *JA*, 1891, III, 261.

¹⁰⁶ Bk. *Hıtaf*, II, 295.

¹⁰⁷ Bk. *Şubh*, IV, 31, str. 8.

¹⁰⁸ Bk. İbn al-Furât, IX, 131, 204, str. 1. Ayr. bk. *Muķşıd*, 129, 134. Krş. *Syrie*.

s. LXIII.

¹⁰⁹ Menşei hak. bk. Abū Sâlim, *İķd al-Farîd*, 197^a; *Şubh*, V, 465; *Hıtaf*, II, 224. Krş. *Syrie*, s. LXVII, not. 1.

¹¹⁰ *وكل من دواوين الأموال فهو فرع هذا الديوان*, bk. *Şubh*, IV, 29, str. 19.

Şoḥba (= *Dīvān al-Istifāʾ*)¹¹¹ ve sultanın alâmetini taşıyan tavkîc ve mer-sûmlarla (= *aʿ-tavkîc vaʿl-marāsîm as-Sultānîya*)¹¹² meşgul olup, mü-teaddid Mustavfî'lerin (=mâliye müşâvirleri, vergi muhâsibleri) iştirâ-kile ehemmiyeti bir kat daha artan Istifāʾ ad-Davla aş-Şarîfa¹¹³, husûsî birer mâliye dâiresi vafını hâiz mühim divânlar idiler. Berkuk devri kaynaklarında mezkûr bu divânın bilâhare lâğv edildiği anlaşılmakta-dır¹¹⁴.

(v) Dīvān al-Hāşş.

Al-Malik an-Nâşır Muḥammad tarafından lağv edilen vizârat'ın ye-rine kaim olduğu anlaşılan Dīvān al-Hāşş (veya : *Dīvān al-Havāşş*)¹¹⁵, maiyetinde Muḥaddam al-Hāşş aş-Şarîf¹¹⁶, Kâtib bi-Dīvān al-Hāşş, Mus-tavfî al-Hāşş ve Nâzır Hızâna al-Hāşş gibi vazifelilerin bulunduğu kay-naklarda mezkûr Nâzır al-Hāşş¹¹⁷ (bâzan: *Nâzır al-Havāşş aş-Şarîfa*)¹¹⁸ ın ri-yâsetine tevdi edilmiş olup, sultana mahsûs erazi (= *al-hāşş aş-şarîf*) ile olduğu gibi¹¹⁹, tahsil edilen şer'i ve şer'i olmıyan vergilerin (bk. hâsılât ve rusûm) kontroluna hasredilmiş idi (bk. İkinci Bölüm, vâridat ve vâridatın sarfı). Müellifler, Hızâna as-Sultānîya'yı Nâzır Hı-zâna al-Hāşş'ın nezâretine tevdi etmek sûretiyle, bir nev'i hil'at dâiresi teşkil eden Berkuk'un, bilâhare, eski usûle avdet ettiğini bildirirler¹²⁰.

(vi) Dīvān al-Mufrad aş-Şarîf.

XIV. asrın sonunda, Dīvān al-Mamâlik'i Dīvān al-Cayş' den ayı-ran (= *mufrad* = particulier) Berkuk tarafından ihdas edildiği anlaşılan

¹¹¹ Bk. *Zubda*, s. 110, str. 7.

¹¹² Bk. *Şubḥ*, IV, 29, str. 18.

¹¹³ وهذا الديوان هو ارفع دواوين الأموال, bk. *Şubḥ*, IV, 29, str. 18.

¹¹⁴ Bk. *Hıfât*, II, 224; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 98.

¹¹⁵ Tafsîlât için bk. *Şubḥ*, IV, 30, str. 13—14; XI, 317—319; *Muḥşid*, 135; *Zubda*, s. 115. Krş. *Syrie*, s. LXVI—LXVII, LXXI, not. 3.

¹¹⁶ Bu vazifeli hak. bk. İbn Makânîs, *Dīvān*, 14^b; İbn Hicce, *Kahva al-İnşâ*, 127^b; *Şubḥ*, V, 468; İbn al-Furât, IX, 312. Krş. *Zubda*, s. 107, str. 18. Ayr. bk. al-Ğuzûlî, *Maṭâliʿ al-Budûr*, 125^b, str. 21.

¹¹⁷ Aynı zamanda al-Vach al-Baḥrî nâibliği ile Ustâdâr rütbesini hâiz Nâzır al-Hāşş hak. bk. İbn Hicce, *Kahva al-İnşâ*, 127^b.

¹¹⁸ Bk. *Zubda*, s. 107, str. 18.

¹¹⁹ Bununla berâber, Nâzır al-Hāşş, bu gibi husûslarda, sultanla istişâre etmek zorunda idi. Bk. *Şubḥ*, IV, 30; *Hıfât*, II, 227; *Muḥşid*, 135; *Husn*, II, 84.

¹²⁰ Bu husûsda bk. *Şubḥ*, VI, 31; XI, 94, 339 v.d., *Hıfât*, II, 237; *Muḥşid*, 136. Krş. *CIA*, I, *Egypte*, 347; *Syrie*, s. LXXII.

Dîvân al-Mufrad ¹²¹, maiyetinde Şâhid al-Mufrad ve Kâtib al-Mufrad isimleriyle mezkûr vazifelilerin bulunduğu Nâzır ad-Dîvân al-Mufrad (= Şâhib ad-Dîvân al-Mufrad) ²² veya Ustâdâr al-Âliya'nın nezâretine tev-dî edilmiş olup ¹²³, al-Mamâlik as-Sultânîya ile alâkalı işlerin tedvirine hasredilmiş idi ¹²⁴.

Hâsılâtı Dîvân al-Mufrad'a tahsis edilmiş erazi (= *li-Dîvân al-Mufrad*) hakkında tafsîlât veren İbn al-Cî'ân'ın bu husûsda diğer kaynaklar tarafından teyid edilen kayıtları ayrı bir ehemmiyeti hâizdir ¹²⁵.

(vii) Diğer Dîvânlar.

İdârî teşkilâta dâhil olup, nisbeten az ehemmiyeti hâiz Dîvânları (=Hükûmet dâireleri) da zikretmek icâp eder: 1. Dîvân al-³Ahrâ³, Şâdd al-³Ahrâ³ bi-Mısr al-Mahrûsa (bâzen: *Nâzır al-³Ahrâ³ as-Sultânîya* ¹²⁶, veya: *bi-Mısr bi'-ş-Şinâ'a*) ¹²⁷ nın emrinde olup, *Bulak*'a gelen galle gemilerini (Germe=Germes) ¹²⁸ kontrol ile Hâzindâr az-Zahîra'nın emrinde, gallenin muhâfazasına tahsis edilen zahire anbarlarına (=شوة الخلال السلطانية) nezâret ederdi; 2. Dîvân at-Tavvâhîn, bir Nâzır (= *Nâzır at-Tavvâhîn as-Sultânîya bi-Mısr bi'-ş-Şinâ'a*)'nın emrinde olup, gallenin öğütülmesine tahsis edilmiş bulunan *Kahire*'nin değirmenlerine nezâret eder-

¹²¹ Selçuklularda mufradî veya mafîrida şeklinde kullanılıp her elli neferine bir nakîb tâyin edilen bu gurubun (bk. Nizâm al-Mulk, *Siyâsatnâme*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1891, fasıl: XIX. Krş. Râyandî, *Râhat aş-Şudûr va Âyat as-Surûr*, Cebb. Mem. New serie, II, 1921, s. 365; İbn Bibî, nşr. Th. Houtsma, IV, 80, 182, 187, 260 v.d. Ayr. bk. İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 153), Memlûklarda mevcûd olan şekliyle (bk. Quatremère, *Hist. Sult. Maml. I*, 187) aynı olup olmadığı tedkike şâyândır.

¹²² Bk. İbn al-Furât, IX, 404.

¹²³ Bu yüzden, Dîvân al-Ustâdâriya olarak da tesmiye ediliyordu. Bk. *Şubh*, VI, 20, 215.

¹²⁴ وما المقرر على ديوان المفرد الشريف تكفية جميع الممالك السلطانية من الجوامك والفقير على ديوان المفرد الشريف تكفية جميع الممالك السلطانية من الجوامك والفقير، bk. *Zubda*, s. 107, str. 15-17; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 93. Krş. D. Ayalon, *Payment*, *JESHO*, 1958, vol. 1: Part 3, s. 293 v.d.

¹²⁵ Bk. *at-Tuhfa as-Saniya bi-Asmâ al-Bilād al-Mısrîya*, s. 11, 13, 30 v.d., 124. Krş. *Zubda*, s. 34, str. 16, s. 107, str. 6.

¹²⁶ Bk. İbn al-Furât, IX, 10, str. 7.

¹²⁷ Bk. *Şubh*, IV, 33, str. 1.

¹²⁸ Bk. Léon L'Africain, *Desc. de l'Afrique*, II, 494.

di¹²⁵; 3. Dīvān al-Murtaca'āt (veya: *Istīfā' al-Murtaca'*)¹³⁰, Nāzır al-Murtaca'āt (veya: *Mustavfī al-Murtaca'*)'ın nezâretinde olup azil veya vefât eden ümerânın işleriyle olduğu gibi, müsâdere edilen para, emvâl ve eşyanın muhâfazası ile muhâsibelerinin tanzimine hasredilmiş idi¹³¹; 4. Dīvān al-Cihât, Nāzır al-Hâşılât veya Nāzır al-Cihât'ın emrinde olup, vâridatın tahsil ve sarfına âit cihetlerle olduğu gibi, Bayt al-Mâl (b. bk.) ile alâkalı husûsların tedvirine hasredilmiş idi; 5. Dīvān al-Mavâriş al-Haşriya, bir Nāzır'ın riyâsetinde olup, hristiyanlarda dâhil olduğu halde (= *mina'l-muslimîn va ğayrihim*), Memlûk Sultanlığı dâhilinde ölenlerin isimleri ile mahlûl terekeleri, yâni, verâset işleri ile meşgul olan bu Dīvān (=dâire), ayrı bir husûsiyet arzetmektedir¹³²; 6. Dīvān al-Aşraf, Naķib al-Aşraf'ın nezâretinde olup şürefâ (Hz. Ali evlâdları) neslinden geldiklerini iddia eden kimselerin şecerelerini tanzim etmekle tavzif edilmişti; 7. Dīvān, Nāzır suğur al-İskandarîya'nın emrinde olup, mezkûr şehirden, sultanın emrine tahsîs edilmek üzere vurud eden kumaş ve emsali emtianın tesbiti ile bunların Hızâna al-Hâşş'a konmasına nezâret ederdi¹³³; 8. Dīvān, Nāzır al-Bahâr va'l-Kârimî'nin nezâretine tevdi edilmiş olup, Yemen'den baharat, biber ve tarçının idhaline memur tüccarların (= *at-tuccâr al-kârimîya*)¹³⁴, Mısır'da, *Funduk al-Kârim* (= *Funduk al-Kârim bi-Mişr al-Maħrûsa*)¹³⁵deki satışlarına nezâret ederdi¹³⁶. Nihâyet, mühendis ve mimarlarla alâkalı Dīvān al-'Amâ'ir ve aş-Şikârĥânâh'a baĥlı Dīvān al-Aĥvâş'ı da kayd etmeliyiz¹³⁷.

¹²⁹ bk. *Şubh*, IV, 33, str. 9; *Muķşid*, 135. Krş. Syrie, s. LXXV.

¹³⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 16, str. 13.

¹³¹ Bk. *Şubh*, IV, 33; *Ĥutât*, II, 217; *Zubda*, s. 110; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 99; *CIA*, *Syrie du Nord*.

¹³² Bu Dīvān, Dār al-Muĥāsaba va'l-Mavâriş veya al-Mavtâ ile alâkalıdır. Bk. *Şubh*, IV, 33; XIII, 384 v.d., *Muķşid*, 135. Krş. W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 99; The W. Juynboll, *Handbuch des Islāmischen Gesetzes*, Leide, 1910, s. 244; *Syrie*, s. LXXIV, not. 4.

¹³³ Bk. *Şubh*, XI, 420 v.d., *Muķşid*, 135 v.d. Krş. *Syrie*, s. XLIII.

¹³⁴ Bu ticâretin ehemmiyeti ve muhtelif tâcir al-Kârimî'ler hak. bk. *Şubh*, IV, 32, VIII, 72 v.d., İbn al-Furât, IX, 378 v.d., 458; *al-İbar*, V, 467 v.d., W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 55. Krş. G. Wiet, *Les marchands d'épices sous les Sultans mamloaks*, *Cah. hist. ég.* 7 (1955), s. 81-147 Walter J. Fischel, *The Spice trade in Mamluk Egypt*, *JESHO*, Vol. 1, part 2, s. 157-174.

¹³⁵ Bk. *Zubda*, s. 103, str. 8.

¹³⁶ Bk. *Şubh*, IV, 32; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 93.

¹³⁷ Tafsîlât için bk. *Zubda*, s. 109-110.

§ 4: *Dinî, hukukî ve ilmî teşkilât.*

(i) Halîfe.

Kahire'de, 1261 den beri, sırf dinî bir makama sâhip olup, kendisine zâhirî hürmet eserleri gösterilmekle berâber, hakikatte bütün haklarından ıskat edilmiş bulunan Halife (y. bk.), eski kudretin yegâne nişanesi olarak, hükûmdarlıklarının tasdikini arzu eden sultanlara menşûr (b. bk.) vermek selâhiyetini hâiz idi¹³⁸. Umûmiyetle, ilimle meşgul olup, sultanla birlikde mavkib (b. bk.) lere veya seferlere iştirâk eden Halife¹³⁹, Fâtimî Halifelerini takliden, her ramazan ayı cumasında resmî alaylar tertib ettiği gibi, vaktini devlet erkânı ve eşraf arasında, dâvet edildiği ziyâfet ve eğlencelerle geçirirdi.

(ii) Kâdî al-Quḍât (=baş-kadı).

Fâtimîler ile Eyyûbîlerin bir çok teşkilâtına vâris olan Memlûklar-da en yüksek dinî bir sıfatı hâiz olup (= *va hıya arfa al-vazâ'if ad-dînîya*), şer'î kaza (= *Jurisdiction ecclésiastique*) ve hukukî işlerle (= *al-aḥkām aş-şar'îya*) meşgul olan Kâdî al-Quḍât¹⁴⁰, *Dār al-Adl* (= *mah-keme*), da, örfî kazaya (= *jurisdiction laïque*) memûr Hâciblerin yanında, mezhebi ile alâkalı dâvaları rü'yet etmek sûretiyle, hall-u fasl ederd¹⁴¹. Gerek merkezde, gerek haricde, taklîdî kaza, yâni, niyâbe usûlü ile vazifesini bir Nâ'ib (cem. nuvvâb) veya Halîfa al-Hukm'a yaptırmak selâhiyetini hâiz olup, al-Malik az-Zâhir Baybars zamanında, 663/1265 de, dört mezhebe mahsûs olmak üzere, adedleri dörde çıkarılan dört Kâdî al-Quḍât'tan¹⁴² Şâfi'î Kâdî al-Quḍât'ı, *Dār al-Adl*'da, sultanın sa-

¹³⁸ Bk. Kalkaşandî, *Maâ'sir al-Ināfa*, 21^b v.d., *Zubda*, s. 89 — 90. Mısır'daki Abbâsî Halifeleri hak. bk. *al-İbar*, III, 540; *al-Mukaddima*, Mısır, 1322, I, 150 v.d., *Şubh*, III, 266 v.d. Krş. Maḥmūd Rızk Salīm, *Aşr Salāṭin al-Mamālîk*, II, 29 v.d., R. Hartmann, *Zur vergeschichte des 'abbāsidschen Schein-Chalifates von Cairo*, *Abh. d. Deut. Aka. der Wissen. zu Berlin, Phil. hist. Kl.*, Jgg, 1947, publ. 1950, nr. 9; A. Mez, *Die Renaissance des Islāms*, s. 7 v. d., A. Schimmel, *Kalif und Kadi...*, leipzig, 1943.

¹³⁹ Bk. *Zubda*, s. 90, str. 2.

¹⁴⁰ Menşei hak. bk. Abū Sâlim, *İkd al-Farīd*, 206^b; Māvardī, *al-Aḥkām as-Sultānīya*, trc. E. Fagnan, s. 41. H. F. Amedroz, *JRAS*, 1910, s. 761-793, 1911, s. 635. Ayr. bk. *Şubh*, IV, 34 v.d., XI, 204; *Husn*, II, 113 v.d., *Zubda*, s. 90; *al-Mukaddima*, I, 177 v.d., A. Mez, ayn. esr. 206. v d. Krş. Maḥmūd Muḥammad 'Arnūs, *Ta'rīḥ al-Qaḍā fi'l-İslām*, Kahire, 1352/ 1934. Kadıların lâkabları hak. bk. H. Zayyât, *Lakab al-Qaḍi*, *al-Masriq*, XXXVI, 1938, s. 57.

¹⁴¹ *Quḍāt al-quḍāt ahl al-hall va'l-'aḳd*, bk. *Zubda*, s. 90, str. 7.

¹⁴² Bk. *Baybars Tarihi*, trc. Ş. Yalıtıkaya, s. 117. Krş. *Şubh*, IV, 35.

ğında oturmak, amvâl al-aytâmın idâresinde istiklâline sâhip olmak¹⁴³ sûretiyle, kendinden sonraki sırayı işgal eden Hanafî, Mâlikî ve Hanbalî Kādî al-Ḳudâtlarına tevaffuk ederdi¹⁴⁴. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Berkuk, Memlûk Sultanlığının bütün nâibliklerinde, aynı hiyerarşik sırayı tâkip eden Kādî al-Ḳudâtlardan Dimaşk Şâfi'î Kādî al-Ḳudâtını¹⁴⁵, hil'at ve taqlîd (b. bk.) göndermek sûretiyle, bizzât seçiyordu¹⁴⁶.

Mısır'daki Şâfi'î Kādî al-Ḳudât'ı, anlaşıldığına göre, Şayḥ al-İslâm lâkabını¹⁴⁷ da almaktadır. Resmî olmamakla berâber, bir şeref mukabilî XIII, XIV ve XV. asırlarda dâima ülemâyâ verilen bu lâkabın, fetvâ ile de alâkası olması muhtemeldir. Nitekim, 720 H. tarihini taşıyan bir kitâbede: *Kādî al-Ḳudât Hâkim al-Hakkâm Mattî al-Anām* tâbiri geçmektedir¹⁴⁸.

(iii) Kādî al-Askar (=askerî kadı).

Memlûk Sultanlığı dinî teşkilâtı ile alâkalı kaynaklarda, Kādî al-Ḳudât'tan sonra gelip, Şâfi'î, Hanafî ve Mâlikî mezheplerinde bulundukları tasrih edilen Mısır Kādî al-Askarları (=Kādî al-Askar al-Manşûra bi'd-Diyâr al-Miṣrîya)¹⁴⁹, dâima sultanın mâiyetinde bulunmak sûretiyle, ismi geçen mezheblere mensup askerî sınıfın şer'î ve hukukî işlerini tedvir ederlerdi¹⁵⁰.

Berkuk devri Kādî al-Askarlarının, muhtelif mezheplerin hâkim olduğu nâibliklerdeki durumları, mensup oldukları mezheble alâkalıdır. Nitekim, *Dimaşk*, *Halep*, *Tıرابلس*-*Şam* ve *Safad* nâibliklerinde biri Şâfi'î diğeri Hanafî olmak üzere iki, Hama nâibliğinde yalnız bir Hanafî Kādî Al-Askar mevcuttu¹⁵¹.

¹⁴³ *Va ıstiklâluhu bi'n-naẓar fî amvâli'l-aytâm va'l-vaşğyâ*, bk. *Rihla*, 634; nşr. at-Tancî, s. 254.

¹⁴⁴ *و اجلبهم ذى القضاة الشافعى ثم يليه ذى القضاة الحنفى ثم يليه ذى القضاة المالكي* و اجلبهم ذى القضاة الشافعى ثم يليه ذى القضاة الحنفى ثم يليه ذى القضاة المالكي, bk. *Zubda*, s. 92, str. 3-4.

¹⁴⁵ Berkuk devrindeki Dimaşk Kādî al-Ḳudâtları hak. bk. İbn Tûlûn, *Ḳuḫāt Dimaşk*, s. 109-127, 201, 202, 251, 286, 289.

¹⁴⁶ Bk. İbn al-Furât, IX, 34.

¹⁴⁷ Bu lâkabın menşei hak. bk. *Hasn*, I, 143, 205. Krş. Quatremère, *Hist. Sult. Maml.*, II, 68; Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung*, s. 339; Van Berchem, *ZDPV*, XVI, s. 101.

¹⁴⁸ Bk. *Ars Islamica*, VII, 1940, s. 5, Fig. 11.

¹⁴⁹ Bk. İbn al-Furât, IX, 34, str. 4.

¹⁵⁰ Bk. *Muḫşid*, 130 v.d. Krş. *Syrie*, s. LXXVII; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 100.

¹⁵¹ Bk. *Syrie*, s. LXXVII, 161, 209, 224, 231.

(iv) Dâr al-‘Adl Müftüleri.

Kaynaklarda muhtelif mezheplerde bulundukları tasrih edilen Dâr al-‘Adl Müftüleri, askerî sınıfla alâkalı şer‘î işler hakkında fetvâ vermek (=iftâ¹⁵²) selâhiyetini hâiz olup, sultanın maiyetinde, sefere iştirâk ederlerdi¹⁵².

(v) Nâzır al-Hısba.

Umûmiyetle, dinî bir vazife olup, şeriat hükümlerine göre hareket edilmesini te‘min eden Nâzır al-Hısba¹⁵³, kaynaklarda, Kahire ve Mısır Muhtesibleri olarak zikredilmektedir. Dinî bir sıfatı hâiz olduğu takdirde, Dîvân’da, Nâzır (=Vakîl) Bayt al-Mâl’a takaddüm ettiği belirtilen Kahire Muhtesibi (=Muhtasib al-Kâhira)¹⁵⁴, ayrı bir Muhtesibi bulunduğu bilinen İskenderiye istisna edilecek olursa (=halâ al-İskandariya), al-Vach al-Bahrî nâibliğine tâbi şehirlerin (=aş-Şa‘îd=yukarı Mısır), daha az ehemmiyeti hâiz Mısır Muhtesibi (=Muhtasib Mısır al-Maḥrûsa) ise¹⁵⁵, al-Vach al-Kıblî nâibliğinde mevcûd şehirlerin beledi işleriyle meşgul idiler. Kahire’nin câmi veya medreselerinden birinde, meselâ, Madrasa aş-Şâlihîya’da oturup, vekîl ve muinleri vasıtasıyla, ticârî muameleleri olduğu gibi mintıkası dahilinde bulunan dükkân, mağaza ve fabrikaları kontrol ile, kullanılan ölçüleri (=fî ma‘rifati’l-kanâfîr va’l-arṭâl va’l-maṣāḳîl, al-mavûzîn va’l-makâyîl) mürakabeye tâbi tutan Kahire Muhtesibi, ticârette hile yapanlarla borçlarını ödemiyenleri cezalandırmak ve cemiyetle alâkalı husûslarla meşgul olmak sûretiyle, beledi işlerinin tedvirine çalışırdı. Ayrıca, hayır müesseselerinin ihtiyaçlarını temine matûf gayretler sarfeden Kahire Muhtesibinin, caddelerin (=şavâri) temizliği ile de alâkadar olduğu görülmektedir¹⁵⁶. Bununla berâber,

¹⁵² Bk. *Subḥ*, IV, 33.

¹⁵³ ... الحسبة فمعي وظيفة دينية من باب الامر بالمعروف والنهي عن المنكر...

bk. *al-Muḥaddima*, I, 178; İbn al-Uḥuvva, *Mo‘ālim al-Kurba fî Ahkām al-Hısba*, nşr. R. Lévy, s. 3, str. 5.

¹⁵⁴ Bk. *Subḥ*, IV, 37, str. 10.

¹⁵⁵ ومربته منحة عن الاول, bk. *Subḥ*, IV, 37, str. 7-8.

¹⁵⁶ Hısbenin şartları ve muhtesibin vasıfları hak. bk. al-Uḥuvva, *Mo‘ālim al-Kurba fî Ahkām al-Hısba*, s. 7 v.d., Māvardî, *al-Ahkām as-Sultānîya*, trc. E. Fagnan, s. 513 v.d., 521 v.d., İbn Taymîya, *Risāla al-Hısba fi’l-İslām*, nşr. as-Sayyid M. Badr ad-Dîn al-Halabî, s. 37-38; İbn Camā‘a, *Toḥrîr al-Ahkām* (Bk. *İslamica*, VI, 353-414; VII, 1-34); ‘Abd ar-Raḥmân b. ‘Abd Allāh aş-Şayzari, *Nihāyat ar-Rutba fî Talab al-Hısba*, nşr. al-‘Arînî, s. 80 v.d., 89 v.d., 103 (trc. W. Behrnauer, *JA*, 5e série, XVI, 347-392; XVII, 1-76); W. Behrnauer, *Mémoire sur les institutions de police chez les arabes, les persans et les turcs*, *JA*, Juin, 1860, 461 v.d. Suriye için bk. İbn al-Mubarrad, *Kitāb al-Hısba*, nşr. H. Zayyāt, *al-Maṣriḥ*, XXXV, 1937, ss. 385 v.d. Krş. Nicola A. Ziadeh, *Town*

Kahire Muhtesibliği vazifesini ifâ eden al-Makrîzî (منصب الحسبة في القاهرة) ile İbn al-Furât'ın bildirdiklerine göre, Berkuk'un emriyle sanatkâr ve tüccardan zekât toplıyan Kahire Muhtesibi, hububatın pahalı olduğu zamanlarda, halkın hucûmuna mâruz kalıyordu¹⁵⁷.

(vi) Şayh aş-Şuyûh (=Maşîhatu's-Şuyûh).

Kaynaklarda Maşîhat al-Hânîkâh olarak zikredilen bu unvan, bir nev'i şeyhlik olup¹⁵⁸, *Sıryākōs*'daki Hânîkâh (=al-Hânîkâh aş-Şayhū-nîyā) da veya Kahire'deki al-Hânîkâh aş-Şalâhiya (=Dār Sa'îd as-Su'adā'¹⁵⁹) da mukim ve mümtaz sûfi şeyhleri hakkında kullanılmaktadır¹⁶⁰. *Dımaşk*'daki Hânîkâh Sımsâtiya Şeyhliğini de bununla mukayese etmek mümkündür.

Bu arada, Bîmaristân al-Manşûrî nezâreti ve Şâfi'i kadısının nezâretinde bulunan Qal'atu'l-Cabal hatîbliği¹⁶¹ gibi ülemânın idâresine tevdi edilen bir takım nezâretleri de belirtmek icâp eder.

Administration in Syria under the Early Mamluks, Proceedings, Leiden, 1957, s. 217 v.d., 221 v.d., ayn. müell., *Urban life in Syria*, s. 122 v.d.

¹⁵⁷ Bk. İbn al-Furât, IX, 12, str. 12—13, 440, str. 1—2.

¹⁵⁸ Bk. Şabîh, IV, 38.

¹⁵⁹ Berkuk devrinde, *Mısır*'da mevcut hânîkahların bir *Nâzır*'ın idâresine tevdi edildiği görülmektedir (y. bk.). Nitekim, 797/1395 de, Salâhiya Hânîkahı'nın nezâretine memur edilen Yulbuğâ aş-Sâlimî al-Hâşşakî aş-Zâhiri'nin, vakıfnâmesini okuduğu bu hânîkahda bâzı değişikliklerde bulunduğu malûmdur. Devrin edîpleri bu husûsu tasvîr ederler:

يا اهل خانة الصلاح اراكم ماين شاك للزمان وشاتم
يكفيكموا ما قد اكتم باطلا من وقفها وخرجتم بالسالمى

Bk. İbn al-Furât, IX, 406.

¹⁶⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 309; al-Guzûlî, *Ma'âli' al-Budûr*, 167^a, 236^a, str. 21—22; *Muqadd*, 131; *Hıtaf*, II, 414; CIA, I, *Egypte*, 245. Krş. 'Alî Bâşâ Mubârak, al-*Hıtaf al-Cadîda*, VI, 6., *Syrie*, s. LXXVIII, LXXIX, not. 1; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 101. Tahsis edilen vakıflar: İbn al-Ci'ân, at-*Tuhfa as-Sanîya*, s. 139, 159, 166, 171, 173

¹⁶¹ 1283'de, al-'Azîz sarayının bulunduğu yerde inşa olunup, bir çok hastahklara tahsis edilmiş muhtelif oda ve lâboratuvarları havî bulunan Bîmaristân al-Manşûrî (=fakirler hastahânesi), senelik tahsisatı 40,000 miskal altın olarak (bk. *Zabda*, s. 29, str. 7—8), hemen her din ve mezhebe mensup kimselerin tedâvisine hasredilmiş idi. Bk. *Hıtaf*, II, 405; Léon L' Africain, *Desc. de l'Afrique*, II, 506. İnşası hak. bk. M. Herz Pascha, *Die Baugruppe des Sultans Qalâ'un in Cairo*, *Abd. des Hamburg. Kolonialinst.*, XXXII, B. XXII; Mme R. L. Devonshire, *L'Egypte Musulmane*, s. 81; J. Franz-Pascha, *Die Baukunst des Islam*, s. 122 v. d.

§ 5: Ordu.

Memlûk Sultanlığı teşkilâtında Dîvân al-Cayş (b. bk.)'a bağlı bulunan Memlûk ordusu (= *al-Asâkir as-Sultânîya*), dört kısma ayrılıyordu:

(i) al-Mamâlîk as-Sultânîya.

Kaynaklarda Mamâlîk as-Sultân olarak da zikredilen al-Mamâlîk as-Sultânîya, Muqaddamu'l-Mamâlîk as-Sultânîya ismindeki Emîrlerin idâresinde olup, umûmiyetle, Mustahdamûn ve Mamlûkûn namile iki kısımdan tereküp ediyordu. Burada bahis mevzuu olan Mamlûkûn, esir pazarlarından satın alınan (= *al-Muhtarâvât*) veya *Kafkas*, kırım ve *Anadolu*'dan celbedilen (*Culbân* veya *Aclâb*)¹⁶³ köleler olup, al-Mustahdamûn (= *al-Mamâlîk al-Mustahbara*)¹⁶⁴ ismi altında zikredilenler ise¹⁶⁵, eski sultanın Memlûkları (= *Mamâlîk as-Salâtin al-Mutaqaddima*, *Qarânîş*)¹⁶⁶ ile evvelce Emîrlere, sonra da, sultana intisap eden (= *Sayfîya*, *al-Mamâlîk as-Sultânîya as-Sayfîya*) Memlûkları idi¹⁶⁷. Bu sonuncular, *Qal'atu'l-Cabal*'ın 12 tabakadan müteşekkil *Tibāk as-Sultânîya*¹⁶⁸ lerinde ikamet ettiklerinden al-Mamâlîk at-Tibāk ismini de almışlardır¹⁶⁹.

¹⁶² Bk. *Zubda*, s. 92, str. 11—12.

¹⁶³ Bu devir kaynaklarında her ikisine de tesâdüf ediyoruz. Msl. bk. İbn al-Furât, IX, 6; *al-Ibar*, V, 457; Léon l'Africain, *Desc. de l'Afrique*, II, 527: *el-geleb*.

¹⁶⁴ Bk. İbn al-Furât, IX, 88, str. 3. Krş. *Syrie*, s. LXXIII; D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, Vol. XV, part 2, 1953, s. 216.

¹⁶⁵ İbn al-Furât'ta, al-Muhtarâvât ile al-Mustahdamûn arasındaki rekabete dâir kayıtlar vardır. Msl. bk. IX, 89, str. 8.

¹⁶⁶ *Qarânîş* veya *Qarânîşa* (= *al-Acnâd al-Qarânîş*), al-Hamsavât Emîrlerinden olup, sayıları 100 nefer idi. İbn Şâhîn az-Zâhirî zamanında sayıları azalmış ve الوغال (?) tesmiye edilmeğe başlanmıştır. Bk. *Zubda*, s. 115, str. 19—20. Menşeleri hak. bk. Léon l'Africain, *Desc. de l'Afrique*, II, 526. Krş. A. N. Poliak, *Le Caractère Colonial...*, REI, 1935, s. 243 v.d., D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, 1954, s. 73 v.d., ayn. müel., *JESHO*, 1957, vol. I, part 1, s. 43 v.d.

¹⁶⁷ Bu Memlûklar hak. bk. W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 87 v.d., Léon l'Africain, *Desc. de l'Afrique*, II, 526. Krş. D. Ayalon, *L'Esclavage du Mamelouk*, s. 43, not. 72; ayn. müel., *Studies...*, BSOAS, 1953, s. 204—228; 1954, s. 73 v.d.

¹⁶⁸ Bir nev'i askerî mektep mahiyetinde olan *Tibāk* hak. bk. İbn al-Furât, IX, 88, 302; *Şubh*, III, 375; *al-Ibar*, V, 472; *Hıtaf*, I, 90; II, 205, 213. Krş. D. Ayalon, *L'Esclavage du Mamelouk*, s. 9, not. 73, 74, 75; ayn. müel., *Studies...*, BSOAS, 1953, s. 203 v.d., 1954, s. 57 v.d., ayn. müel., *JESHO*, 1957, vol. I, part 1, s. 46.

¹⁶⁹ Bk. *Şubh*, III, 481; *Zubda*, s. 27. Krş. A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 3.

Kaynaklarda mezkûr al-Hâşşakiya¹⁷⁰ ile al-Mamâlik al-Kuttabiya al-Mumayyiz¹⁷¹, al-Muštārāvāt'a dâhil olmakla berâber, ayrı bir husûsiyet arzetmektedir. Ancak, XIV. asrın sonunda, sultanla birlikde bulunmak ve *Ḳal'atu'l-Cabal*'da, gece-gündüz nöbet tutmak sûretiyle mühim bir mevki kazanmış bulunan al-Mamâlik as-Sultāniya, mâli bakımdan Dīvān al-Cayş'dan ayrılıp, Dīvān al-Mufrad aş-Şarîf'a bağlanmış görünüyor¹⁷². Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Berkuk zamanında, sayıları 10,000 ile 12,000 arasında değişen bu Memlûklar¹⁷³, her ay 400,000 gümüş dirhem alıyorlardı¹⁷⁴.

(ii) İktâ'lı Askerler.

Sultanların şahsına olduğu gibi, *Mısır*, *Dımaşk* ve *Haleb*'de şahsî iktâ'lara sâhip olup (= *muḳṭa'* = mukâvele sâhibi)¹⁷⁵, saltanat makamına bağlı askerler ile ümerâ çocukları, Türkmen, Arap (= *urbân*) ve Kürd reisleri, umûmiyetle, iktâ'lı askerleri teşkil ediyorlardı. Kaynaklarda, Memlûk Sultanlığının muhtelif mintikalarındaki iktâ'lara sâhip kimseler,

¹⁷⁰ Sultana hizmet etmek ve *maḥmal şarîf*'i sevk ve mühimmatı hazırlamakla taviiz edilmiş bulunan al-Hâşşakiya, Amir at-Tablhenâh rütbesini haiz olup (bk. İbn al-Furât, IX, 12, str. 25—26), XV. asrın başında takriben 1,000 kişiden (= *ḫum al-f*) terekkep ediyordu. Bk. *Zubda*, s. 115—116. Umûmiyetle al-Hâşşakiya hak. bk. *CIA*, I, *Egypte*, 237, 543; Léon l'Africain, II, 526; *Syrie*, s. XXXIII. Krş. J. Sauvaget, *Décets Mamelouks de Syrie*, BEO, 1933, s. 24 v.d., M. Mostapha, *Beiträge zur Gesch. Agyptens*, ZDMG, XIV, 1935, s. 212 v.d., D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, 1933, s. 213 v.d., not. 7. Türkçe metinlerde: Hâşşaki-ler haşşı..., bk. *Munyata'l-Gazât*, Arap. Yazm. s. 5, str. 8.

¹⁷¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 67, str. 4.

¹⁷² Bk. İbn al-Furât, IX, 163; İbn al-Ci'ân, *at-Tuhfa as-San'iya*, s. 11, 13, 30, 124; *Zubda*, s. 107, str. 15-16.

¹⁷³ İbn Şâhin az-Zâhiri (bk. *Zubda*, s. 27) de-12,000, İbn Tagrîbirdi (bk. W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 133) de 5,000, nihâyet Simoni Sigoli (bk. *Viaggio*, s. 42) de 6,000 olarak verilen Memlûk sayısı, kaynaklarda değişik bir şekilde zikredilmektedir.

¹⁷⁴ Bk. *İkd.*, XX, 63; *Sulûk*, III, 212^b. Krş. P. Casanova, *Hist. et desc. de la Citad. de Caire*, Mém. de la Miss. Arch. Fr., t. VI, s. 629; J. Sauvaget, *La Poste...*, s. 20.

¹⁷⁵ Selçuklulardaki iktâ meselesi ile bunun esasları C. H. Becker tarafından izah edilmesine rağmen (bk. *Steuerpacht und lehnwesen*, *Der Islam*, V, 1914, 82 v.d. Krş. O. Turan, *İsl. Ans.* madde: *İktâ*, cüz. 50, s. 952 v.d.), Memlûk teşkilâtındaki iktâ'lar meselesi, en küçük emîrlik olan beşler (= *Amîr Hamsavat*) derecesine geçen muḳṭa'ın (= mukâvele sâhibi, Osmanlı devrinde: Mültezim) iktâ'ından ne mikdar asker çıkaracağını araştıran C. Cahen (bk. *L'évolution de l'îktâ*, *Annales ESC*, 1953) ile iktâ'nın bir gelir olarak habs veya mişâl ile alâkasını tedkik eden A. N. Poliak (bk. *JRAS*, 1937, s. 99; ayn. müel., *Feudalism*, s. 18 v.d. Krş. Nicola A. Ziadeh, *Urban life in Syria, Mamlûks and İktâ*, s. 40 v.d.), istisna edilecek olursa, henüz tedkik edilmiş değildir.

Acnâd al-Halka¹⁷⁶, Acnâd al-Bahriya¹⁷⁷, Acnâd at-Turkmân (aş. bk.), Acnâd al-^cArab¹⁷⁸ ve Acnâd al-Akrâd olmak üzere beş kısım halinde zikrediliyor¹⁷⁹. Bununla berâber, Acnâd al-Halka ile Acnâd al-Bahriya, sultan tarafından tevcih edilmiş iktâ'lara¹⁸¹ sâhip olmalarına mukabil, umûmiyetle, hududları muhâfaza etmekle mükellef zümrelerin (=al-Vâfidîya)¹⁸¹, şahsî iktâ'ları olmayıp, husûsî iktâ'larında (=İktâ'ât at-Turkmânîya) yaşıyan reis ve beylerin (=Muqaddam at-Turkmân bi'l-Bilâd aş-Şarkîya) maiyetinde bulunuyorlardı.

Muhtelif iktâ'lara sâhip olduğunu söylediğimiz Acnâd al-Bahriya, çok geçmeden, *Kal'atu'l-Cabal*'da hizmet görmeğe (=gabîtuna bi'l-kal'a) ve seferlere iştirâk etmemeğe başladığından¹⁸², iktâ'lı asker vasfını kaybetmiş ve yanlarında birer köle bulundurduğu gibi¹⁸³, senelik geliri 250 ile 900 dinar arasında değişen Acnâd al-Halka al-Manşûra¹⁸⁴, esas iktâ'lı

¹⁷⁶ Halka eîradı, umûmiyetle, Acnâd al-Halka al-Manşûra, pek ender olarak da Ricâi al-Halka ismini alıyordu. Bk. İbn al-Furât, IX, 447; *Zubda*, s. 116, str. 15. Krş. M. Mostafa, *Beiträge zur Gesch. Agypt.*, ZDMG. XIV, 1935, s. 219; D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, 1935, s. 451.

¹⁷⁷ Acnâd al-Bahriya'nın menşei hak. bk. D. Ayalon, *Le Régiment Bahriya dans l'Armée Mamlouk*, REI, 1951, s. 133-141.

¹⁷⁸ Urbanın iktâ'ları ile önce Mustavfî al-İktâ'^c al-^cArab, sonrada Mustavfî İktâ'ât al-Bilâd aş-Şâmiya meşgul oluyordu. Bk. *Mukşid*, 136 v.d.

¹⁷⁹ Bk. *Zubla*, s. 103, str. 20. Burada Acnâd al-Bağtâ'la'ya da işâret etmek icâp eder. Bk. İbn al-Furât, IX, 79.

¹⁸⁰ Kaynaklardan anladığımıza göre, kendisine iktâ tevcihi mevzuhanis bir kimseyi sultanın bizzât görüp seçmesi ve verdiği *al-Mişâl* (=tevzi berâtı, Osmanlılarda: *sicill*)'a da yuktab (يكتب = yazıldı) diye işâret etmek sûretiyle Hâcib'e göndermesi icâp ediyordu. Hâcib, *al-Mişâl*'i talibine vererek Dîvân al-Cayş (Dîvân al-İktâ'^c)'a gönderir ve burada *al-Mişâl*'i alkoyan Mustavfî al-Cayş (=Mustavfî İktâ'ât ad-Diyâr al-Mişriya, Mustavfî İktâ'ât al-Bilâd aş-Şâmiya), bunun yerine, al-Murabba'ât al-Cayşiya verir ki, bunu Dîvân al-İnşâ'ya götürüp, yerine, üzerinde sultanın tevkii bulunan menşûr'u (Manâşir al-İktâ'ât = iktâ fermanı) alan kimse, resmen, iktâ'a sâhip olurdu. 803 (1403) da, Manâşir al-İktâ'ât'ın bozulup bir takım yolsuzluklara sebep olduğu ve iktâ alım-satımında meyanecilik eden muhayyis ismiyle bir sınıfın türediği anlaşıyor. Bk. *Şubh*, IV, 16, 51; VI, 201; XIII, 153 v.d., 165 v.d., *Hıtaf*, II, 211, 215 v.d., *Zubla*, s. 100; *Syrie*, s. XXXIV. Krş. A. N. Poliak, *La Féodalité islamique*, REI, 1936, 247 v.d., ayn. müel., *Feudalism*, s. 80; W. Björkman, *Beiträge*, s. 65; ayn. müel., *Die Bittschriften im dîvân al-insâ, Der Islam*, XVIII, 1929, Heft 3/4, s. 211; ayn. müel., *Isl. Ans. madde: Menşûr*.

¹⁸¹ Vâfidiya hak. bk. Quatremère, *Hist. des Sult. Mam.*, II, part. 1, 245. Krş. D. Ayalon, *The Wâfidiya in the Mamluk Kingdoms, Islamic Culture*, XXV, 1951, s. 89-104.

¹⁸² Bk. İbn al-Furât, IX, 167; *Şubh*, IV, 16; *Zubda*, s. 113. Krş. D. Ayalon, *Le Régiment Bahriya*, s. 140.

¹⁸³ Bk. *Hıtaf*, I, 87. Krş. A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 3, not. 3.

¹⁸⁴ Bk. *Hıtaf*, I, 91; II, 215 v.d.

asker olarak zikredilmeğe başlanmıştır. Nitekim, kaynaklarda *İktā'āt al-Halka* tâbiri geçmektedir.

Maclis al-Cayş (b. bk.)'in kararını müteâkip, Nâ'ib as-Sultân'ın nezâretinde toplanan iktâ'lı askerler¹⁸⁵ 24,000 cundî (=arba'a va işrn alf cundiyyan) olup, muhtelif guruplara ayrılırlardı: 40 kişiden mürekkep guruba Muqaddam al-Halka¹⁸⁶, 100 kişilik guruba Nakîb al-Cayş veya Nakîb al-Cuyüş¹⁸⁷ ve 1,000 kişilik tulb (cem. atlab)'a da Amîr mi'a Muqaddam Alf (cem. Umarâ' al-mi'in Muqaddamü'l-Ulûf)¹⁸⁸ namındaki Emîrler kumanda ederdi¹⁸⁹.

Mısır'daki umûm askerinin kumandanı Atâbak al-Asâkir (b. bk.) olup Atâbak al-Asâkir bi'd-Diyâr al-Mişriya unvanını hâizdir.

(iii) M a m â l i k al - U m a r â'.

Kaynaklarda Acnâd al-Umarâ' olarakda tesmiye edilen bu Memlûklar¹⁹⁰, ümerânın husûsî *Tibâk*'lerinde yetişdiklerinden¹⁹¹, al-Mamâlik as-Sultâniya ile aynı karakteri hâizdirler. Umûmiyetle, Suriye nâibliklerinde bulunan Muqaddam (=Amîr Mi'a Muqaddam Alf), Tablhânâh (=Amîr Tablhânâh, cem. Umarâ' Tablhânât)¹⁹² ve Aşravât Emîrlerinin beslemeğe mecbûr oldukları köleler ile askerler, bu guruba dâhildir.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, XIV. asrın sonunda Atâbak al-

¹⁸⁵ Bk. Berkuk'un emri: İbn al-Furât, IX, 350.

¹⁸⁶ Muqaddam al-Halka hak. bk. *Şubh*, IV, 16, str. 7; *Hıtaf*, II, 213.

¹⁸⁷ İlk zamanlarda Nakîb al-Asâkir de tesmiye edilen (bk. İbn al-Furât, VIII, 182; *Şubh*, XII, 453) bu vazife sahibi, Dimaşk'da Nakîb an-Nukabâ' olarak tavsîf edildiği gibi (bk. İbn Hâcar, *ad-Durar*, I, 425, str. 16), türkçe Baş olarak da kaydedilmektedir. Bk. *Zubda*, s. 116, str. 17.

¹⁸⁸ Metinlerde Muqaddamü'l-Ulûf bi'd-Diyâr al-Mişriya (bk. İbn al-Furât, IX, 44. Krş. *Zubda*, s. 116, str. 17), Muqaddamu'l-Ulûf (bk. İbn al-Furât, IX, 295; *Şubh*, VII, 158) veya Amîr al-Muqaddam (bk. *Şubh*, IV, 55), Amîr Mi'a, sadece Alf (bk. *Şubh*, IV, 61), bâzanda Takdimat Alf (bk. *Şubh*, IV, 21) veya Takdima şeklindedir.

¹⁸⁹ Bk. *Şubh*, IV, 13; *Hıtaf*, II, 213; *Zubda*, s. 115; *Muqaddim*, 123. Krş. *Syrie*, s. XXXIV; A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 2. Mezkûr ümerânın iktâ'ları, her dinâr al-cayş 10 gümüş dirhem olmak üzere, senevî 1,000 ile 1,500 dinar arasında değişiyordu. Tafsîlât için bk. *Hıtaf*, I, 91; II, 215 v.d., W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 88.

¹⁹⁰ Mamâlik al-Umarâ' hak. bk. D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, part 3, s. 459-462.

¹⁹¹ Bk. *al-İbar*, V, 472.

¹⁹² Tablhânâh Emîrleri hak. bk. İbn al-Furât, IX, 128; *Şubh*, IV, 15; İbn Hâcar, *ad-Durar*, I, 201. Krş. CIA, I, *Egypte*, s. 543; *Syrie*, s. XXXIV; A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 33.

‘Asâkir’in tûlbunda 300, Amîr Mi‘a’nın 250 ve Mu‘âddam Alf’in ise 60 Memlûk bulunuyordu ¹⁹³. Mezkûr ümerânın ölümü ile sultanın (=as-Sayfiya) veya diğer bir emîrin maiyetine geçtikleri anlaşılan Mamâlik al-Umarâ’, pek nâdir ahvalde Halka ile birleşiyordu ¹⁹⁴.

Sefer esnasında Nakîb al-Cayş’in nezâretinde sultanın ordusu ile birleşen Mamâlik al-Umarâ’-dan mâda, Emîrlerin çocuklarından toplanmak sûretiyle bir nev’i ihtiyat sınıfı teşkil edip, umûmiyetle, Acnâd al-Halka’dan sayılan Avlâd an-Nâs ¹⁹⁵ ile al-Malik an-Nâşır Muḥammad’in oğullarından mürekkep al-Asyâd veya Avlâd al-Mulûk ¹⁹⁶ u da burada zikretmek icâp eder.

(iv) Yardımçı kuvvetler.

İbn Şâhîn az-Zâhiri’ye göre, Memlûk ordusuna 300,000 kişiden fazla bir yardımcı kuvvet te‘min edip, kaynaklarda, Acnâd al-‘Arab, Acnâd at-Turkmân ve Acnâd al-Akrâd olarak tavsif edilen bu sınıf, mühim bir mevkî ihraz ediyordu ¹⁹⁷.

(a) Acnâd al-‘Arab.

Kaynaklarda Acnâd al-‘Arab ismiyle mezkûr Arap kabilelerinin (=‘Urbân) harp vukûunda vermekle mükellef oldukları kuvvetler, mühim bir yekûna bâliḡ oluyordu:

Âl Faḍl ¹⁹⁸, 24,000; Hicâz Arabları, 24,000; Âl ‘Alî ¹⁹⁹, 2,000; Irak

¹⁹³ Emîrlerin sâhip oldukları Memlûk adedi hak. bk. İbn al-Furât, IX, 59, 148. Krş. D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, part 3, 463.

¹⁹⁴ Bk. Zetterstéen, *Beiträge*, s. 132.

¹⁹⁵ Avlâd an-Nâs hak. bk. D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, part 3, 1953, s. 458—8.

¹⁹⁶ Al-Asyâd hak. bk. İbn al-Furât, IX, 56, str. 16-17; Şubḥ, XIII, 167; *Zubda*, s. 111, str. 1—2; *Ḍav*, III, 53.

¹⁹⁷ Nitekim, Barka’ya gönderdiği mektubda Türkmen, Kürd ve Urbandan bahseden (ومن فيها من خيل وتركمان وعشائر اكراد وقبائل عربان...) al-Malik az-Zâhir Baybars gibi (bk. İbn ‘Abd az-Zâhir, *ar-Rawf az-Zâhir fî Sîrat al-Malik az-Zâhir*, nşr. Dr. S. F. Sadeque, s. 59), İbn Haldûn (bk. *Rihla*, nşr. at-Ṭancî, s. 320, str. 10) da, Berkuk’la savaşmak üzere Haleb’den çıkan Yulbuḡâ an-Nâşırî’nin yanında bulunan Arap ve Türkmen askerine işaret etmektedir.

¹⁹⁸ Bu âileye mensup olup, Câber havâlisinde reisleri Nu‘ayr’ın maiyetinde mühim roller ifâ eden Âl Muhannâ’ hak. bk. Şubḥ, VII, 184—8; İbn al-Furât, IX, 109, 111, 132, 233 v.d., 345, 382 v. d. Menşeleri: Kalkaşandî, *Nihāyat al-‘Arab fî Ma‘rifat Ansâb al-‘Arab*, s. 87 v. d. Krş. ‘Umar Rıḍa Kahlâla, *Mu‘cam Kabâ’il al-‘Arab*, III, 1152.

¹⁹⁹ Menşe itibarile Âl Faḍl’a intisap edip (bk. Kalkaşandî, *ayn. esr*, 80) Dimaşk çayırlarında dolaşan bu âileye yazılan mektublarda *al-Maqlis as-Sâmî al-‘Amîrî* şeklinde hitab ediliyordu. Bk. Şubḥ, VII, 187; İbn al-Furât, IX, 219; *Feudalism*, s. 11.

Arabları, 2,000; Yalamlam (= 𐤀𐤊𐤋𐤏 ?) Arabları, 2,000; al-Cazîra Arabları, 2,000; Matrûk Arabları, 1,000; Caram Arabları, 1,000; Banû 'Ukba ve Banû Mahdî Arabları, 1,000; Âl Imrâ' (= Âl Murra')²⁰⁰, 1,000; Cuzâm Arabları, 1,000; al-'Â'id Arabları, 1,000; Fazâra Arabları, 1,000; Muḥārib Arabları, 1,000; Kaṭil Arabları, 1,000; Kaṭṭāb Arabları, 1,000; Havvāra'lar²⁰¹, 24,000²⁰².

Türkmenlerle dâimî temasda bulunan mezkûr Urbandan bir kısmı, meselâ, Banû Kilāb, Kaḷkaşandî zamanında, iğdiş atlara biniyor ve türkçe konuşuyordu²⁰³.

(b) A c n ā d a t - T u r k m ā n .

Memlûk Sultanlığı hizmetinde bulunup, kendilerine *as-Sāmī* diye hitab edilen Bey'lerinin (= *Muḳa'ddam at-Turkmān*²⁰⁴ *bī'l-Bilād aş-Şarḳīya*) emrinde Gazza'dan Diyarbakır'a kadar olan sahada yerleşen Türkmenler (= *ṭavā'if at-Turkmān min Gazza ilā Diyārbakr*), kaynaklarda, Şam, Halep ve Kasrīvān Türkmenleri umûmî ismi altında zikrolunurlar.

Muhtelif Türkmen Boy ve Ulusları, daha önce belirttiğimiz veçhile, Memlûk ordusuna 180,000 suvari te'min ediyorlardı²⁰⁵.

(c) A c n ā d a l - A k r ā d .

Kaynaklarda al-Akrād aş-Şamardliya, al-Akrād al-Calālīya, al-Akrād al-Izviya, Hazbāniya, Hakkāriya, Boḥtī, al-Lūsa, al-Bāsiriya (= *Şehrizar Kûrdleri*) gibi isimlerle zikredilen Acnād al-Akrād, çok az sayıda olup (= *va hum ḳalīlūna*), İbn Şāḥin aş-Zāhiri'ye göre, 20,000 atlı çıkarıyorlardı²⁰⁶.

²⁰⁰ Umûmiyetle, Havran civarında ikamet eden bu âile hak. bk. *Şubḥ*, VII, 187; Kaḷkaşandî, *Nihāyat al-'Arab fī Ma'rifat Ansāb al-'Arab*, s. 84, 97 v.d. Krş. A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 11.

²⁰¹ Havvāra'lar, XIV. asırda reisleri Banû 'Umar tarafından Buhayra'dan yukarı Mısır (aş-Şa'îd)'a getirilmişlerdir. Bk. *Şubḥ*, VII, 162; Maḳrîzî, *al-Bayān*..., 300. Krş. *Feudalism*, s. 11.

²⁰² Bk. *Zubda*, s. 115, str. 2—10. Bu Arap kabîleleri hak. Bk. İbn al-Furāt, IX, 100 v.d., *Şubḥ*, IV, 67—72, 213—215, 231 v.d., 242—243; Kaḷkaşandî, *Nihāyat al-'Arab fī Ma'rifat Ansāb al-'Arab*, s. 84, 87, 83, 97 v.d. Maḳrîzî, *Kitāb al-Bayān wa'l-I'rāb 'an mā fī erl Mısr min al-'Arāb*, 270^a, 277^b, 278^b, 281^a, 283^b. Krş. A. S. Tritton, *The Tribes of Syria in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, BSOAS, vol. XII, 1948, s. 567, 573.

²⁰³ 𐤀𐤊𐤋𐤏 𐤀𐤓𐤕𐤍𐤏𐤓 𐤀𐤓𐤕𐤍𐤏𐤓 𐤀𐤓𐤕𐤍𐤏𐤓 bk. *Şubḥ*, IV, 231, str. 14.

²⁰⁴ Bāzan: Taḳdimatu't-Turkmān, bk. *Şubḥ*, IV, 234, str. 3.

²⁰⁵ Taḳsilât için bk. s. 83 v.d., not. 1—11.

²⁰⁶ Bk. *Şubḥ*, IV, 373; *Zubda*, s. 105, str. 18—19. Krş. *Isl. Ans.* madde: Kürtler, VI, 1100.

Gerek Makrîzî ve gerekse İbn Şâhîn az-Zâhiri'nin Dîvân al-Cayş al-Manşûra'nın Acnâd al-Halka namına kaleme alınmış ceridelerine (= *فكتبت جرائد من جيش الديار المصرية باسماء اجناد الحلقة*)²⁰⁷ istinâden, Memlûk Sultanlığının umûm askerî kuvvetini 426,000 (= Acnâd al-Halka ve Memlûklar: 133,000; yardımcı kuvvetler: 293,000) olarak tahmin etmek mümkündür²⁰⁸.

(v) Harp fennî.

Umûmiyetle, savaş elbisesini (= *karkal*) lâbis sultanın dâveti üzerine toplanıp, âzaları Halife, dört mezhep kadıları, Atâbak al-Asâkir ve adedleri Berkuk devrinde 20 yi bulan umarâ' mi'n'den teşekkül eden Maclis al-Cayş tarafından Nâ'iblere mersûmlar (= *al-marasim aş-şarîfa az-zâhirîya*) gönderilmek²⁰⁹ ve *at-Tablîhânât as-Sultânîya*'nın burclarına bayraklar (= *al-a'lam*) asılmak sûretiyle²¹⁰ kararlaştırılan harp kararı üzerine, tizzât sultanın huzûrunda yemin edip *az-Zardhânât aş-Şarîfa* (= *Hazâ'in as-Silâh*) dan dağıtılan silâhları hâmil atlâbın (müfredi: *tulb*) savaş meydanlarında aldıkları hendesî şekiller, tatbik ettikleri usûl ve metodlar, Muḳaddam al-Halka as-Sultânîyalar namına kaleme alınmış al-Furûsiya ve taktik kitaplarında (= *at-tadbîrât as-sultânîya*) tafsil edilmektedir. Nitekim, al-Cundinin levâzımlarından (= *va min levâzım al-cundî*) al-labbûd (türkçe metinlerde: *yağırılık*)²¹¹, çok ve yayın kullanılışı²¹² ile mızrağı hâmil süvarinin ata binip inmesi (= *fi rukûb al-hayl va'n-nuzûl bi'r-rumh*) ve hasmın mızrağını düşürmek²¹³ üzere topuzla

²⁰⁷ Bk. *Zabda*, s. 104, str. 13—14. Suriye için bk. A. N. Poliak, *Feudalism*, s. 8; Nicola A. Ziadeh, *Urban life in Syria*, s. 25.

²⁰⁸ Bk. *Hıtaf*, II, 217—8; *Zabda*, s. 113. Krş. D. Ayalon, *Studies...*, BSOAS, part 3, 1953, s. 471. Bu husûsda yapılan bir tedkik: M. C. Şehabeddin Tekindağ, *XIV. asrın sonunda Memlûk ordusu*, TD, XI, sayı: 15, 1930, s. 85—94.

²⁰⁹ Bk. İbn al-Furât, IX, 467, str. 4—5.

²¹⁰ Bk. İbn al-Furât, IX, 160, str. 3; 253, str. 1.

²¹¹ من اللابود التي من التمازيم التي تسمى الاتراك يفران bk. Muḳammad b. Mang-lîbuḡā (Muḳaddam al-Halka), *at-Tadbîrât as-Sultânîya fî Siyâsat aş-Şanâ'i al-Harbîya*, Ayasofya Ktp. nr. 2856, s. 20 v.d.

²¹² Okçuluk hakkında kaleme alınan eserlerin çokluğu, bu husûsa verilen önemi belirtmektedir. Nitekim, Berkuk'un memlûklarından Tölü bîk'in emriyle yazılan "*ok atmak ilmi*", (bk. Velîyüddin Ef. Ktp. nr. 3176. Krş. Ritter, *Der Islam*, XVIII, 1929, s. 136 v.d.) yanında *Münyat al-Ğuzât* (s. 10, str. 5) bu husûsda bir fikir vermektedir.

²¹³ Bk. *Kitâb al-Furûsiya bi-Rasm al-Cihād*, Fâtih Ktp. nr. 3512, 3^a, 7^a v.d., *at-Ṭaybuḡâ* (Altunbuḡâ?) as-Sayfi Azci, *Kitâb as-Su'âl...*, Ayasofya Ktp. nr. 4044, 56^a v.d., 112^a.

vurması (= *darb ad-dabbūs, ad-darb bi'd-dabbūs*)²¹⁴ veya onunla musâ-raa etmesi usûllerini²¹⁵ tesbit eden bu kabîl eserler, Muḳaddamlar ortada olmak üzere, Amîr al-Cayş (bâzan: Şahîb al-Cayş) tarafından tanzim edilip, her biri altı safdan müteşekkîl hendesi şekiller arzeden tâbiyelerin (= *ta'biya aş-şufûf fi'l-kıtâl*) krokilerini bugünkü anlamda filâmalarla göstermektedirler²¹⁶.

Harp fenninin tedkikine hasredilen eserlerden anlaşıldığına göre, Memlûklar, kılıç ile mızrağı birlikde tutup, ok atışlarını ve kılıçla yapılan hamleleri, evvelce üzerinde çalışıp meharet kesb ettikleri muayyen metod ve usûllere göre tatbik ediyorlardı²¹⁷.

Savaş esnasında, Mıhtâr'ın nezâretinde bulunan *aṭ-Tablḥânât*, asker-in cesaretini takviye etmek maksadiyle²¹⁸ tabl çalıp, bûkları üflediği gibi²¹⁹, Memlûklarını bizzât tertip eden sultan da, üzerinde kendi arması bulunan al-İşâba (veya: *Şatfa*)²²⁰ ile ülemânın etrafında toplandığı Çâlîş (= *tuğ* ?)²²¹ ve Halifeninkide dâhil²²² bütün sancakları (= *as-sanâcık*)²²³ açtırır idi.

²¹⁴ Bk. *Kitâb al-Furûsiya bi-Rasm al-Cihād*, 44^a v.d. Krş. al-Hasan, *Aṣār al-Uval fî Tartîb ad-Duval*, s. 146.

²¹⁵ Bk. *Ma'rifat la'eb ad-dabbūs va's-şurâc ala'l-hayl'ında mulâkât al-haşm fî av-kât al-hurûb*, Ayasofya Ktp. nr. 3186, 97^a.

²¹⁶ Aṭ-Ṭarâblusî (Lâçin al-Husâmî), *Tuḥfat al-Mucâhidîn fi'l-Amal bi'l-Moyâdîn*, Fâtih Ktp. nr. 3512, 25^a v.d., *aṭ-Taybuğâ as-Sayfî*, *Kitâb as-Su'ûl*, 112^b v.d., 124^a; M. b. Manglibuğâ, *al-Adilla ar-Rasmîya fi't-Ta'âbî al-Harbîya*, Ayasofya Ktp. nr. 2839, 4^b, 6^b, 8^b v.d., *Tafriḥ al-Kurûb fî Tadbîr al-Hurûb*, Fâtih Ktp. nr. 3483, 67^b v.d., 92^a. Krş. al-Hasan, *Aṣār al-Uval fî Tartîb ad-Duval*, s. 167 v.d.

²¹⁷ Bu şekillerin mes'ele halinde verilip halledildikleri anlaşıyor. Msl. bk. *Kitâb fî 'ilm al-Furûsiya...*, Ayasofya Ktp. nr. 4198, 55^b, str. 4. Diğer usûller hak. bk. *al-Muḳaddima*, I, 217, str. 16—17.

²¹⁸ تمييجه للنفس عند الحرب وتقوية الجأش, bk. *Şubḥ*, IV, 9, str. 3.

²¹⁹ قرع الطبول والنخ في الاواق, bk. *al-Muḳaddima*, I, 203, str. 24—25.

²²⁰ *Al-Aṣâ'ib as-Sultânîya*, altın ile işlemeli sarı ipekden mâmul olup, üzerinde sultanın elkabı nâkş edilmiş idi. Bk. *Şubḥ*, IV, 8, str. 11—12.

²²¹ Büyük ve beyaz renkte olup, tepesinde at kılından bir perçim bulunan bu bayrak (bk. *Şubḥ*, IV, 8, str. 12—13; *al-Muḳaddima*, I, 105, str. 19—20), pişdâr kuvvetlerininde senbolü sayılıyordu (bk. metin, tür. yer.).

²²² *va's-şanâcık al-Halîfatîya*, bk. Ibn al-Furât, IX, 58.

²²³ Kûşûk ve şarî renkdeki bayraklara sancak deniyordu. Bk. *Şubḥ*, IV, 8, str. 13; *al-Muḳaddima*, I, 205, str. 20. XIV. asrın ikinci yarısında *Dımaşk* ve *İskenderiye*'den geçen bir ispanyol fransisken râhibine göre, bu şehirlerin bayrakları sarı zemin üzerine olup, ortasında heyaz ay ve siyah yuvarlak içinde sarı bir arslan resmini havî idi; Mısır bayrağı ise, beyaz zemin üzerine mavi ay idi. Bk. Sir Clements Markham, *Book of the Knowlengde*, London, 1912, s. 22—23, Plate, 44 (*Dımaşk*), 45 (*Mısır*), 46 (*İskenderi-*

Yanlarında ilâç ve sair levâzımâtın bulunduğu Kalkaşandî tarafından te'yid edilen doktorlarla cerrâhların, yolda hastalananlara tıbbî müdâhalelerde bulundukları anlaşılmaktadır ²²⁴.

(vi) E s l i h a.

Muhtelif zırh (= *dir*, *zardîya*, farsca: *Cavşan*) ²²⁵ ve yensiz harp elbiseleri (= *al-karkal*) ²²⁶ giydikleri anlaşılan Memlûkların, kılıç (= *as-suyûf*) ²²⁷, balta (= *aş-şabar*), mızrak (= *rumh*, *Qanţâriya*), süngü ²²⁸, topuz (= *ad-dabbûs*) ²²⁹, ok (= *an-nuşşâb*) ²³⁰, sapan ²³¹ ve yay ²³² gibi hafif silâhları kullanıp, ateş-çanakları, demir çengeller, Mancınık, deri ve bakır ile kaplı müteharrik kuleler (= *burc mutaharrik*, *dublâba*) ²³³ istimal

ye). Ayr. bk. *Zubda*, s. 40. Bayraklar hak. bk. *aş-Tarâblusî* (Lâcîn al-Husâmî), *Ğāyat al-Makşûd fi'l-Amal va'l-İlm bi'l-Bunûd*, Bibl. Nat. fonds ar. 2827. Krş. *GAL*, II, 135. Ayr. bk. M. F. Köprülü, *İsl. Ans. madde: Bayrak*, II, 410—411.

²²⁴ ويكون بصحبته في السفر من كل ما تدعو الحاجة اليه من الأطباء والكحالين والجراحية وأنواع

الادوية والاشربة والعقاقير وما يجرى مجرى ذلك، يصرف ذلك لمن يعرض له مرض بالطريق
bk. *Şubh*, IV, 49, str. 5—7.

²²⁵ Bk. *Şubh*, II, 135. Krş. L. A. Mayer, *Saracenic arms and armor*, *Ars Islamica*, X, 1943, s. 6 v.d., ayn. müel., *Mamluk Costume*, s. 36, 37, 41.

²²⁶ Demir levhalardan imâl edilmiş olup, kırmızı ve sarı dibaçlarla örtülü idi. Bk. *Şubh*, IV, 11; M. b. Manglibuğâ, *at-Tadbirât as-Sultânîya*, 16^a. Krş. L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 40, 41.

²²⁷ Berkuk devri kılıçları aş-Şayh b. Abî Hicla tarafından târif edilmiştir. Bk. *Buğyat al-Murâmî va Ğāyat al-Marām li'l-Ma'ānî*, Ayasofya Ktp. nr. 4193, 9^a. Ayr. bk. *Kitâb jî 'İlm al-Furûsîya an-Nuşşâb va'r-Rumh*, Ayasofya Ktp. nr. 4193, 50^a v.d., Kuşlûbuğâ b. Abd Allâh aş-Şucâ'î, *Kitâb al-Hıyal fi'l-Hurûb*, Ayasofya Ktp. nr. 3186, 9^b v.d., *Şubh*, II, 132; *Münayat al-Ğuzât*, Ahmet III Ktp. nr. 3468. Krş. Ritter, *Der Islam*, XVIII, 1929, s. 125.

²²⁸ Bk. *Münayat al-Ğuzât*, s. 10, str. 2.

²²⁹ Bk. *Ma'rifat la'b ad-Dabbûs...*, 97^a. Krş. A. L. Mayer, *Saracenic arms and armor*, *Ars Islamica*, X, 1943, s. 11. Ayr. bk. *Hıtaf*, II, 90.

²³⁰ M. b. Manglibuğâ'ya göre, bu sırada kullanılan Türk okları şunlardır: *cibinî-okî*, *yak-okî*, *Qāvûş-okî* (Türkmençe: *navak*), bk. *at-Tadbirât as-Sultânîya*, s. 24. Okların kullanılışı hak. bk. İbn Abî Hicla, *Buğyat al-Murâmî*, 28^b, 47^b v.d. Yapılan tâlimler hak. bk. Taybuğâ al-Baklamişi al-Yünânî, *Ğunyat al-Murâmî va Ğāyat al-Marām li'l-Ma'ānî*, Ayasofya, 3800, 101^a v.d. Ayr. bk. *Ok atmak ilmi*, Velîyüddin Ef. Ktp. nr. 3176. Krş. Ritter, *Der Islam*, XVIII, 1929, s. 136 v.d.

²³¹ Sapanın târifi ve kullanılışı hak. bk. Abd ar-Razzâk Barakât, *ar-Risâla al-Fannîya*, Kahire, 1342, s. 167.

²³² Yayın târifi ile kullanılışı hak. bk. İbn Abî Hicla, *Buğyat al-Murâmî*, 18^a; Kuşlûbuğâ b. Abd Allâh aş-Şucâ'î, *Kitâb al-Hıyal fi'l-Hurûb*, 25^b.

²³³ Memlûkların *Sivas* muhâsarasında kullandıkları *Harak*'in de bu kulelerle alâkası olduğu anlaşılmaktadır. Bk. *Astarâbâdî*, s. 352, str. 14, 16, 18.

ettikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan neftle alâkalı olup²³⁴, metinlerde, *midfa*^c, *madâfi*^c *an-naft*, *mukâhil an-naft*, *şavâ'ik an-naft*, *şavârih an-naft*, *â'âl an-naft* şeklinde mezkûr ateşli silâhların²³⁵, bu asır savaşlarında oynadıkları mühim role işâret etmek icâp eder²³⁶.

(vii) Askerî elbiseler.

Mısır'da büyük bir tekâmüle mazhar olan mensucat senâyi ile alâ-kadar olup, merâsim, savaş ve av zamanlarına hasredilmiş bulunan askerî elbiseler, ihtiva ettikleri renk ve şekil bakımından ayrı bir husûsiyet arzederler²³⁷. Nitekim, her sene yaz ve kış aylarında Berkuk'un in'amına mazhar olan vazifelilerden²³⁸ Kâtib as-Sırr, Nâzır al-Cuyûş ve Kâdî al-Kuđât'ların, 799/1397 den itibaren, giydikleri yeşil yünden hırkalar (= *farqāniya hadrā' şof*) ile Taḥlḥanāh Emirlerinin taşıdıkları yanları tırızlı²³⁹ (= *muḥarraraz*) renkli hil'atlar, işrîn ve aşarāt Emirlerinin lâbis oldukları *attābi* denilen renkli ve dalgalı kalın kumaşdan elbiseler, *qabā' şof* ve sammûrlar, nihâyet, umarā' al-mi'în ve Muḥaddam'ların hâmil oldukları ipekden mamûl iki tarafı altun tırızlı *qabā'*lar (= *qabā' harîr bi-vachayn bi-tirāz zarkaş*), altun tırızlı kırmızı atlastan kaftanlar (= *favkāni çtās aḥmar bi-tirāz zarkaş*), takalāvāt²⁴⁰ denilen cübbe ve altun sırmalı *qabā'* (= *qabā' bi-tirāz zarkaş*) lar, ayrı

²³⁴ Neft ve neftin imâli hak. bk. *Kitāb al-Hıyal fi'l-Hurûb*, Es'at Ef. Ktp. nr. 1884, s. 31 v.d., 46 v.d., 50; *Tafrîḥ al-Kurûb fî Tadbîr al-Hurûb*, Fâtih Ktp. nr. 8433, 144b. Ayr. bk. Mercier, *La poudre i Canon*, Paris, 1952, s. 82, 125. Krş. D. Ayalon, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom*, s. 10.

²³⁵ Bk. İbn al-Furât, IX, 83, str. 1; 84, str. 14—15; al-Guzûlî, *Meṭâh' al-Budûr*, 234a, str. 5—6: *و اهدت الى الميول من مكحل نازها اكلالا*

²³⁶ Bk. İbn al-Furât, IX, 84, str. 14—15. Ayr. bk. Quatremère, *Observations sur la feu grégeois*, JA, 1850, s. 237; G. Wiet, *Notes d'Epigraphie Syro-Musulmane, Syria*, 1924—26, s. 62, not. 2. Krş. D. Ayalon, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom*, s. 2, 3, not. 14, 15, s. 18, not. 78, s. 27 v.d., not. 128—132.

²³⁷ Nitekim, Berkuk devrinde Kahire'ye gelen Timur elçisi, *Dār al-Diyāfa* penceresinden seyrettiği vazifelilerin, çeşidli elbiseler giydiklerini görmüş, bu husûsda Mihmamdâr' dan izâhat istemiş idi. Bk. *Zubda*, s. 88; nşr. J. Gaulmier, s. 141 v.d.

²³⁸ Bk. *Şubḥ*, IV, 56; *Zubla*, s. 83.

²³⁹ Umûmiyetle, nakış, işleme (= *broderie*) mânalarına gelen *tirāz*, kumaşların, elbiselerin üzerine, meselâ: *izz li-mawlânâ as-su'tân 'azza neşruhu* şeklinde işlenirdi. Bu husûsda bk. Guest, *JRAS*, 1923, s. 405; Herz-Bey, *Catalogue raisonné*, s. 25 v.d. E. Kühnel, *Islamische Stoffe aus Agyptischen Gräbern in der islamischen Kunstabteilung und in der Stoffsammlung des Schlossmuseums, Berlin*, 1927, *Mamlukendments*, s. 17, 18, 85 v.d. Ayr. bk. A. Grohmann, *El*, madde: *Tirāz*, IV, 825—831.

²⁴⁰ Kısa yünlü kaftan veya geniş kollu cübbe, bk. *Şubḥ*, IV, 40, str. 3; *Hıtaṭ*, II, 217. Krş. L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 21, not. 6.

renk ve şekilde olup, bulundukları vazife ile alâkalıdır ²⁴¹.

Umûmiyetle, kamḥā², ḥıṭā²i, Iskandarî, kadife ve sâir renkli ḡumāş²-lardan mamûl elbiseler giyen ümarā² al-mi²in'e hediye edildiği kaynaklarda mezkûr *ṭardvāḡ*, Nāzır al-Kısva emrindeki *Mısır* (=al-*Ḳāhira*), aş-Şām (=Dimaşḡ) ve *İskenderiye Dār at-Tirāz*'lerinde ²⁴² imâl edilmiş (= عمل الاسكندرية و مصر والشام), kenarları sultanın alḡbābı veya kuş resimlerini hāvî (= صور وحوش أو طيور) ipekli bir ḡumāş idi ²⁴³.

Elbiselerinin üzerine, küçük sütunlar arasına tutturulmuş toka, yakut ve incilerle süsü (=muraşşā²at bi'l-balaḡḡ va'z-zumurrud va'l-lū² lū²) altun kemerler (=ḡıyāşa zahab) takan Memlûklar, başlarında kalavta²⁴⁴ (=Kalaftōh) taşırlardı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Memlûklar, enselerini örtecek uzunlukta bulunan işlemeli kalavtanın (=Kalavtat zarkaş) üzerine, sırmalı altun çengelleri (=bi-kalālīb zahab) hāvî bükülmüş ince ipek tülbindleri (=şāş lānis, veya: mutammar) vazifelerini irâe eden muhtelif boynuzlar şeklinde sararlardı. Nitekim, *Tārīḡ-i-Mulûk-ı Çarākisa*'da mezkûr sultanın kalavtası altı, Amîr al-Kabîr (=Atābak al-*Asākîr*) inki dört ve ümarā² al-mi²in'inki iki boynuzu ihtiva etmektedir; şaşların eb'adını arttırıp, üzerine küçük sarıklar saran Yulbuḡā an-Nāşirî al-*Umarî* al-Ḥāşşakî'nin ihdas ettiği *kalavtāh at-ṭarḡānīya* ve hacimlerini büyütüp şedlerine iğrilik (=avac) veren Berkuk'un icâdkerdesi *kalavtāh al-çar-kasīya* ile de benzerlik göstermektedir ²⁴⁵.

²⁴¹ Bk. *Subḡ*, IV, 52; İbn al-Furāt, IX, 245, 460; *Hasn*, II, 218.

²⁴² Bk. İbn al-Furāt, IX, 17, str. 7.

²⁴³ Kumaşdan mamûl ḡabā² olup, üzerinde vahşi hayvan ve küçük kuş resimleri bulunurdu. Bk. *Subḡ*, IV, 53; *Syrie*, s. XCI; L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 59, not. 1. Krş. R. B. Serjeant, *Islamic Textiles, Ars Islamica*, Vol. XI-XII, s. 142. XIV. asra âid nakışlı ve resimli kumaşlar için bk. E. Kühnel, *Islamische Stoffe...*, 85 v.d.

²⁴⁴ Kaynaklarda: *kalavta*, *kalavtah*, *Kalaftāh*, *calautica* şeklinde mezkûr bu kelime (Dozy, *Suppl.*, II, 482. Krş. L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, bk. Index: *Kalaftāh*.), Maḡrîzî'de, imâl edene izâfe edilmek üzere, *al-kalavtāī* şeklinde geçmektedir. Bk. *al-Muḡaffā*, 114^a. Kalavtanın kuzey Afrikada yayılması hak. bk. İbn Faḡl Allāh al-*Umarî*, *Masālik al-Aḡşār fî Mamālik al-Amşār*, I, *L'Afrique*, trad. et annoté par Gauderoy-Demombynes, s. 77.

²⁴⁵ «سلاطين چراكەنك شعارى بو ايدىكه بر بويك دلبند صررلیدی، اطرافنده

انی یردن بونیوز قورلیدی و اول بونیوزل دلبندك كندوسندن ایدی؛ استادلر بیلەكلىرى

كى دوررلر بوكرلر ایدی و بونیوز ایدرلیدی»

Bk. *Tārīḡ-i-Mulûk-ı Çarākisa*, 117b. Krş. *Hıṭat*, II, 217; 'Alî Bāḡḡ Mubārak, *al-Hıṭat al-Cadīda*, XII, 26. Ayr. bk. L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 29.

Nihâyet, üstüne sokmân tâbir olunan bir nev'i kundura ²⁴⁶ giyilen sarı ve beyaz mestler (=huff) ²⁴⁷ giyip altun veya gümüş mahmuzlar (=al-mahāmîz musakkaṭa) takan Memlûkların, sağ tarafda belden aşağı sarkıp, üzerinde bir mendil bulunduğu bilinen bulgar derisinden mamûl çantalar (=şavlaḳ) ve Kizlik taşıdıkları anlaşılmaktadır ²⁴⁸.

Metinlerde sık-sık bahsi geçip, umûmiyetle, mensup oldukları emîri veya sultanı göstermek üzere, Memlûklar tarafından göğüsde taşınan rank (cem. runûk), bir şekil, işaret (=emblème) veya damgadır; kâse (=hunâb), davât, peşkir (=buḡya) veya zanbak çiçeği (=faransîsa) şekillerinde tersim edilmektedir. ²⁴⁹

²⁴⁶ Bk. *Hıtaṭ*, II, 98. Krş. L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 35.

²⁴⁷ Bk. *Şubḥ*, IV, 41; *Hıtaṭ*, II, 98; L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 34.

²⁴⁸ Bk. *Şubḥ*, IV, 40; *Hıtaṭ*, II, 98, 217.

²⁴⁹ Rank hak. bk. Quatremère, II, part I, s. 14 v.d., Yacoub Artin, *Contribution à l'étude du blason en Orient*, s. 43; Ahmed Zeki Pacha, *Les couleurs nationales de l'Égypte Musulmane*, Le Caire, 1921; Mme R. L. Devonshire, *L'Égypte Musulmane*, s. 95, PL. XXIII, XXV, XXVI; L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, s. 3. v. d., *Armalar*, s. 8, 30; M. Fuad Köprülü, *Hukuki Sembollerdeki Motifler*, *THITM*, II, 1932 — 39, s. 36 v.d., D. Ayalon, *Studies on the Structure of the Mamluk Army*, *BSO 4S*, XV: part 3, s. 461 v.d. Ayr. bk. C. H. Becker, *Le Ghāshiyā Comme emblème de la royauté*, *Centenario Amari II (1910)*, s. 148-151.

İKİNCİ BÖLÜM

BERKUK DEVRİNİN MÂLÎ VE İKTİSÂDÎ BAKIMDAN TEDKİKİ

§1: Mâlî durum.

(i) Fulûs buhranı ve meskûkâtın kıymetlendirilmesi mes'elesi.

XIV. asrın sonunda, yavaşda olsa, artık sukuta başlıyan Memlûk Sultanlığının mâlî sistemini izah eden kaynaklardan anlaşıldığına göre, Berkuk devri mâliyesinin esası, 781 (= 1379) senesi altın buhranı ile alâkalı olup, dirhem'in yerine kaim olan fals (cem. *fulûs*) dir¹.

Altın buhranının sebep olduğu sıkıntılı devri tedkik eden müelliflerin bildirdiklerine göre², Mısır'da aranan kırmızı bakır (= *an-nuhâs al-aḥmar*)'ı te'min etmek maksadiyle³, Badr ad-Dîn ad-Ḍarrâb'ı garbe (= *bilād al-fıranc*, fransa?) gönderen Berkuk, mevcûd fulûsları çoğaltmak üzere teşebbüse geçmiş ise de⁴, muhtelif darbhânelerde, ezcümle 794 (=1392) de İskenderiye darbhânesinde basılan eksik vezinli (*nâ-kışat al-‘ayār*) fulûslar yüzünden muvaffak olamamış⁵ ve yeni bir buh-

¹ Umûmiyetle, bir kırmızı bakır parçası üzerine basılan fulûsun (النحاس الأحمر) ehemmiyeti hak. bk. *Iğâşa*, 40^a, 49^a v.d., *Kaḥḥ*, 35^b v.d., Maḳrîzî, *an-Nuḳūḍ al-İslānīya*, s. 15; trc. I. Artuk, s. 387; ‘Alî Bāṣā Muh̄arak, *al-Ḥiṭaṭ al-Cadīda*, XX, 50 v.d., H. Sauvaire, *Matériaux*, JA, 1880, 7e série, t. XV, s. 257 v.d., E. V. Zambaur, *Isl. Ans.* madde: *Fels*, IV, 539 v.d.

² Şâlih al-Bulḳinî, babasının biyografisine tshsîs ettiği eserde (bk. *Kitâb Tarḥima sayyidînâ...*, 44^a), bu husûsa da temas etmiştir. Ayr. bk. H. Sauvaire *Matériaux*, JA, 1880, s. 269.

³ Bakırın Mısır'daki önemi hak. bk. Maḳrîzî, *al-Maḳāşid as-Sonīya bi-Ma‘rifat al-Acsām al-Ma‘danīya*, 239^a.

⁴ Bk. *Kḥṭ*, 30b.

⁵ Bk. *Inbâ*, I, 125^b; İbn al-Furât, IX, 313. Krş. ‘Alî Bāṣā Muh̄arak, *al-Ḥiṭaṭ al-Cadīda*, XX, 50.

ranın zuhûruna sebep olmuştur. Nitekim, 90 fulûsa tekabül eden dirhem, Memlûk Sultanlığının diğer vilâyetlerinde 30 veya 40 fulûs üzerinden muamele gördüğünü bildiren Frescobaldi⁶ ile bir dirhem 64 fulûsa muadil olduğunu belirten Kalkaşandî⁷ ve gümüş dirhemi 24, altun dirhemi⁸ 48 fulûs (daha evvel: 80) karşılığı hesablayan İbn Kâdî Şuhba⁹, nihâyet, devâmı halinde daha büyük buhranların zuhûruna işaret eden Makrîzî'de mevcûd kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu yeni fulûs buhranı yüzünden, halk, türlü sıkıntılara marûz kalmıştır¹⁰.

Kaynakların bahsettiği imkân nisbetinde, dirhem ile 4,25 gr. saf altunu hâvî dinara nisbeti gayrı muayyen olan fulûsun sebep olduğu buhranı önlemek üzere, 799 (=1397) da, *Dımaşk*'da yenilerini bastıran Berkuk'un, daha 789 (=1387) da piyasaya sürülen yeni sikke'ler (=şıkka *cadîda*) ve gümüş dirhemler vasıtasıyla¹¹, meskûkâtın fulûsla münâsebatını tesbite matûf teşebbüslerini tâkip etmek mümkündür. Muhtelif tarihlerde girilen bu kabil teşebbüsleri tesbit eden müelliflerin zikr ettikleri rakkamlar, dağınık olmakla berâber, ayrı bir ehemmiyeti hâizdir:

$$20 \text{ dirhem} = 1 \text{ dinar} = 64 \text{ fulûs}^{12}$$

$$100 \text{ dirhem} = 3 \text{ mişkâl}^{13}$$

$$24 \text{ dirhem (gümüş)} = 1 \text{ mişkâl}^{14} = 150 \text{ fulûs (İskenderiye'de: 300)}^{15}, 30,000 \text{ dinar (altun ?)} = 1,500 \text{ mişkâl}^{16}$$

$$1 \text{ habba} = 4 \text{ fulûs}^{17}.$$

⁶ Bk. *Viaggio*, nşr. 1813, s. 74 v.d.

⁷ Bk. *Şubh*, IV, 181.

⁸ Burada bahis konusu olan altun dirhem, *kâmilî* olup (Bk. *İğāsa*, 42^a. Krş. H. Sauvaire, *Matériaux*, JA, 1880, s. 259 v.d.), gümüş sikke vahidi olan dirhemden ayrıdır. Bk. E. V. Zambaur, *İsl. Ans.* madde: *Dirhem*, III, 594.

⁹ Bk. II, 119^b. Krş. *İğāsa*, 42^a, 43^b; *Kaht*, 36a.

¹⁰ "Eğer bu hâlet mütemâdi olursa, haşf olunurki ehl-i iklim mübtelâg-ı belâg-ı elîm olalar", bk. *Kaht*, 36a; *İğāsa*, 43^b.

¹¹ Bk. İbn al-Furât, IX, 6. Krş. H. Sauvaire, JA, 1880, s. 477. *Az-Zâhiriya* ismini alıp, 150 danesinin 200 '*Osmânîya*'ya tekabül ettiği bilinen bu paraların (bk. İbn al-Furât, IX, 458, str. 4—5), *Andolu*'da da tedavül ettiği anlaşılmaktadır. Bk. *İkd*, XX, 6; İbn Kâdî Şuhba, II, 120^b.

¹² Bk. *Şubh*, III, 442, 444; IV, 181. Ayr. bk. *Husn*, II, 213. Krş. D. Ayalon, *Payment in Mamluk Military Society*, JESHO, 1957, vol. I, part I, s. 47.

¹³ Bk. *İğāsa*, 49^a.

¹⁴ Bk. *İğāsa*, 49^a. Altun ağırlığı için ölçü vahidi olarak kullanılan mişkâl ve dirhem hak. bk. *İğāsa*, 43^b. Krş. W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*, Hdb. d. Orient, Hrg. Spuler, B., Erg.—BdI, Heft I, Leiden, 1955; J. A. Docourdemanche, *Etude métrol. et numism. sur les Misqals et Dirhems arabes*, 1908.

¹⁵ Bk. *İğāsa*, 43b; *Kaht*, 36a.

¹⁶ Bk. *İnbâ*, I, 68a.

¹⁷ Bk. *Şubh*, IV, 181.

Bununla berâber, itibarî olan bu rakkamların her zaman değişebileceklerini de göz önünde bulundurmak icâp eder. Zirâ, *Mısır* ve *Suriye*'de kullanılan altın tartıları (=aş-şanca), vezin ve dirhem terâzileri arasında fark olup, her 100 mişkâlde 1 1/4 fark etmektedir ¹⁸.

Öte yandan, Memlûk Sultanlığı dâhilinde tedâvül edip, dirhem ve dinarla münâsebetlerini itibarî bir şekilde tesbite muvaffak olduğumuz ecnebî paraların mevcûdiyetine de işâret edelim. Berkuk devrinde altın para olarak kullanılan *besant*'ın, 1 1/4 *duca*'ya ve gümüş olduğunu tasrih ettiği dirhem (=*daremi*) bir venedik altınuna (=*ducatu d'oro*) tekabül ettiğini bildiren Frescobaldi'nin bu husûsda verdiği malûmatın ayrı bir ehemmiyeti vardır ¹⁹. Burada bahis konusu olan *besant*, lâtin kaynaklarında mezkûr *besant blanc* veya *le besant sarrazines d'or* olup ²⁰, diğer kaynaklarda zikr edilen *gros* (=*libra ad grossos*) ise, yarım filorin kıymetinde gümüş (=*de gros d'argent*) paradır ²¹. Muasır Memlûklu kaynaklarında mezkûr *aş-şikka* (=*sequin*) ²², *uflorî* (=*florini d'oro*) ²³, 30 dirheme tekabül eden *az-zahab al-ifrantî* ²⁴ (=*ad-danânîr al-ifrantîya*) ²⁵, 1389 dan itibaren *besant*'ın yerine kaim olduğu anlaşılan *dukât* (veya: *dūkāt*, *duca*) ²⁷ ve 20 dirheme muadil olduğu Simeonis tarafından belirtilen altın *écu*, bu asrın mâliyesinde, fulûs, dirhem ve dinarın yanında mühim bir rol oynamışlardır ²⁸.

¹⁸ Bk. *Şubh*, IV, 181.

¹⁹ Bk. *Viaggio*, s. 74.

²⁰ Bk. C. Desimoni, *Observations sur les monnaies, les poids et les mesures cités dans les actes du notaire Génois Lamberto di Sambuceto*, ROL, III, 1895, s. 12 v.d.

²¹ Bk. C. Desimoni, *ayn. esr.*, s. 17.

²² *Sequin*'in *Yakın-Şark*'daki rolü hak. bk. P. Bordeaux, *Les sequins vénitiens remarquables de caracteres arabes*, *Rivista Italiana Numismatica*, XXIII, Mailand, 1910, s. 119 v.d.

²³ Floransalılar, Memlûk Sultanlığı ile akt ettikleri bir muahede gereğince, paralarını piyasaya sürmüş görünüyorlar. Bk. Mas-Latrie, *Traité, Appendice*, s. 83—89. Krş. W. Heyd, *HCL*, II, 452.

²⁴ *و كانت قيمة كل أفرنتى في ذلك اليوم ثلاثين درهما* bk. *İkd*, XX, 59.

²⁵ Bk. *Şubh*, IV, 180, str. 19.

²⁶ Thomae de Swynburne, *Itinerarium*, AOL, II, *Documents*, s. 387. Krş. Schlumberger, *Numismatique de l'orient Latin*, Paris, 1878, s. 192.

²⁷ Venedik ducasının *Mısır*'da kullanılması hak. bk. A. Raugé van Gennep, *Le ducat Vénitien en Egypte: son influence sur le monnayage de l'or dans ce pays au commencement du XVe siècle*, *Revue Numismatique*, IVe série, t. I, 1897, s. 494—508.

²⁸ Memlûk Sultanlığında kullanılan diğer para çeşidleri hak. bk. H. Sauvaire, *Matériaux*, JA, 1880, s. 251 v.d., 421 v.d., 471 v.d. Krş. Herbert E. Ives, *The Venetian Gold Ducat and its Imitations*, *Numismatic Notes and Monographs*, Nr. 128, New York, 1954, VIII; B. Moritz, *Beiträge zur Geschichte des Sinai-Klosters im Mittelalter nach ara-*

Nihâyet, gümüş, bakır ve altun buhranları sırasında, ecnebî tâcirler tarafından piyasaya sürülen altun ve gümüş çubukları, dinar ve dirhem bastırmak üzere kabûl eden mâliye, bunları ince varaklar halinde piyasaya sürmüştür²⁹. Nitekim, al-Ğuzûlî, Berkuk devrinde, her biri bir mişķâl ağırlığında bulunan *varak zahab cayyid va fıddâ*'lardan bahsetmektedir³⁰.

(ii) Vâridât.

Memlûk mâliyesinin vâridâtını reşkil edip a'mâlların (b. bk.) idârî taksimâtı arasına tevzî edilen vergilerin kat'î izâhını yapmak mümkün değildir. Zirâ, müellifler tarafından şer'î olup olmadıkları araştırılan vergiler, zamanında ve çok tahsil edilmesi istihdaf edildiği cihetle, birbirine karışmış görünmektedir. Nitekim, müslüman olmayan unsurlardan (=ahl az-zımma) 10 ilâ 25 dirhem arasında tahsil edilip şeri'at ahkâmına göre tâyin edilmiş bulunan *cizye*'nin yerine kaim olan *al-cavâlî* (=الجزية واجبة على الذمة الأحرار البالغين)³¹, bir müddet sonra köylerde *iktâ'a* idhal edildiği gibi, her müslümana mal ve mâşiye te'diyesi sûretiyle vacib olan *zekât vergisi*³² de bâzı tahavvüllere uğramış³³, iltizam bedeli olarak toprak üzerine konan *harâc* (=وضع الحراج على ارضهم)³⁴, şahsî vergi ve emlâk vergisi (=harâcîya, harâc arâdî) şeklinde ve iki mânada kullanılmağa başlanmıştır. Bu yüzden, şahsî vergi olup *al-Vach*

bischen Quellen, Abhandlungen der Kgl. Preuss. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. kl. Berlin, 1918, Nr. 4.

²⁹ Bk. H. Sauvaire, *Matériaux*, JA, 1880, I, 302—317; Mas-Latrie, *Traité, Appendice*, s. 83—89. Krş. W. Heyd, *HCL*, II, 452.

³⁰ Bk. Maṭālî^c *al-Budâr*, 68a, str. 19—24.

³¹ Kadın, çocuk, ruhbân, köle ve mecnûnların (*al-macânîn*) istisnâ edildikleri anlaşılan bu vergi (bk. Ḳādî Nu'mân b. Muḥammad al-Mağribî, ölm. 974, *Kitâb al-İktîşâr*, nşr. M. W. Mirza, I, 72; İbn Mammâtî, *Ḳavânîn ad-Davâvîn*, 120a, str. 9—11), *Mısır*'da kaçak köylülere verilen *cālîya* (=φυγάδες) ile alâkalı görünmektedir. Bk. C. H. Becker, *Neue arabische Papyri des Aphroditofundes, Der Islam*, B II, Heft I, s. 257. *Cavâlî* hak. bk. Şubḥ, III, 460. Krş. H. Zayyât, *al-Cavâlî 'av Cizyat ru'ûs an-Naşrâ fi'l-İslâm*, *al-Maşriq*, XLI, 1947, s. 1—12.

³² Tafsîlât için bk. İbn Mammâtî, *Ḳavânîn ad-Davâvîn*, 116b. Krş. F. F. Schmidt, *Die Occupatio im islamischen Recht, Der Islam*, I, Heft 1/4, 1910, s. 328 v. d.

³³ Berkuk, *Zekâtı*, buhranlı zamanlarda, askerî tehzîz için toplatıyordu: حسب ما أمرهم الملك الظاهر برفوق ان يجيبوا الزكاة من ارباب الاموال لتجهز بها الساكر... bk. İbn al-Furât, IX, 13, str. 11—12; IX, 15, str. 9—10.

³⁴ Bu husûsun X. asırdan beri devâm ettiği anlaşılmaktadır. Bk. al-Mağribî, *Kitâb al-İktîşâr*, I, 72, str. 5—6.

al-Bahrî'de nakid olarak (= *damân*) ödenen *harâc* ile ³⁵ *al-Vach al-Kıblî*'de 2/3 devlet hissesi buğday (= *al-kamhîya*), arpa, nohud, bakla, mercimek, bal (= *zakât al-asal*) ³⁶ ve üzümünden ibâret *harâcîya* (= *emlâk vergisi*) yı birbiri ile karışdırmamak icâp eder.

Öte yandan, İskenderiye Gümrük Divânı (= *dogana*) tarafından avrupalı tüccarlara kantarı (44,9 kgr.) 5 ilâ 5,5 dinara satılan şap ³⁷ ile *Buhayra* nâhiyelerinden *aş-Tarrâna* (önce: *al-Fākūsîya*) ³⁸ de kantarı 2 dirheme alınıp *Kahire* veya *İskenderiye*'de 70 dirheme satılan *naṭrûn* (= *soda*) ³⁹, zümürd, mirascısı kalmadan ölenlerin malları (= *al-mavārîs al-ḥaşrîya*) ⁴⁰, mâliyenin şer'i vâridatını teşkil ediyordu.

Kaynaklarda, şer'i olmayan vâridatın başında *al-mazâlim* ve *ar-rusûm* ile birlikde zikr olunan *maks* (cem. *mukûs*), umûmiyetle, gümrük ve hâsılât mânalarını hâvî olup, Nil boyundaki eski *al-maks iskelesi* (= gümrük iskelesi) ile alâkalıdır ⁴¹. Nitekim, *Kahire*, *Cîza*, *Raşîd* ve *Dimyât* hubûbat iskelelerinde (= *sāḥîl al-ğalla*), *Fuvva* ve *Akaba* antrepolarında tahsil edilen rusûm ile balık ve şeker kamışından te'min olunan hâsılât, *İskenderiye*'de tersâne (= *şinā'a*) civarında demirleyen gemilerden olduğu gibi kâraya çıkıp Gümrük Kapısı'ndan (= *La Porte de l'Audouanne*) ⁴² şehre giren yolculardan talep olunan bir dukadan ibâret *duhûl vergisi* (= *droit d'admission*), konsolos ve tercümanlardan alınan rusûm (= *rasm al-kanāşila va't-tarâcîma*); nihâyet, nakid üzerinden %2 ve emtiadan %10 ile %25 arasında tahsil olunan vergi, kaynaklarda *maks* umûmî ismi altında zikr edilmektedir ⁴³. Sultanlığın en mühim vâridâtını teşkil eden *maks*, *İskenderiye*'de ayda 40,000 dinara bâliğ oluyordu ⁴⁴.

³⁵ Bk. *Şubh*, III, 452—4.

³⁶ Makrizî'de, bal, zekât olarak tavsîf edilmektedir. Bk. *Naḥl ıbar an-Naḥl*, nşr. Camâl ad-Dîn aş-Şayyâî, s. 70 v. d.

³⁷ Şap ve emsâli madenlerin Mısır'daki önemi hak. bk. Makrizî, *al-Makāşid as-Sanîya*, 287a v. d.

³⁸ Bk. İbn Mammâtî, *Kavānîn ad-Davāvîn*, 130b v. d.

³⁹ Bk. *Hıtaf*, I, 109 v. d., *Şubh*, III, 455 v. d., *Zubda*, s. 35.

⁴⁰ Menşei hak. bk. İbn Mammâtî, 121b. Tafsîlât için bk. *Divânlar*.

⁴¹ *Maks* hak. bk. *Hıtaf*, II, 121, 223, 316. Krş. C. H. Becker, *Zur Kulturgeschichte Nordsyriens im Zeitalter der Mamlûken*, *Der Islam*, I, Heft I, 1910, s. 99; J. Sauvaget, *Décrets*, *BEO*, XII, nr. 30; *CIA*, Jerusalem, I, nr. 90. Ayr. bk. W. Björkman, *Isl. Ans. Madde: Meks*, cüz. 77, s. 651 v. d.

⁴² Bk. Machaut, *La prise d'Alexandrie*, s. 85.

⁴³ Bk. *Şubh*, III, 459 v. d., Sigoli, *Viaggio*, s. 78; Pegolotti, *Pratica della mercatura* (bk. Pagnini, *Della decima e delle altre gravezze imposte dal comune di Firenze*, III, s. 58). Krş. Mas-Latrie, *Hist. de Chypre*, II, 320; W. Heyd, *HCL*, II, 430.

⁴⁴ *Kalkaşandî* tarafından verilen bu rakkam (bk. *Şubh*, III, 459), Rodos üstadı âzamı tarafından da te'yid edilmektedir. Bk. N. Jorga, *Philippe de Mézière*, Paris, 1896, s. 297, not. 7.

Diğer taraftan şehirlerde cibâyet edilip, umûmiyetle, adâletsiz olduğu ileri sürülen küçük vergiler de (bk. *hilâlî*, *maẓālîm*, *ḥumāyât*) *maks* ismini almaktadır ve halkın teveccühünü kazanmak isteyen Berkuk tarafından vakit-vakit lağvedilmiştir. Nitekim, Mısır'da *al-Barallus*, *Şūrā* ve *al-Balṭîm* ahâlisine tahmil edilip, *cālîya* ile büyük bir benzerlik gösteren (= *şibih al-cālîya*) 60,000 gümüş dirhem *maks*'i iptal eden Berkuk⁴⁵, *Dimyât*'ta buğday (= مكساً على القمح), *Cîze* ve garp havalisinde emtia, *Ayntāb*'da tuz (= مكساً على الملح) ve *Bire*'de un (= مكساً على الدقيق) üzerine konan *maks*'leri kaldırmış, *Trablus*-*Şam* nahiyeleri halkının her yeni Nâibe te'diye ettiği galla veya 500 dirhem vergi ile Kudüs Nâiblerinin ihdas ettikleri rusûmu (*al-mukûs va'l-maẓālîm va'r-rusûm*), beyannâmeler (= *musāmaḥāt*) isdar etmek sûretiyle ref etmiş idi⁴⁶. Nihâyet, *al-Abbāsa*'lıların her sene vermekde oldukları at, deve ve koyundan ibâret hediyeleri, *Bāb an-Naşr*'da emtiaya konan *maks*, *Karāk* ve *Şavbak* ahâlisinden talep olunan vergiyi (= *ḍamān al-mağānî*) affeden Berkuk'un bu faâliyeti, kaynaklarda, onun bariz meziyetlerinden biri olarak belirtilmektedir⁴⁷.

(iii) Vâridâtın sarfı.

Bu sûretle toplanan nakid ve maldan (= *ğalla ve mavāşî*) ibâret vâridâtın bir kısmı, mahallî ihtiyaçlara sarf edildiği gibi⁴⁸, diğer bir kısmı da, alâkalı *Dîvân*'lar (b. bk.) tarafından ümerâ ile memlûklara *ma'âş* (= *ulûfa*), *nafaqa*, *atâ* ve sâir vazifelilere *rızk* (= *rızk arbâb al-aḳlām*) olarak tahsis ediliyordu⁴⁹. Burada bahis konusu olan *rızk*,

⁴⁵ كان يؤخذ من اهل البرلس وشورى والبلطيم وهو في كل سنة مبلغ ستين الف درهم ابطله الملك الظاهر برقوق في جملة المكوس bk. İbn al-Furât, IX, 85. Krş. *Ḥuṭaṭ*, nşr. G. Wiet, II, 92; *İkḍ*, XX, 64.

⁴⁶ وابطل المكوس والمظالم والرسوم التي أحدثها النواب قبله بالقدس الشريف ونقش بذلك رحامة و bk. Muṣīr ad-Dîn al-Ulaymî, *al-Uns al-Ca-ḳīl*, II, 441. Kudüs'deki vergi iptali ile alâkalı bir kitâbe hak. bk. CIA, I, *Jerusalem*, s. 297.

⁴⁷ Bk. *İkḍ*, XX, 64; *Sulūk*, III, 145b; İbn al-Furât, IX, 85; *Ḥuṭaṭ*, II, 92; *İnbâ*, I, 60a; İbn İyās, *Naşḥ al-Azhār*, 28b.

⁴⁸ Bk. *Şubḥ*, IV, 51. Krş. D. Ayalon, *Payment in Mamluk Military Society*, JESHO, 1957, Vol. I, part I, s. 48 v. d. Bu arada, vâridâtın bir kısmının Belediye köprüleri ile yolların ve kanalların muhâfazasına tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bk. *Şubḥ*, III, 449; *Ḥuṭaṭ*, nşr. Wiet, II, 71. Krş. G. Wiet, *Les Communications en Egypte*, L'Egypte Cont., XIV, 242.

⁴⁹ Kaynakların bahsettikleri imkân nisbetinde ümerâya verilen ma'âşı tesbit etmek mümkündür :

kaynaklarda mezkûr ümerâ ile vazifelilere verildiği tasrîh edilip *ar-ravâ-tıb al-cârîya* şeklinde mutâlaa olunan et, ekmek, 'alîk, mum, şeker, kisve, at ve devedir. Bu arada, askerî iktâ'a inkilâp eden malikâneler (=kâtâ'î)den iltizam bedeli olarak alınması icâp eden vergi de maaş olarak kabûl edilmiştir.

Öte yandan, *Dîvân al-Hâşş* tarafından te'min edilen muhtelif ku-maşlar ile elbiseler (b.k.), ecnebî hükûmdarlara gönderilen hediyeler ve derbend muhafızlarına yollanan surralar, vâridâtın sarfiyle alâkalı olup, Muḳaddamlar ile Nâ'iblere gönderilmesi âdet olan taşrîflar ve taltif maksadiyle verilen hil'atlar (=hil'at an-niyāba, hil'at al-āfīya, hil'at as-safar v. b.)⁵⁰, nihâyet, elçi tâyinatlari ve kasıdların maaşları (=Ulûfa), büyük bir yekûna bâliğ oluyordu. Bu meyanda, sultanın imâret ve evlerinin (b. bk.) bakımına tahsis edilen meblağ ile topla-nan malı, şer'an, fakirlere, âcizlere, kölelere, borclulara, Allah uğruna seyahat edenlere, ibn sebile (=yolda kalanlara) ve âmillere tevzî ve teslim etmekle vazifeli *sadaka Bayt al-Mâl'i* tarafından yapılan yar-dımların⁵¹, Berkuk devrinde 50,000 dinara yükseldiğini belirtmek icâp eder⁵².

Atâbak al-Asâkir 200,000 dirhem ve 10,000 dinar

Ümarâ³ al-Mi³în 50,000 dirhem ve 1,000 dinar

Mamâlik as-Sultânîya 2,000 dirhem ve 100 dinar

Mamâlik al-Umarâ³ 400 dirhem (nafaka).

Bk. Ibn al-Furât, IX, 76, 142. Krş. D. Ayaion, *Payment in Mamluk Military So-cietiy*, JESHO, 1957, Vol. I, part I, s. 61.

⁵⁰ Bk. Şubḥ, IV, 31, 52-54; XI, 94, 339 v. d., Ibn al-Furât, IX, 19; Hıfât, II, 237; Muḳşid, 136. Krş. CIA, I, Egypte, s. 347; Syrie, s. LXXII; L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, s. 61 v. d.

⁵¹ Sadaka Bayt al-Mâl'inin yaptığı yardımların mâhiyeti hak. bk. Ebû'lulâ Mardin, *Isl. Ans.* Madde: *Beytülmâl*, II, 591-592; ayn. müell., *Isl. Ans.*, madde: *Harâc*, V, 224.

⁵² كان في أيام الملك الظاهر برقوق مصروف الدولة في كل شهر عن جميع ما ذكرناه وغيره خمسين
bk. *Zubda*, s. 98, str. 3-4.

§ 2: *İktisâdî durum.*

(i) Zirâî rejim.

Memlûk Sultanlığı topraklarında tatbik edilen zirâat usûllerini tedkik etmeden önce, ümerânın iktâ'ı olan cârî erazi (= *al-arâdî al-cârîya fî iktâ'ât al-umarâ'*) ile devletin malı olup çiftçilere kiralanan toprakları ve muayyen bir meblağ mukabilinde husûsî şahıslara ihâle edilen *kaṭā'î* (= *mavât*)leri bilmek zarûreti vardır⁵³. *Kaṭā'î*, başlangıçta, devlete âid malikâneler olup, sonradan, en zengin toprakları da ihtivâ etmiş olmasına rağmen, 10 ı sultana, 14 i ümerânın iktâ'ları olmak üzere taksim olunan eraziden *ḍiyā' al-umarā'* ile acnâda ihâle olunan emlâk mütemadiyen değişmiştir⁵⁴.

Bu devrin kadostra defterlerini tutan Ibn al-Cî'ân'dan anlaşıldığına göre, Mısır erazisi, zirâî toprak ölçüsü olarak kabûl edilip, şahıs, câmi, medrese, hânıkah ve sâirenin vakfı olan muhtelif faddân⁵⁵ lara ayrılmıştır⁵⁶. Umûmiyetle, toprağın kıymetine bağlı olup, takriben, 300 ḍirhem kıymetinde olan her bir faddândan⁵⁷ 20 ilâ 40 irdabb (=198 Litre)⁵⁸ mahsûl alınıyordu⁵⁹.

Bununla berâber, toprağın mahsûlâtı, Mısır'ın iktisâdî hayâtına hâkim olup kalabalık bir çiftçi ahâliyi besleyen Nil'in feyazanına bağlı idi⁶⁰. Zirâ, zirâat, feyezân eden Nil sularının yayıldığı sahalara inhisar ediyordu. Bu sebeble, buğday, arpa, bakla, bezelya, nohut, mercimek, keten ve soğandan ibâret kış zirâati ile sulak topraklara ekilen şeker

⁵³ Bu husûsda bk. *Iğāsa*, 38b, str. S; Krş. C. H. Becker, *Steuerpacht und Lehnswesen, Der Islam*, V, Heft I, 1914, s. 85 v. d.

⁵⁴ Diğer tevzî sûretleri için bk. Ibn al-Cî'ân, *at-Tuhfa as-Sanîya*, s. 11, 13, 30 v. d. Krş. C. H. Becker, *Isl. Ans. Madde: Mısır*, cüz. 82, s. 230 v. d.

⁵⁵ Bir faddânın mesahası, umûmiyetle, 4200, 83m² olup, bilâhara, 5929 m² kabûl olunmuştur.

⁵⁶ Müellif, muhtelif faddânların mesahası ile dinar olarak hâsılâtını gösteren cedveller tanzim etmiştir. Bk. *at-Tuhfa as-Sanîya*, s. 11, 12, 15 v. d., 30 v. d. Ayr. bk. Ibn İyâs, *Naşḥ al-Azhâr*, 31^a, 35^a.

⁵⁷ Bk. *Iğāsa*, 29b; *al-Intisâr*, V, 52.

⁵⁸ Bu devirde hacim ölçüsü savılan bir buğday irdebbinin fiyat değişiklikleri hak. bk. E. Strauss, *Prix et Salaires, REI*, 1950, s. 56 v. d., 71.

⁵⁹ Bununla berâber, bir bakla veya mercimek faddânından 20, nohut faddânından 10 ilâ 14 irdabb mahsûl alındığı da oluyordu. Bu tahavvüller hak. bk. E. Strauss, *Prix et Salaires, REI*, 1950, s. 64.

⁶⁰ Nil hak. bk. Ludolphus de Sudheim, *De Itinere Terre Sancta, AOL*, II, 1884, Documents, s. 344; *Manâkıb-ı Tavâriḥ-i Nîl-i Mubârak*, M. Cevdet Yazm. nr. K. 172. Krş. R. Guest, *The Delta in the Middle Ages, JRAS*, 1912; P. Kahle, *Isl.*, XII, 83; Omar Toussoun, *Mémoire sur l'histoire du Nil*, II (*Mém. présentés à l'Inst. d'Égypte*, VIII, IX, X, Le Caire, 1925).

kamışı, pamuk ve pirinçden ibâret yaz ekimi, Nil sularının azalıp, çoğalması (=vafâ' an-nîl) ⁶¹ ve kapalı cedvellerin açılması ile alâkalıdır ⁶². Nitekim, Nil sularının azalması, erazinin kurumasına, hubûbât ve sâir yiyecek fiyatlarının tahavvül edip, yeni-yeni buhranların çıkmasına sebep oluyordu ⁶³. Bu bakımdan, fiyat tâyinine büyük bir te'siri olup, yükselmesi zirâc ve parmak hesabı ile ölçülen *Ravḍa*'daki *Mikyās an-Nîl* (=nilomètre) in önemi uzun müddet devâm etmiştir ⁶⁴.

Nihâyet, *Mısır*'ın iktisâdî hayatı ile yakın alâkası bilinen şeker kamışı ⁶⁵ ile *Bahnasâ*'da istihsal olunan pamuğun, Berkuk devrinde, mühim bir rol oynadığı anlaşılmaktadır ⁶⁶.

(ii) Sanâyî.

Mısır ahâlisi yalnız zirâat değil ham madde itibarile buna bağlı bulunan sanâyî ile de maişetlerini te'min ediyorlardı. Nitekim, sanâyînin en mühim şubesi olan dokumacılık, *Dimyât*, *Tinnîs*, *Aşûf* ve garbde *İskenderiye*'de büyük mikyasda icrâ edildiği gibi, yün, keten, pamuk ve *Şûf* ipeği ⁶⁷, *İskenderiye*'de dokunan kumaşların esasını teşkil ediyordu ⁶⁸. Dokumacılık sanatının diğer bir şubesi olan keten bezi imâli, daha ziyâde, *Dimyât*, *Tinnîs* ve *İskenderiye*'ye inhisar ediyor, yün ve pamuk ise, orta *Mısır*'da imâl edilip, şark ve garp memleketlerine ihraç olunuyordu. ^{68a}

Bu devirde, bilhâssa, dericilik sanatının büyük bir inkişâfa mazhar olduğu görülmektedir. Nitekim, bu sanâtle alâkalı olup, bir kısmı Berkuk devrinde imâl edilmiş bulunan kitap cildleri, bugün, Kahire mü-

⁶¹ Bk. Ibn Hicca, *Hizānat al-'Adab*, s. 325. Ayr. bk. al-Ğuzûlî, *Maṭālî' al-Budūr*, 124b

⁶² Kahire civarında halicin açılması, büyük merâsimlerle yapılır ve senenin en büyük bayramlarından biri addolunurdu. Merâsimler hak. bk. *Şubḥ*, VIII, 328, 333. *Ḳalḳaşandî*'de mevcûd bir kayıttan anlaşıldığına göre (bk. *Şubḥ*, VIII, 335), bu merâsimler, Berkuk'un saltanatının sonlarında terk edilmiştir.

⁶³ Meselâ bk. 796 (=1394) buhranı, *Iğāsa*, 25^b, 26^a. Ayr. bk. H. Sauvaire, *Matériaux*, JA, 1887, s. 208 v. d.

⁶⁴ *Mikyās* hak. bk. *al-Intişār*, IV, 115; *Zabda*, s. 28; Léon l' Africain, *Descrip. de l'Afrique*, II, 511. Krş. Omar Toussoun, *Mémoire sur l'histoire du Nil*, II, 265 v. d., W. Popper, *The Cairo Nilometer*, Univ. Calif. publ. Sem. Philol. Vol. 12, 1951; Kamel Osman Ghaleb Pasha, *Le Mikyās ou Nilomètre de l'île de Rodeh*, Le Caire, 1951.

⁶⁵ *Mısır*'daki şekerin menşei hak. bk. Makrîzî, *al-Bayān wa'l-İrâb*, 26^a; F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.*, Paris, 1949 s. 122.

⁶⁶ Bk. *Şubḥ* III, 450 v. d., Ibn İyās, *Naşḳ al-Azhār*, 35^a v. d.

⁶⁷ Bu husûsda bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Isl. Ans. madde: Lübnan*, cüz. 70, s. 101; ayn. müel., *Şihâb-Oğulları*, TD, IX, 1958, sayı: 13, s. 33, not 9.

⁶⁸ Bk. E. Kühnel, *İslamische Stoffe...., Mamlukendamate*, s. 77-85. Ayr. bk. E. Piloti, *Le Traité*, s. 35.

^{68a} Bk. Aly Bahgat, *Les manufactures d'étoffes*, s. 353; C. J. Lamm, *Cotton*, s. 244.

zelerinde teşhir edilmektedir⁶⁹

Öte yandan, demircilik sanâtının iki mühim merkezi olan *Tinnîs* ve *Dılâş*'da, başlarında şeyh tesmiye olunan reisler bulunan sanât erbâbı, birer esnaf hey'eti halinde teşkilâtlanmış idiler. Bununla berâber, camcılık sahasında büyük bir hamle yaptıkları anlaşılan Mısırlı sanât-kârların⁷⁰, bilhâssa, emayye cam lambaların imâlinde olduğu gibi⁷¹, fayans (=çini) üzerindeki çalışmalarında irân te'siri (=‘*acamî*’) görülmektedir⁷². Nitekim, Hıusayn b. Muḥammad Ḥorazmî nâmına bir ayna (tarih: 787/1385) ile Rıdâ b. ‘Alî imzalı bir anahtar (tarih: 788/1386) ve Işıktamur al-Mârdînî nâmına bir şamdan⁷³, bu husûsu te'yid etmektedir.

Bu arada, eslihanın (b. bk.) olduğu gibi sâir maddelerin imâlinde *Dımaşk*, *Ba‘albak*, *Halep* gibi Suriye şehirlerinin mühim bir rol oynadıklarını belirtmek isteriz⁷⁴.

(iii) Ticâret.

Büyük bir ticârî faaliyete rağmen, bütün toprak mahsülleri gibi, hubûbât ticâreti, cibâyet edilen vergilerin hâsılâtını (bk. vâridât) satışa çıkaran devletin murakabesi altında idi. Bu yüzden, Memlûk Sultanları, kıtlık senelerinde, *Arabistan*'a yardımda bulunuyorlardı⁷⁵.

Bununla berâber, *Aşvân* ve *Asyût* yoluyla *Sudan*'a hubûbât ve dokumalar ihrac edip bu memleketten altın idhal eden hükûmetin, gümrük resimlerine müstenid devlet ticâreti (bk. vâridât) ile bedevîler tarafından *Ḳûş*, *Aḥmîm*, *Asyût* ve *Bahnasâ*'ya getirilen şapı kantarı 30 dirheme satın alıp İskenderiye gümrük divânında (=dogana) avrupalı tüccarlara kantarı (44,9 Kgr) 5 ilâ 5,5 dinara, kantarı 2 dirheme mal olan

⁶⁹ Bk. Max Herz Bey, *Catalogue Raisonné des monuments exposés dans le Musée National de l'art arabe*, Le Caire, 1906, s. 277.

⁷⁰ Bk. Max Herz Bey, *ayn. esr.*, s. 298 v. d. Salon nr. 14, 15.

⁷¹ Berkuk namına imâl edilmiş olup, üzerinde: ‘*izz li-ma‘lânâ as-sultân al-malik az-zâhir abû sa‘îd naşruhu allâh*’ yazılı bir lâmbayı zikredelim, bk. Max Herz Bey, *ayn. esr.*, s. 327, nr. 47—64. Berkuk namına imâl edilen diğer bir lâmba bk. G. Wiet, *Album du Musée Arabe du Caire*, Le Caire, 1930, s. 99.

⁷² Bk. M. Armand Abel, *Gaubî et les Grands Faïenciers Egyptiens d'époque Mamlouke*, Le Caire, 1930, s. 23.

⁷³ Bk. G. Wiet, *Catalogue général du Musée Arabe du Caire, objets en cuivre*, Le Caire, 1932, s. 221.

⁷⁴ Bk. Lamm, *Cotton*, 227 v. d., Nicola A. Ziadeh, *Urban life in Syria*, s. 132 v. d.

⁷⁵ Bk. 766/1365 tarihli ferman, nşr. G. Wiet, *un décret du Sultan mamluk Malik Ashraf Sh‘ban à la Mecque, proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists*, Cambridge, 1954, s. 329-330. Ayr. bk. *Mélanges L. Massignon*, Damas, 1957, III, s. 385 v. d.

sodayı *Kahire* ve *İskenderiye*'de 70 dirheme satmak sûretiyle ⁷⁶ yaptığı ticârî aracılık rolü henüz lâyikeyle tedkik edilmiş değildir.

Öte yandan, şark ve garp ticâretinin mübâdelesinde mutavassıt bir rol oynayan devletin, *ümid burnu*'nun keşf edilmediği bu sırada, Akdeniz ve kızıl deniz limanları yoluyla gelen tüccar kabilelerini himâye ve ticâreti teşvik eden faâliyetleri hakkında bâzı kayıtlar vardır. Hükûmet, ticârî hareketlere sahne olan merkezlerde, bilhâssa, *Ḳūş* ⁷⁷, *İskenderiye* ⁷⁸ ve buraya bir yolla bağlı bulunan *Kahire* ⁷⁹ de, hristiyan ve müslüman tüccarlar lehine bâzı ticarî tedbirler almış ve bir takım imtiyazlar bahş etmiş idi. Nitekim, *İskenderiye*'de mukim garplı tâcir- lere zaman-zaman imtiyazlar bahş eden Berkuk, Venediklilerin ⁸⁰ ve Pizalılar ⁸¹ olduğu gibi 787/1385'den itibaren de Bizanslıların ⁸² bu şehirde birer konsolos bulundurmalarına müsaade etmiş, ticâret kolonilerine de birer *funduk* (=hân) tahsis etmiş idi. Bununla berâber, devlet hesabına inşâ edilip üzerinde hiç bir hakkı tasarrufları olmayan tüccar ve seyyah mallarının muhâfazasına tahsis edilen bu *funduk*'lar, husûsî bir kanuna tâbî idiler. Nitekim, Konsüller, geceleri olduğu gibi cuma gün- leri de bir ihtiyatî tedbir olmak üzere sakinleri üzerine kilidlenen bu *funduk*'larda ikamet edecek kimseleri bizzât seçip *İskenderiye* Nâibine

⁷⁶ Bk. *Hıtaf*, I, 109; *Şubh*, III, 455 v. d., *Zubda*, s. 35.

⁷⁷ *Ḳūş*'un iktisâdî durumu hak. bk. *al-Intişâr*, V, 28 v. d., *Hıtaf*, II; *Rihla*, 65a; nşr. at-Ṭancî, s. 262; 'Alî Bâşâ Mubârak, *al-Hıtaf ul-Cadîda*, XIV, 128 v. d. Krş. Hartmann, *Polit. Geogr. des Mamlukenreichs*, ZDMG, LXX, 19; Maspero-G. Wiet, *Matériaux*, s. 155 v. d.

⁷⁸ *İskenderiye*'nin iktisâdî durumu hak. bk. Thomas Brygg, *Itinerarium in Terram Sanctam*, s. 380; Schiltberger, *The Bondage...*, s. 62 v. d., Léon l'Africain, *Descrip. de l'Afrique*, II, 495, 498, 501; *Zubda*, s. 39 v. d. Krş. A. Breccia, *Porto d'Alexandria d'Egitto*, *Studio di geografia Commerciale*, *Mém. de la Soc. Roy. de Géogr. d'Egypte*, XIV, Cairo, 1927. Krş. Pilöti, 36; R. Guest, *Isl. Ans. madde: İskenderiye*, V, 1084-1088.

⁷⁹ Bu yolun târifi hak. bk. Frescobaldi, s. 32; d'Anglure, s. 495; Thomas Brygg, s. 380; Léon l'Africain, II, 490. Krş. Ludovico di Varthema, *The Itinerary of Ludovico di Varthema of Bologna from 1502 to 1508*, transl. from the Orig. Ital. Ed. R. C. Temple, BT., London, 1928, s. 7.

⁸⁰ Venediklilere verilen ticârî imtiyazlar hak. bk. Mas-Latrie, *Traité, Appendice: privilèges et traités commerciaux de la République de Venise en Egypte*, s. 94. Ayr. bk. *Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination Vénitienne en Grèce de 1380 à 1485*, nşr. H. Noiret, s. 42.

⁸¹ Piza meclisi, 1335 tarihli bir mektûbda, pizalı tüccarlara karşı gösterdiği hüsnü kabûlden dolâyı sultan (=Berkuk)'a teşekkür ediyordu. Bk. W. Heyd, II, 478.

⁸² Ibn Hacer'da mezkûr bir kayıddan anlaşıldığına göre (bk. *İnbâ'*, I, 86a), Berkuk, Jean V (1379-1391) in mürâcaatı üzerine, Bizanslıların *İskenderiye*'de bir Konsül bulundurmalarını kabûl etmiştir.

bildirmek mecbûriyetinde idiler.⁸³ Bu bakımdan konsüllerin, ticarî olduğu kadar dinî mahiyetteki rollerini de belirtmek icâp eder. Nitekim, Frescobaldi, *İskenderiye*'deki ikameti esnasında, sâir hacılar gibi, *Console de Franceschi e pellegrini*'nin yanında kalıp bir duka ödediği gibi⁸⁴, 1395'de *İskenderiye*'ye çıkıp bütün maiyyeti ile birlikte, aynı zamanda hristiyan hacılarını karşılamak üzere organize edilmiş bulunan Narbonluların hanında ikamet eden d'Anglure, buradan hacca gitmek müsaadesini almıştır. Bu seyyaha göre de, *Consulle de Narbonne et des pèlerins*, *İskenderiye*'ye gelen her hacıdan alınacak vergi ile sultana ödenecek meblağı hesablıyordu⁸⁵.

1394'de mezkûr şehri ziyâret edip *İskenderiye funduk*'undan (*de fundicis Alesandrie*) bahseden Nicolai de Marthono'dan anlaşıldığına göre, şehirdeki funduklar, umûmiyetle, fransız, venedik, ceneviz, katalan, kıbrıs, napoli, ancôn, marsilya, kandiya ve narbonluların elinde idi⁸⁶.

Berkuk, hristiyan hacı ve tüccarların, on günü tecâvüz etmemek ve memleketin elbisesini giymemek şartile, *Kahire* ve sâir şehirlerde kalabilmelerine müsaade ettiği halde⁸⁷, bunların *Kızıldeniz* ve dinî bakımdan Mısır yâkubî patrikliğine bağlı bulunan *Habeşistan*'a⁸⁸ geç-

⁸³ Memlûkların, ticâreti teşvik etmek maksadiyle, avrupalı tüccarlara tahsis ettikleri funduklar, garp kaynaklarında *fondaco*, *fondachi*, *fondegi*, *fondouk* ve rumca metinlerde παντοδοχείον şeklinde mezkûr olup, memlûkluk kaynaklarında فندق bâzan خان olarak kayd edilmektedir (Msl. bk. Léon l'Africain: *fondouk appelé Can*, II, 505, str. 6). Umûmiyetle funduklar hak. bk. *al-Intişâr*, IV, 40; Frescobaldi, s. 83 v. d., 1832 nşr. s. 30; Simeonis, s. 21 v. d., d'Anglure, s. 78; Schiltberger, s. 80 v. d., Léon l'Africain, II, 505; Lannoy, s. 109 v. d. Krş. W. Heyd, II, 431-3; Mas-Latrie, *Traité, Appendice*, s. 94; G. Yver, *Le Commerce et les Marchands dans l'Italie Méridionale au XIIIe et XIVe siècle*, s. 144; Cl. Huart, *Hist. des Arabes*, II, 114-117.

⁸⁴ Bk. *Viaggi in Terra Santa, Firenze*, 1862, s. 20, 165, 172, 274, 421. Krş. W. Heyd, *Les Consuls établis en Terre Sainte au Moyen-Age pour la Protection des pèlerins*, trad. par M. Furcy Raynaud, AOL, II, 1884, s. 363.

⁸⁵ Bk. *Le Saint Voyage*, s. 78. Krş. W. Heyd, *Les Consuls établis en Terre sainte...*, s. 362-3.

⁸⁶ *Intus civitatem sunt fundici christianorum, videlicet regni Ytalie, Januensium, Venetialium, Cathalanorum et aliarum christianorum regnorum mundi*, bk. *Liber peregrinationis ad Loca Sancta*, nşr. Léon le Grand, ROL, III, 1895, s. 587. Ayr. bk. G. Yver, *agn. esr.*, s. 144.

⁸⁷ Bk. Léon l'Africain, *Descr. de l'Afrique*, II, 491. Krş. W. Heyd, II, 434, not. 6.

⁸⁸ Bu dinî bağlilik çok evvelden teşekkül etmiş görünüyor, bk. 'Abd al-Laîf al-Bağdî, *Kitâb al-Ijâla ve'l-İctibâr...*, nşr. S. de Sacy, *Relation de l'Egypte*, s. 334. Ayr. bk. W. Heyd, II, 438; Quatremère, *Mém. sur l'Egypte*, II, 227; Mas-Latrie, *Hist. de Chypre*, II, 285.

melerini menetmişti⁸⁹. Bununla berâber, *Tūr Sīnā* manastırı ruhbânını olduğu gibi *a'māl aş-şarkīya*'da *Ayla, al-Ḳalzūm* ve *sāhil at-tūr* hristiyanlarını urbanın taarruzundan korumak maksadiyle mahallî memurlara *mişâller* gönderen Berkuk, hacılarla alâkalı emniyet tedbirleri almak-
dan da geri durmamıştır⁹⁰.

Diğer hânlar (=funduk), bir reisin nezâretinde bir nev'î lonca teşkilâtı kurmuş olan müslüman tâcirlerle tahsis edilmiş idi. Nitekim, *Mısır*'da, *funduk al-kârim*, bahârat, biber ve tarçın ticâreti ile meşgul tüccar cemiyetinin (=at-tuccâr al-kârimīya) azâlarına verildiği gibi, *Kahire*'de bulunan *Hân Masrūr* esir, *Hân al-Halîlî* ise iranlı ('acamî) tâcirlerle verilmişti.⁹¹, Bununla berâber, devlet, mutavassıt bir rol oynayan *al-kârimīya*'yı⁹² bahârat ticâretinden men etmek için hâzı tedbirler almış ve satışlarına ayrı bir *dîvân*'ı memur etmişti (bk. *Dîvânlar*, s. 145).

Öte yandan, *Hôca* ismini alan Mısırlı tâcirlerden bir kısmının sultanın husûsî işleri ile de meşgul oldukları (bk. *tâcir as-sultânî*)⁹³, bilhâssa, esir ticâretiyle uğraşan kırımlı ve hûrezmlî tüccarların (*at-tuccâr al-madanīyân*=memleketler arasında ticâret yapanlar), ticârî sahada mühim roller oynadıkları anlaşılmaktadır.

Berkuk devrinde, *Mısır*'ın hâiz olduğu ticarî ehemmiyet, müteaddid hân, çarşı ve *ḳaysârīya*'ları hâvî *Kahire*'nin bu sırada ibraz ettiği zenginlik ve haşmet ile de tezahür eder. Muhtelif emtianın satışına has-

⁸⁹ Habeşlilerle ilk dostâne münâsebet, 788 (=1387) de Berkuk'a 20 deve yükü hediye gönderen Habeş kralı David I (1388-1411) zamanında başlar. Bk. Maḳrîzî, *al-'Ilmâ bi-Aḥbâr man bi-arḍ al-Habaşa min Mulûk al-Islâm*, nşr. C. Zaydân, s. 4. v. d. Krş. J. Spencer Trimmingham, *Islam in Ethiopia*, London, 1952, s. 75.

⁹⁰ 20 şevvâl 790 (=22. X. 1388), 797 (=1394/5) ve 17 şa'ban 800 (=5.V. 1398) tarihli mişâller: Hans Ernst, *Die mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters*, Wiesbaden, 1960, s. 84, XIX (29); s. 86, XX (31); s. 90, XXI (45).

⁹¹ Bu iki hânın *Mısır*'daki önemi hak. bk. 'Alî Bâşâ Mubârak, *al-Hıtaṭ al-Cadîda*, II, 22. Krş. D. S. Margoliouth, *Cairo-Jerusalem-Damascus*, London, 1907, s. 84, 105. Dimaşk'daki hânlar hak. bk. H. Zayyât, *Hânât Dimaşk al-Ḳadîma, al-Maşriḳ*, XXXVI (1938), s. 66-70.

⁹² Bu ticâretin önemi ve muhtelif *tâcir al-kârimû*'ler hak. bk. *Şubḥ*, IV, 32; VIII, 72 v. d., İbn al-Furât, IX, 378 v. d., *al-Ṣ. bar*, V, 497; *Zubla*, s. 108. Krş. G. Wiet, *Les marchands d'épices sous les Sultans Mamlouks, cah. d'hist. égypt.*, 7 (1955), Fasc. 2, Le Caire, Mai 1955, s. 81-147; W. Popper, *Egypt and Syria*, s. 55; W. J. Fischel, *The Spice trade in Mamluk Egypt*, *JESHO*, Vol. I, part 2, s. 157-174. Önemli bir mektûb: Feridun Bey, *Münşâât*, 1274, I, 117-118.

⁹³ Bk. İbn al-Furât, IX, 349, str. 21.

redilmiş bulunan Kahire çarşılarında⁹⁴, kıymetli eşyalar gibi her nev'i mücevherât ve camdan mamûl eşyalar satılıyordu⁹⁵. *Bâb an-Naşr*'dan *Bâb az-Zuvayla*'ya giden cadde üzerinde sıralanan her çeşid dükkân, mağaza ve imâlathâneler⁹⁶, Kahire Muhtesibi (b. bk.) emrindeki Nâzîr-
ların kontrolunda idi⁹⁷.

1384'de Kahire'yi ziyâret eden Frescobaldi, gayet kalabalık bulduğu şehrin⁹⁸ limanlarına yanaşan müteaddid ticâret ve galla gemilerinin çokluğuna hayret ettiği gibi⁹⁹, 1395'de aynı şehri gören d'Anglure, bir çok satış mahallinden bahs etmiştir¹⁰⁰.

Bununla berâber, Berkuk'un ölümünü müteâkip husûle gelen buhranlar yüzünden, Mısır, kazanmış olduğu siyâsî ve iktisâdî önemi kaybedecektir¹⁰¹.

⁹⁴ Nitekim, kürkler, kürkçüler çarşısında satıldığı gibi, basma (=bez), keten ve yün elbiseler küçük deveciler çarşısında (=sûk al-cammâlân aş-şag'îr), tırızlı elbiseler ise suvaykat amîr al-cuyûş adlı mahalde bulunan hânlerde satılıyordu. Bk. *Hıtaf*, II, 103 v. d. Ayr. bk. Aly Bey Bahgat, *Les Manufactures d'étoffes en Egypte au Moyen Age*, Le Caire, 1904. Aynı devirdeki Dimaşk çarşıları hak. bk. Yûsuf b. Abd al-Hâdî, *Nuzhat ar-Rıjâk'an Şarh Hâl al-Avâk, al-Maşrik*, XXXVII (1939), s. 22-27.

⁹⁵ al-Guzûlî, 795 veya 800'de, Kahire çarşısında, ekseriyetini mavi ve sarı yâkutların teşkil ettiği uygun mücevherler görmüştü: قد رأيت بسوق القاهرة جواهر

تباع على أنها ياقوت أزرق و اصفر bk. *Moâtâh al-Budûr*, 178a, str. 4-5. Ayr. bk. Frescobaldi, nşr. Cargiolli, s. 41, 49. Krş. W. Heyd, II, 435, not. 2.

⁹⁶ Bk. Léon l'Africain, *Descr. de l'Afrique*, II, 504.

⁹⁷ Meselâ bk. Nâzîr sûk al-hayl va sûk ar-raîk, *Şubh*, IV, 37, 187. Ayr. bk. Nâzîr al-Hisba, s. 140. Bu sırada Suriye'deki ekonomik hayâtın kontrolu hak. bk. Nicola A. Ziadeh, *Town Administration in Syria under the Early Mamluks, Proceedings of the Twenty-Second congress of Orientalists, Leiden, 1957*, s. 213 v. d.

⁹⁸ Chalkokondyles, mübalağalı bir sûrette, Kahire'de 500,000 ev olduğunu iddia etmektedir: *Il y a bien cinq cens mille maisons*, bk. *Histoire des Turcs*, trc. V. de Bourbonnois, Paris, 1620, I, 80.

⁹⁹ Bk. *Viaggi*, s. 49. Krş. *Zubda*, s. 27.

¹⁰⁰ Bk. *Le Saint Voyage*, nşr. F. B.-A. L., s. 58. Krş. Léon l'Africain, *Descr. de l'Afrique*, II, 504; Thomas Brygg, *Itinerarium in Terram Sanctam*, s. 381. Kahire hakkında umûmiyetle bk. *Hıtaf*, II, 85-105; *Rihla*, 62^b; nşr. at-Taneî, s. 247. Toplu bir halde bk. P. H. Dopp, *Le Caire vu par les voyageurs occidentaux du Moyen-Age*, Bull. Soc. Géog. Égypte, XXIV (1949-50), 117-140.

¹⁰¹ Bk. *İğâşa*, 29^b v. d., 86a v. d., trc. Kaht, 37^b. Krş. İbn Zuhayra, *al-Fağâ'il al-bâhira bi-mahâsin al-Kahira*, Brit. Mus. 1285, 63^b.

NETİCE

XIV. asır Yakın-Şark tarihinin mühim simalarından biri olup, siyâsî ve iktisâdî buhranların iş başına getirdiği Berkuk, rakîblerinden Temur'un şimâlde Tohtamış, Bayazid'in garbda Macarlar ve haçlılarla meşgul olduğu bir sırada, dâhilî mücâdeleler ile yıpranan Memlûk Sultanlığını merkezîyetçi bir devtet haline sokmuş, Osmanlılar tarafından da benimsenen Memlûk teşkilâtını bir kat daha kuvvetlendirmiştir.

Bununla berâber, Türk millî şuûruna yabancı olmadığı anlaşılan Berkuk'un, bütün meziyetlerine rağmen, kendi cinsi olan Çerkesleri iş başına getirmek maksadiyle, Şâfi'î ülemânın desteğini te'min eden Türk Emîrlerine karşı girdiği mücâdele, Memlûk Sultanlığının âtisi için faydalı olmamış, Türk ve Çerkes rekabetinin doğurduğu ayrılık ise, devleti temelinden sarsmıştır. Esâsen, Türklere tefevvuk etmiş görünen Çerkesler, Memlûk Sultanlığını lâyiki veçhile temsil edememiş, kendilerine yeni bir ufuk açmak gayreti ile Türklerin teşkilâta müstened hayâtiyetine son veren Berkuk'un ölümü ile zuhûr eden yeni siyâsî ve iktisâdî buhranlar karşısında âciz kalmışlardır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

[Bu bibliyografya, giriş ve ikinci kısmın hazırlanmasında mükerreren kullanılan eserlerden mürekkep olup, kaynaklar kısmında, bk. s. 1-20, mezkûr eserler ile makaleler buraya idhâl edilmemiştir.]

I. İlk elden eserler:

(i) Arapça yazmalar.

Abū 'Abd Allāh Şadr ad-Dīn Muḥammad ad-Dimaşķī aş-Şāfi'ī, *Ta'rīḥ Madīna Şafad*, Üniversite Ktp. nr. 4525.

Abū Sālīm aş-Şayḥ Muḥammad b. Ṭalḥa al-Kuraşī, *İkḍ al-Farīd fī Ta'rīḥ Davlat al-Malik as-Sa'īd*, Veliyüddin Ef. Ktp. nr. 2438.

Barka Faḫīn al-Kıbcāķī al-Ḥanafī, *K. İrşād al-Mulūk va's-Salāṭīn*, Türk. Yazm. Ayasofya Ktp. nr. 1016.

aḍ-Ḍarīr al-Arzan ar-Rūmī (Muşṭafa b. Yūsuf b. 'Umār), *Siyar-ı -Nabi tercümesi*, Türk. Yazm. Üniversite Ktp. nr. 2384.

— — —, *Yusuf ile Zulayha*, Türk. Yazm. Üniversite Ktp. nr. 311.

ad-Davādār, Rukn ad-Dīn Baybars, *Zubdat al-Fikra fī Ta'rīḥ al-Hicra*, Brit. Mus. Add. 23325. c. IX.

al-Ḥazracī, Muḥammad b. al-Favāris, *Ta'rīḥ Davlat al-Akrād va'l-Atrāk*, Hekim-oğlu Ali Paşa Ktp. nr. 695.

al-Ḥazracī, Muvaffaḫ ad-Dīn Abū Muḥammad 'Abd ar-Raḥmān al-Anşārī, *Murşid az-Zuḡvār ilā Ḳubūr al-Abrār fī Ziyārat al-Muḫaṭṭam*, Brit. Mus. Or. 4635.

al-Ḥusaynī, al-Ḥāfız Abi'l-Maḥāsīn M. b. 'Alī b. M. b. Ḥamza, *Zayl 'ala'l-Ibar*, Köprülü Ktp. nr. 1048.

Ibn Abī Ḥicla, *Buğyat al-Murāmī va Ğāyat al-Marām li'l-Ma'ānī*, Ayasofya Ktp. nr. 4193.

Ibn al-'Amīd, *Ta'rīḥ*, Lâleli-Süleymaniye Ktp. nr. 2002.

Ibn Aybak ad-Davādārī, *Durar at-Ticān*, Damad İbrahim Paşa-Süleymaniye Ktp. nr. 913.

— — —, *Kanz ad-Durar va Cāmi' al-Ğurar*, Ahmed III.-Topkapı Sarayı, nr. 2932.

BİBLİYOGRAFYA

İbn al-Cavzî, S., *Mir'ât az-Zamân*, İslâm Eserleri Müzesi, nr. 2134, c. XI; Feyzullah Ef. Ktp. nr. 1524, c. IX.

İbn al-İzz al-Hanafî, S., *Ta'rîh al-Hulafâ'*, Ayasofya Ktp. nr. 3038.

İbn Mammâtî, Abu'l-Makârim As'ad b. al-Haîr, *Qavânîn ad-Davâvîn*, Ayasofya Ktp. nr. 3360. Nşr. A. S. Aşya, Kahire, 1944.

Kitâb fî 'İlm al-Furûsiya an-Nuşşâb va'r-Rumh, Ayasofya Ktp. nr. 4198.

Kitâb al-Furûsiya bi-Rasm al-Cihâd, Fâtih Ktp. nr. 3512.

Kitâb Tufrih al-Kurûb fî Tadbîr al-Hurûb, Fâtih Ktp. nr. 3483.

Mağrîzî, *İttî'âz al-Hunafâ' bi-Ahbabî'l-Hulafâ' al-Fâtîmîyîn*, Ahmed III.-Topkapı Sarayı Ktp. nr. 3013.

Manâkıb-ı Tavârih-i Nîl-i Mubârak, Türk. Yazm. M. Cevdet.-Belediye Ktp. nr. K. 172.

Muhammad b. Manglîbugâ, *al-Adilla ar-Rasmîya fî't-Ta'âbî al-Harbîya*, Ayasofya Ktp. nr. 2839.

—, *at-Tadbîrât as-Sultânîya fî Siyâsat aş-Şanâ'î al-Harbîya*, Ayasofya Ktp. nr. 2856.

Ma'rifat la'b ad-Dabbûs va's-Şurâ'ala'l-Hayl'ında Mulâkât al-Haşm fî 'Avkât al-Hurûb, Ayasofya Ktp. nr. 3186.

Munyat al-Guzât, Ahmed III.-Topkapı Sarayı, nr. 3468 (krş. Ritter, Der Islam, XVIII, 1929, s. 125).

Münşâat-ı Fârisî, Hafid Ef. Ktp. nr. 326.

Raşid ad-Dîn, *Câmî at-Tavârih*, Fars. Yazm. Revan.-Topkapı Sarayı, nr. 1518.

aş-Şafadî, Halîl b. Aybak, *A'gân al-'Aşr va A'vân al-Naşr*, Ayasofya Ktp. nr. 2967.

Sıyar-ı Nabî (Berkuk'un emriyle yazılmıştır), Türk. Yazm. Nuruosmaniye Ktp. nr. 3347.

aş-Şucâ'î, Kuşlûbugâ b. 'Abd Allâh, *Kitâb al-Hıyal fî'l-Hurûb va Fath al-Madâ'in va Hıfz al-Durûb*, Fâtih Ktp. nr. 3186.

aî-Taybugâ as-Sayfî, *Kitâb as-Su'ûl...*, Ayasofya Ktp. nr. 4044.

aî-Trâblusî, Lâçîn al-Husâmî, *Ğayat al-Makşûd fî'l-'Amal va'l-'İlm bi'l-Bunûd*, Bibl. Nat. fonds ar. nr. 2827.

—, *Tuhfat al-Mucâhidîn fî'l-'Amal bi'l-Magâdîn*, Fâtih Ktp. nr. 3512. al-Yünânî, Taybugâ al-Baklamışî, *Ğunyat al-Murāmî va Ğayat al-Marām li'l-Ma'ânî*, Ayasofya Ktp. nr. 3800.

al-Yünîni, Mûsa, *az-Zayl'alâ Mir'ât az-Zamân*, Ayasofya Ktp. nr. 3146.

az-Zahabî, *Ta'rîh al-Islâm*, Ayasofya Ktp. nr. 3012-3.

BİBLİYOGRAFYA

(ii) Basılmış eserler.

‘Abd al-Laṭīf al-Baġdādī, *K. al-İfāda va'l-İtibār fi'l-Umūr al-Mu-ṣāhada va'l-Havādis al-Ma‘āniya bi-arḍ Mısr*, nşr. White, Oxford, 1800; Kahire, 1232; trc. S. de Sacy, *Relation de l'Égypte par Abd-Allatif, Médecin Arabe de Bagdad, suivie de divers Extraits d'Ecrivains Orientaux et d'un Etat des provinces et des Villages de l'Égypte dans le XIVe siècle*, Paris, 1810.

Abū Ḥayyān al-Ġarnātī, *K. al-İdrāk li-Lisān al-Atrāk*, nşr. A. Cafferoglu, İstanbul, 1931.

Abu'l-Fidā', *al-Muhtaşar fi Aḥbār al-Başar*, İstanbul, 1286.

Abu'l-Farac, *Ta'riḥ Muhtaşar ad-Duval*, Beyrouth, 1890.

Abū Şāma, *Zayl 'ala'r-Ravḍatayn*, Mısır, 1366/1947.

Aḥmadī, *Dāsītān-ı Tavāriḥ-i Mulūk-ı Āl-ı 'Osmān*, nşr. N. S. Banarlı, *TM*, VI, 1936-39, s. 111-135.

Amadi, *Cronicha*, éd. Mas-Latrie, Paris, 1891 (*Collection de Doc. inéd. sur l'hist. de France*).

El Andalusy, Aly Ben Abderrahman Ben Hodeil, *La parure des Cavaliers et l'insigne des preux*, trad. par L. Mercier, Paris, 1924.

Baybars Tarihi, trc. Şerefeddin Yalıtıkaya, İstanbul, 1941.

Chalcocondyles, *L'Histoire de la décadence de l'empire Grec...*, trad. V. Bourbonnois, Paris, 1620, c. I.

Chronique du Templier de Tyr, Gestes des Chiprois, nşr. G. Reynaud, Genève, 1887, Livre, III.

Continuation de Guillaume de Tyr, Rec. des Hist. des Crois., Paris, 1859, II.

ad-Dimaşķī, *Nuḥbat ad-Dahr fi 'Acā'ib al-Barr va'l-Baḥr*, nşr. Mehren, Leipzig, 1923.

Documents inédits pour servir à l'Histoire de la Domination Vénitienne en Grèce de 1380 à 1485, nşr. H. Noiret, Paris, 1892.

Dulaurier, *Recueil des Historiens des Croisades*, I, *Doc. Arm.*, Paris, 1869.

Faḍā'il, Mufaḍḍal b. Abi'l, *an-Nahc as-Sadīd*, nşr.-trc. E. Blochet: *Histoire des Sultans Mamelouks*, Paris, 1911, *Patrologia Orientalis*, Vol. XII, 1919, s. 345-550; XIV, 1920, s. 372-672; XX, 1927, s. 1-270.

Feridun Bey, *Münşaat as-Salāṭīn*, İstanbul, 1274, c. I.

Froissart, *Chroniques*, nşr. Buchon, Paris, 1837.

Guillaume de Rubrouck, *Récit de son voyage*, trad. de l'original

BİBLİYOGRAFYA

Latin et annoté par L. de Backer, Paris, 1877.

Ibn ʿAbd az-Zāhir, Kādi Muḥiy ad-Dīn, *ar-Ravḍ az-Zāhir fī Sīrat al-Malik az-Zāhir*, nşr. Dr. Syedah Fatima Sadeque, Oxf. Univ. press Pakistan, 1956.

Ibn al-Aşîr, *al-Kāmil fi't-Ta'rîḥ*, nşr. Tornberg, Leiden, 1853.

Ibn Battūṭa, *Travels in Asia and Africa, 1325-1354*, translated and Selected by H. A. R. Gibb, London, 1939.

Ibn Camā'a, *Tahrîr al-Aḥkām*, nşr. H. Kofler, *Islamica*, VI, 1934, s. 353-414; VII, 1935, s. 1-34.

Ibn al-Ḳalānisî, *Zayl Ta'rîḥ Dimaşk*, Beyrouth, 1908.

Ibn Kaşîr, *al-Bidāya va'n-Nihāya*, Kahire, 1932.

Ibn Muḥammad al-Mağribî, Kādi Nu'mān, *Kitāb al-Iktisār*, nşr. Moḥammad Wahid Mirza, Damas, 1957.

Ibn Sa'îd, *Kitāb al-Muğrib*, nşr. Tallqvist.

Ibn Taymîya, *Risāla al-Ḥisba fî'l-Islām*, nşr. al-Ḥalabî, Mısır, 1323

Ibn Tūlūn, Ş., *Ḳudāt Dimaşk*, Dimaşk, 1956, nşr. S. M.

Ibn al-Uḥuvva, *Ma'ālîm al-Ḳurba fî Aḥkām al-Ḥisba*, nşr. R. Levy, London, 1938.

Ibn ʿUmar al-ʿAbbāsî, al-Ḥasan b. ʿAbd Allāh, *Aşār al-Uval fî Tartîb ad-Duval*, Mısır, 1295; Suyūṭî, 1305 kenarı.

Ibn al-Vardî, *Tatimmat al-Muḥtaşar fî Aḥbār al-Başar*, Kahire, 1285.

Ḳalkaşandî, *Nihāyat al-'Arab fî Ma'rifati Ansāb al-'Arab*, Bağdād.

al-Kindî, Ibn Yūsuf, *Ta'rîḥ Mişr va Vulātuhā*, nşr. R. Guest, London-Leiden, 1912.

al-Kutubî, M. b. Şākir b. Aḥmad, *Favāt al-Vafayyāt*, Mısır, 1299.

Loridano, G. F., *Histoire des Rois de Chypre*, trc. H. C., Paris, 1732.

Ludolphus de Sudheim, *De Itinere Terre Sancte*, AOL, II, 1884, Documents, s. 344 v. d.

Ludovico di Varthema, *The Itinerary of Ludovico di Varthema of Bologna from 1502 to 1508*, transl. from the Orig. Ital. Ed. R. C. Temple, BT., London, 1928. Trad. fr. par J. Palavin de Raconis, Paris, 1888.

Machaut, *La prise d'Alexandrie*, nşr. Mas-Latrie, Genève, 1877.

Machéras, L., *Chronique de Chypre*, trc. E. Miller et C. Sathas, Paris, 1882.

Maḳrizî, *al-Ilmām bi-Aḥbār man bi-Arḍ al-Ḥabaşa min Mulūk al-Islām*, nşr. C. Zaydān, Kahire, 1895.

Māvardî, Abu'l-Ḥasan ʿAlî, *al-Aḥkām as-Sulṭāniya*, trc. E. Fagnan, Alger, 1915.

BİBLİYOGRAFYA

Nicephorus Gregoras, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, nşr. B. G. Niebuhri, livr. IV.

Omont, H., *Un Guide du pèlerin en Terre Sainte au XIVe siècle*, Mél. Schlumberger, 1924, s. 436-450.

Pegolotti, *Pratica della Mercatura* (bk. Pagnini, *Della Decima e delle altre gravezze imposte dal comune di Firenze, Lisbona e Lucca*, III, s. 58).

Récit sur les lieux saints de Jérusalem, traduit d'un Texte Slavon du XIVe siècle, AOL, II, 1884, s. 390 v. d.

Relazioni dei Consoli veneti nelle Siria, nşr. Berchert, G., Turin, 1866.

Röhricht, *Annales de Terre Sainte*, AOL, II, 1884, s. 427-61.

—, *Lettre de Ricoldo*, AOL, II, 1884, s. 258 v. d.

Strambaldi, *Cronicha del regno di Cipro*, nşr. Mas-Latrie, Paris, 1893.

aş-Şayzarî, ‘Abd ar-Rahmān b. ‘Abd Allāh, *Nihāyat ar-Rutba fî Talab al-Hisba*, nşr. al-‘Arīnî, kahire, 1946. Trc. W. Behrnauer, JA, 5e série, XVI, 347 v. d., XVII, 1-76.

aṭ-Ṭabarî, Ibn Carîr, *Ta’rîḥ ar-Rusul va’l-Mulūk*, nşr. de Goeje, Leiden, 1883-1884, III.

Ulysse Robert, *La Chronique d’Arménie de Jean Dardel*, AOL, II, 1884, s. 13 v. d.

al-‘Umārî, Ibn Faḍl Allāh, *ai-Ta’rîf bi’l-Muṣṭalaḥ aş-Şarîf*, Mısır, 1312/1894.

—, —, *Masālik al-Absār fî Mamālik al-Amşār*, trc. M. Quatremère, *Notices et Extraits*, XIII, 1838, s. 151-384; I, *L’Afrique*, trad. et annoté par Gaudefroy-Demombynes, Paris, 1927.

Vincent de Beauvais, *Miroir hystorial*, Paris, 1531, V.

Zetterstéen, K. V., *Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der Hira nach arab*, Leiden, 1919 (= *Ta’rîḥ Salāṭin al-Mamālīk*).

II. Tedkik ve Makaleler :

Abel, M. Armand, *Gaubî et les Grands Faïenciers Egyptiens d’époque Mamlouke*, Le Caire, 1930.

Ainsworth, W., *Notes upon the Comparative Geography of the Cilician and Syrian Gates*, JLGS, VIII, 1838.

Aly Bey Bahgat, *Les manufactures d’étoffes en Egypte au Moyen-Age*, Le Caire, 1904.

Aly Bahgat Bey et A. Gabriel, *Fouilles d’al Foustât*, Paris, 1921.

BİBLİYOGRAFYA

Amedroz, H. F., *The Mazalim Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi*, JRAS, 1911, s. 635 v.d.

—, *The Office of Kadi in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi*, JRAS, 1910, s. 761-796.

Artin, Y. Pacha, *Les armes de l'Egypte aux XVe et XVIe siècles*, BIE, 4e série, 7 (1906), s. 87-90.

—, *Quatrième et Cinquième tableaux italiens blasonnés aux armes de l'Egypte du XVe siècle*, BIE, 5e série, 3 (1909), s. 97-100.

Ashtor, E., *L'urbanisme Syrien à la basse-époque*, *Rivista degli Studi orientali*, XXXIII, 1958, 181 v. d.

‘Avvād, C., *Lubnān fī ‘ahd al-Mamālīk, al-Maṣriq*, XL (1942-3), s. 1-28.

Ayalon, D., *Payment in Mamluk Military Society*, JESHO, 1957, Vol. I, part 1, s. 47 v. d.

—, *The Plague and its effects upon the Mamlūk Army*, JRAS, 1946, s. 67-73.

Baedeker, K., *Palestine et Syrie, Manuel du voyageur*, Leipzig-Paris, 1912.

Becker, C. H., *Barthold's Studien über Kalif und Sulṭān, Der Islam*, VI, Heft 4, 1916, s. 356 v. d.

— —, *Beiträge zur Geschichte Agyptens unter dem Islam*, Strassburg, 1902-3, I-III.

— —, *Le Ghāshiya comme emblème de la royauté*, *Centenario Amari* II (1910), s. 148-151.

— —, *Kahire, Isl. Ans.*, VI, 74-88.

— —, *Mısır, Isl. Ans.*, cüz. 81, s. 219 v. d.

— —, *Neue arabische Papyri des Aphroditofundes*, *Der Islam*, B. II, Heft 1.

— —, *Steuerpacht und Lehnswesen*, *Der Islam*, V, Heft 1, 1914, s. 85 v. d.

— —, *Zur Kulturgeschichte Nordsyriens im Zeitalter der Mam-lūken*, *Der Islam*, I, Heft 1, 1910, s. 99 v. d.

Bernhauer, Le Dr. W., *Mémoires sur les institutions de police chez les arabes, les persans et les turcs*, JA, Juin, 1860, s. 114 v. d., 461 v. d., 1861, s. 5 v. d.

Berchem, M. van, *Arabische Inschriften*, Leipzig, 1897.

— —, *Notes d'Archéologie arabe, Monum. et inscriptions fatimides*, JA, 1891, II, s. 47 v. d.

Berchem, M. van et Fatio, E., *Voyage en Syrie*, Le Caire, 1914-5.

(*Mém. Inst. Franç. Arch. Orient*, t. XXXVII-XXXVIII).

Bidair, A. Shoukry, *L'institution des biens dits Habous ou Wakf*, Paris, 1924.

Bischof, T., *Tuhaf al-Anbā' fī Ta'rīḥ Ḥalab aṣ-Ṣahbā'*, Beyrouth, 1880.

Björkman, W., *Die Bittschriften im divān al-inṣā, Der Islam*, XVIII, 1929, Heft 3/4, s. 207 v. d.

—, *Meks, Isl. Ans.*, cüz. 77, s. 651 v. d.

Bordeaux, P., *Les sequins Vénitiens contremarqués de caracteres arabes*, *Rivista Italiana Numismatica*, XXIII, Mailand, 1910, s. 119 v. d.

Breccia, A., *Porto d'Alexandria d'Egitto*, *Studio di geografia Commerciale* (*Mém. de la Soc. Roy. de Géog. d'Egypte*, XIV, Cairo, 1927).

Briggs, M. Sh., *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine*, London, 1924.

Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, III, *The Tartar Dominion* (1265-1502), Cambridge, 1956.

Cahen, Cl., *Les chroniques arabes*, *REI*, 1936, X, cahier IV, s. 333 v. d.

—, —, *Contribution à l'histoire du Diyār Bakr au Quatorzième siècle*, *JA*, 1955, fasc. nr. 1.

—, —, *L'évolution de l'iktā'*, *Annales ESC*, 1953.

Cheikho, L., *Bayrūt fī zamān al-Mamālīk, al-Maṣriḳ*, XXIII(1925), s. 774-7, 864-8.

Creswell, K. A. C., *A Brief Chronology of the Muhammadan Monuments in Egypt to A. D. 1517* (*BIFAO*, XIV); Le Caire, 1919.

—, —, *The origin of the Cruciform plan of Cairene Madrasas* (*BIFAO*, 1922).

Cotta, A., *Le régime du wakf en Egypte*, Paris, 1926.

Çamiçyan, *Ermeni Tarihi*, Venedik, 1784, ermenice, trc. Hrand D. Andreasyan.

Defrémery, Ch., *Mémoire historique sur la destruction de la dynastie des Mouzaffériens*, *JA*, IV (1844), V (1845).

Desimoni, C., *Observations sur les monnaies, les poids et les mesures cités dans les actes du notaire Gênois Lamberto di Sambuceto*, *ROL*, III, 1895, s. 12 v. d.

Devonshire, Mme R. L., *L'Egypte Musulmane et les fondateurs de ses monuments*, Paris, 1926.

—, —, *Quatre vingts Mosquées et autres monmuments mu-*

BİBLİYOGRAFYA

sulmans du Caire, Le Caire, 1925.

— — , *Rambles in Cairo*, Le Caire, 1917.

— — , *Some Cairo Mosques and their Founders*, Londres, 1921.

Dozy, R. , *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leyde, 1881.

Dussaud, R. , *Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale*, Paris, 1927.

Fischel, Walter J. , *The Spice trade in Mamluk Egypt*, *JESHO*, Vol. I, part 2, s. 157-174.

Franz-Pascha, J. , *Die Baukunst des Islam*, Darmstadt, 1896.

— — , *Die Baustile, Historische und Technische entwicklung. des Handbuches der Architektur*, Darmstadt, 1887.

— — , *Kairo*, Leipzig, 1903.

Gaudefroy-Demombynes, M., *La Syrie à l'époque des Mamelouks d'après les auteurs arabes*, Paris, 1923.

Gennep, A. R. van, *Le ducat Vénitien en Egypte, son influence sur le monnayage de l'or dans ce pays au commencement du XVe siècle*, *Revue Numismatique*, IVe série, t. I, 1897, s. 494-508.

Ghaleb Pacha, K. O., *Le Mikyās ou Nilomètre de l'île de Rodeh*, Le Caire, 1951.

Grohmann, A., *Ṭirāz*, *El*, IV, 825-834.

Grousset, R. , *Histoire de l'Asie*, I, paris, 1922.

Guémard, G. , *De l'armement et de l'équipement des Mameluks*, *Bull. Inst. Eg.* 8 (1926), s. 1-19.

Guest, R. , *The Delta in the Middle Ages*, *JRAS*, 1912.

— — , *Iskenderiye*, *Isl. Ans.*, V, 1084-1088.

Hancı, A. , *Muhtaşar Tavārīḥ al-Arman*, Beyrouth, 1868.

Hartmann, R. , *Bagrās*, *Isl. Ans.*, II, 216.

— — , *Politische Geographie des Mameloukenreiches*, *ZDMG*, LXX, 1916 (*Kapitel 5. u 6 des Staatshandbuchs Ibn Fadlallah al-ʿUmarī*).

— — , *Zur Vorgeschichte des abbāsiden Schein-Chalifates von Cairo*, *Abh. d. Deut. Akad. der Wissenschaften zu Berlin, Phil. hist. Kl.*, J.gg. 1947, publ. 1950, nr. 9.

Hassan, Dr. M., *Les Tulunides*, Paris, 1933.

Hautecoeur, L.-Wiet, G. , *Les Mosquées du Caire*, Paris, 1932.

BİBLİYOGRAFYA

Heffening, *Vakf*, *El*, IV, 1156 v. d.

Herz Bey, Max, *Catalogue Raisonné des monuments exposés dans le Musée National de l'art arabe*, Le Caire, 1906.

— — , *La Mosquée du Sultan Hassan au Caire*, Le Caire, 1895.

Herzfeld, *Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Samarra*, Berlin, 1912.

Heyd, W. , *Les consulates établis en terre sainte au Moyen-Age pour la protection des pèlerins*, trad. par M. Furcy Raynaud, AOL, II, 1884, s. 355 v. d.

Hinz, W. , *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*, *Hdb. d. Orient*, Hrg. Spuler, B., Erg.-Bd I, Heft I, Leiden, 1955.

Hrbek, I. , *Die Slawen im dienste der Fātimiden*, *Archiv orientální*, XXI, 1953.

İbn ʿAbd al-Hādī, Camāl ad-Dīn Yūsuf, *Nuzhat ar-Rifāḳ ʿan Şarḥ ḫāl al-Asvāḳ, al-Maşrīḳ*, XXXVII, 1939, s. 22 v. d.

— — — — , *Kitāb al-Ḥisba*, nşr. H. Zayyāt, *al-Maşrīḳ*, XXXV, 1937, s. 385 v. d.

İnan, A. , XIII.-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve "Halis Türkçe", *Belleten*, 1953, s. 53-71.

İsā, A. , *Ta'rīḥ al-Bimāristānāt fi'l-Islām*, Dimaşk, 1939; *Histoire des Bimaristans en Islam*, Kahire, 1927.

Ives, Herbert E. , *The Venetian Gold Ducat and its Imitations*, *Numismatic Notes and Monographs*, Nr. 128, New York, 1954, VIII.

Jorga, N. , *Philippe de Mézières (1327-1405) et la croisade au XIV. siècle*, Paris, 1896.

Juynboll, The W. , *Handbuch des Islāmischen Gesetzes*, Leide, 1910.

Kahhāla, ʿUmar Rıdā, *Muʿcam Kabāʾil al-ʿArab*, Mısır, 1949.

Kahle, P. , *Die Aulād-ʿAli-Beduinen der Libyschen Wüste*, *Der Islam*, IV, Heft 4, 1913, s. 355 v. d.

— — — , *Zur organisation der Derwischorden in Egypten*, *Der Islam*, VI, Heft 2, 1915, s. 154 v. d.

Karabacek, J. V. , *Erstes urkundliches Auftreten der Türken*, d. *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, I, Wien, 1887.

Kramers J. H. , *Sulṭān*, *El*, IV, 568 -571.

Krcsmarik, J. , *Das Wakfrecht vom Standpunkte des Sarīʿatrechtes nach der ḫanefitischen Schule*, *ZDMG*, 1890-1, s. 511 v. d.

BİBLİYOGRAFYA

- Köprülü, M. Fuad, *Baybars I.*, *Isl. Ans.*, II, 357-363.
 — — —, *Hâce*, *Isl. Ans.*, V, 20-24.
 — — —, *Hukukî Sembollerdeki Motifler*, *THITM*, II, 1932-9, s. 36 v. d.
- Kühnel, E., *Islamische Stoffe aus Agyptischen Gräbern in der islamischen Kunstabteilung und in der Stoffsammlung des Schlossmuseums*, Berlin, 1927, *Mamlukendämste*, s. 77 v. d.
- Lamm, C. J., *Cotton in mediæval textiles of the Near-East*, Paris, 1937.
- Lammens, H., *La Syrie, précis historique*, Beyrouth, 1925.
- Lane-Poole, S., *The art of the Saracens in Egypt*, London, 1886.
 — — —, *Cairo*, London, 1896.
 — — —, *A History of Egypt in the Middle Ages*, London, 1901, 1925.
- Laufer, B., *The Early History of Polo*, New-York, 1932.
- Lévy, R., *Muhtesib*, *Isl. Ans.*, cüz. 85, s. 532-3.
- Margoliouth, D. S., *Cairo-Jerusalem-Damascus*, London, 1907.
 — — —, *Ḳādiriye*, *Isl. Ans.*, VI, 50-54.
- Markham, Sir Clements, *Book of the Knowlndge*, London, 1912.
- Mas-Latrie, R. de, *Histoire de l'île de Chypre*, Paris, 1852-1861.
 — — —, *Traité de paix et de documents divers concernant les relation des chrétiens avec les arabes*, Paris, 1865.
- Maspero, J.-Wiet, G., *Matériaux pour servir à la Géographie de l'Égypte*, *MIFAO*, XXXVI, Le Caire, 1914, s. 215 v. d.
- Mayer, L. A., *Saracenic arms and armor*, *Ars Islamica*, X, 1943, s. 6 v. d.
- Mercier, E., *La chasse et les sports chez les arabes*, Paris, 1927.
 — — —, *Le code du kobous ou ouakf selon la législation musulmane*, 1899.
- Mez, A., *Die Renaissance des Islâms*, Heidelberg, 1922.
- Mostafa, M., *Beiträge zur Geschichte Agyptens, zur Zeit der türkischen Eroberung*, *ZDMG*, 1935, B 14, s. 194-224.
- Nöldeke, *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strasbourg, 1910.
- Pigeonneau, H., *Histoire du commerce de la France*, Paris, 1885.
- Poliak, A. N., *La féodalité Islamique*, *REI*, 1936, s. 247 v. d.
 — — —, *The Influence of Chingiz-Khān's Yāsa upon the General Organization of the Mamlūk State*, *BSOAS*, X, 1940-42, s. 862 v. d.

BIBLIYOGRAFYA

Piloti, E., *L'Egypte au commencement du XVe siècle d'après le Traité d'Emmanuel Piloti de Grète*, nşr. P. H. Dopp, Le Caire, 1950.

Quatremère, E., *Mémoires géographiques et historiques sur l'Egypte et sur quelques contrées voisines*, Paris, 1811.

Richmond, E. T., *Moslem Architecture, 623 to 1516*, London, 1926.

Ritter, H., *La Parure des Cavaliers und die Literature über die ritterlichen Künste, Der Islam*, XVIII, 1929.

Saint-Martin, *Recherches sur Léon VI (Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, XII, 2e partie, s. 147 v. d.).

Salīm, Maḥmūd Rızq, *Asr Salāṭīn al-Mamālīk*, Mısır, 1366/1947.

Salles, G., *Les origines des premiers consulats de la nation française à l'étranger, d'après des documents inédits (Alexandrie, Syrie, Tunis, Alger, Maroc)*, 1896.

—, *L' institution des Consulats*, RHD, 1895-7.

Salmon, *Rapport sur une Mission à Damiette*, BIFAO, II, 77 v. d.

Sauvaget, J., *Caravansérails Syriens du Moyen-Age: caravansérails mamelouks*, *Ars Islamica*, VII, 1940, s. 1-20.

—, —, *La Citadelle de Damas*, *Syria*, XI, 1930, s. 59-90, 216-41.

—, —, *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville Syrienne des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris, 1941.

—, —, *Décrets Mamelouks de Syrie*, IFD, II, 1932, s. 1-52; III, 1933, s. 1-30.

—, —, *Monuments Musulmanes de Damas*, *Syria*, XXIV, 1944-5, s. 211 v. d.

—, —, *Noms et surnoms de Mamelouks*, JA, t. CCXXXVIII, 1950, Fasc. 1, s. 31-58.

—, —, *La Poste aux chevaux dans l'empire des Mamelouks*, Paris, 1941.

Sauvaire, H., *Description de Damas*, JA, 1894-6, s. 264 v. d.

Schimmel, A., *Kalif und Kadi im Spätmittelalterlichen Agypten*, Leipzig, 1943.

Schlumberger, G., *Numismatique de l'orient Latin*, Paris, 1878.

Schmidt, F. F., *Die Occupatio im islamischen Recht*, *Der Islam*, I, Heft 1/4, 1910, s. 328 v. d.

Sékaly, A., *Le probleme des Wakfs en Egypte*, REI, III, 1929.

Serjeant, R. B., *Islamic Textiles*, *Ars Islamica*, XI-XII, s. 142 v. d.

BİBLİYOGRAFYA

Spuler, B. , *Geschichte d. Islamischen Lander, Handbuch der orientalistik*, Leiden, 1952, s. 72 v. d.

Le Strange, G. , *Palestine under the Moslems*, London, 1890.

Sümer, F. , *Anadolu'da yaşayan bâzı üç-oklu oğuz boylarına mensup teşekküller*, IFM, XI, 1950, sayı: 1-4, s. 461 v. d.

— — , *Avşarlara dâir*, M. F. Köprülü Armağanı, 1953, s. 454 v. d.

— — , *Döğörlere dair*, TM, X, 1951-3, s. 142 v. d.

— — , *Kara-Koyunlular*, Isl. Ans., VI, s. 293 v. d.

aş-Şidyâk, T. , *Aḥbār al-A'yān fī Cabal Lubnān*, Beyrouth, 1859.

Tekindağ, M. C. Ş. , *Dürziler*, Isl. Ans., III, s. 665-668.

— — , *Dürzî tarihine dâir notlar*, TD, sayı: 10, 1954, s. 143 v. d.

— — , *Karamanlılar*, Isl. Ans., VI, s. 318 v. d.

— — , *Karamanlı'ların Gorigos seferi (1367)*, TD, VI, sayı: 9, 1954, s. 161 v. d.

— — , *Kutuz*, Isl. Ans., VI, s. 1057-1060.

— — , *Lübnan*, Isl. Ans., VII, s. 104 v. d.

— — , *al-Malik aş-Şāliḥ Ḥaccī*, Isl. Ans., cüz. 77, s. 678-679.

— — , *al-Malik aş-Şāliḥ Ismā'il*, Isl. Ans., cüz. 77, s. 680-1.

— — , *al-Malik aş-Şāliḥ Nacm ad-Dīn Ayyūb*, Isl. Ans., cüz. 77, s. 674-678.

— — , *XIV. asrın sonunda Memlûk ordusu*, TD, XI, sayı: 15, 1960, s. 85-94.

Toussoun, Le prince Omar, *La Géographie de l'Egypte à l'époque arabe*, t. I (Mém. de la Soc. Roy. de Géogr. d'Egypte; t. VIII, Le Caire, 1926, 1928).

— — , *Mémoires sur les finances de l'Egypte depuis les Pharaons Jusqu'à nos jours*, MIE, VI, 1924.

— — , *Mémoire sur l'histoire du Nil*, I, II, III, (Mém. présentés à l'Institut d'Egypte, VIII, IX, X, Le Caire, 1925).

Trimingham, J. S. , *Islam in Ethiopia*, London, 1952.

Tritton, A. S. , *The Tribes of Syria in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, BSOAS, 1948, XII, s. 567-573.

Tyan, E. , *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris, 1938-1943.

Umar al-İskandarî, *Ta'riḥ Mısr ila'l-Fatḥ al-'Osmānî*, Mısır, 1336/1918.

Vernadski, G. , *Seminarium Kondakovianum*, Prague, 1927, I, 73-84.

BİBLİYOGRAFYA

- Wiet, G. , *Album du Musée arabe du Caire*, Le Caire, 1930.
- — , *Catalogue général du Musée arabe du Caire*, Le Caire, 1932.
- — , *Les communications en Egypte au Moyen-Age*, *Revue de la soc. roy. d'écon. polit., de statist. et de législ.*, XXIV, Le Caire, 1933.
- — , *Les marchands d'épices sous les Sultans Mamlouks*, *cah. d'hist. égypt.*, série, VII, fasc. 2, Le Caire, Mai 1955, s. 81-147.
- — , *Notes d'Epigraphie Syro-Musulmane*, *Syria*, 1924-26, s. 62 v.d.
- — , *Les relations égypto-abyssines sous les sultans mamlouks*, *Bull. de la Soc. d'Archéol. copte*, t. IV, 1938.
- — , *Les secrétaires de la chancellerie en Egypte sous les Mamlouks Circassiens (784-922/1382-1517)*, *Mél. R. Basset*, I, 1925, s. 271 v. d.
- — , *Un décret du Sultan Malik Ashraf Sha'ban à la Mecque*, *Mél. L. Massignon*, Damas, III, 1957. Ayr. bk. *Proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists*, Cambridge, 1954, s.329 v. d.
- Witteke, P. , *Islam und Kalifat*, *ASS*, LIII, 1925, s. 414 v. d.
- Wüstenfeld, F. , *Die Geographie und Verwaltung von Egypten*, Göttingen, 1879/1922.
- — , *Die Geschichtschreiber der araber und ihre Werke*, Göttingen, 1882.
- Yver, G. , *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle*, Paris, 1903.
- Yınanç, M. H. , *Ak-Koyunlular*, *Isl. Ans.*, I, 251 v. d.
- — , *Dulkadırlılar*, *Isl. Ans.*, III, 654 v. d.
- Zajaczkowski, A. , *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks à l'époque de l'Etat Mamlouk*, Varsovie, 1938.
- Zambaur, E. V. , *Fels*, *Isl. Ans.*, IV, s. 539 v. d.
- — , *Dirhem*, *Isl. Ans.*, III, 594.
- Zayyād, H. , *al-Cavālī 'av Cizyat Ru'ūs an-Naşārā fi'l-Islām*, *al-Maşrık*, XLI, 1947, s. 1-12.
- — , *Hānāt Dimaşk al-Kadīma*, *al-Maşrık*, XXXVI, 1938, s. 66-70.
- — , *Laḡab al-Ḳādī*, *al-Maşrık*, XXXVI, 1938; s. 57 v. d.

BİBLİYOGRAFYA

Zeki Pacha, A. , *Les couleurs nationales de l'Égypte musulmane*, Le Caire, 1921.

Zetterstéen, K. V. , *Muzafferîler*, *Isl. Ans.*, cüz. 88, s. 774-6.

Ziadeh, Nicola A. , *Town Administration in Syria under the Early Mamluks*, *Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists*, Leiden, 1957.

— , *Urban life in Syria under the Early Mamlüks*, Beirut, 1953.

Ziyāda, M. M. , *al-Mu'arrihūn fî Mişr fi'l-Ḳarn al-Ḥāmis 'Aşar al-Mîlā-dî*, Kahire, 1954¹.

¹ Son provaların baskıya verildiği bir sırada elimize geçen iki önemli monografiden istifâde edemediğimizi belirtmek isteriz: bk. Scanlon, G. T., *A Muslim Manual of War* (= *Tafrîj al Kurûb fi Tadbir al Hurûb*), The American University at Cairo Press 1931; Aḥmad Darrag, *L'Égypte sous le règne de Barsbay*, Damas, 1931 (*Inst. Fr. de Damas*).

KISALTMALAR

- AOL = *Archiv de l'Orient Latin.*
 BIE = *Bulletin de l'Institut Egyptien.*
 EFAO = *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire.*
 BSOAS = *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London.*
 Cavhar = *Ibn Doḡmāḡ, al-Cavhar aṣ-Ṣamīn fī Siyar al-Mulūk wa's-Salāṭīn.*
 CIA = *M. van Berchem, Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum.*
 Dav' = *aṣ-Saḡāwī, aḡ-Dav' al-Lāmi'.*
 EI = *Encyclopédie de l'Islam, Leyde.*
 GAL = *C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, I, Weimar, 1898; II, Berlin, 1902; Suppl., I-III, Leiden, 1937-42.*
 Ḥiṭaṭ = *Maḡrīzī, K. al-Mavū'iz wa'l-Fitbār fī Zikr al-Ḥiṭaṭ wa'l-Āṣār.*
 al-^cIbar = *Ibn Ḥaldūn, 'Unwān al-^cIbar wa Dīwān al-Muḥtadā' wa'l-Ḥabar.*
 IFD = *Institut Français de Damas, Bulletin d'Etudes Orientales.*
 Igāṣa = *Maḡrīzī, Igāṣat al-^cUmma bi-Kaṣf al-^cUmma.*
 'Iḡd = *'Aynī, 'Iḡd al-Cumān fī Ta'rīḡ Ahl al-Zamān.*
 'Inbā' = *Ibn Ḥacar, 'Inbā' al-^cGumr bi-'Abnā' al-^cUmr.*
 Isl. Ans. = *Islām Ansiklopedisi, Istanbul.*
 JA = *Journal Asiatique.*
 JAOS = *Journal of American Oriental Society.*
 JESHO = *Journal of the Economic and Social History of the Orient, Leiden.*
 JRAS = *Journal of the Royal Asiatic Society.*
 Manhal = *Ibn Taḡribirdī, al-Manhal aṣ-Ṣāfī.*
 Maṭlab = *Suyūṭī, Maṭlab al-^cAdīb.*
 Mavrid = *Ibn Taḡribirdī, Mavrid al-Laṭāfa.*

KISALTMALAR

- MIFAO* = *Mémoires de l'Institut Franç. d'Archéologie Orientale du Caire.*
Nucūm = Ibn Tağribirdi, *an-Nucūm az-Zāhira fī Muḷūk al-Miṣr wa'l-Ḳāhira.*
PPTS = *Palestine Pilgrims Texts Society, XIV, London.*
REI = *Revue des Études Islamiques.*
RHD = *Revue d'Histoire Diplomatique.*
ROC = *Revue de l'Orient Chrétien.*
ROL = *Revue de l'Orient Latin.*
Şubḥ = *Ḳalkaşandî, Şubḥ al-Aʿşā.*
Sulūk = *Maḳrīzî, as-Sulūk li-Maʿrifat Duval al-Mulūk.*
Syrie = *Gaudefroy-Demombynes, La Syrie à l'époque des Mamelouks d'après les auteurs arabes.*
Şazarāt = *Ibn al-ʿImād, Şazarāt az-Zahab fī Aḥbār man Zahab, Kahire, 1350-1.*
TD = *Tarih Dergisi, İstanbul.*
TM = *Türkiyat Mecmuası, İstanbul.*
ʿUḳūd = *Ibn İyās, ʿUḳūd al-Cumān fī Vaḳāyiʿ al-Azmān.*
ZDMG = *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.*
ZDPV = *Zeitschrift des Deutschen Palastinavereins.*

<i>Arap. Yazm.</i>	= <i>arapça yazma.</i>	<i>Ktp.</i>	= <i>kütüphâne.</i>
<i>ayn. esr.</i>	= <i>aynı eser.</i>	<i>msl.</i>	= <i>meselâ.*</i>
<i>ayn. müel.</i>	= <i>aynı müellif.</i>	<i>ölm.</i>	= <i>ölüm senesi.</i>
<i>ayr. bk.</i>	= <i>ayrıca bakınız.</i>	<i>Türk. Yazm.</i>	= <i>Türkçe Yazma.</i>
<i>b.</i>	= <i>bîn, İbn.</i>	<i>nr.</i>	= <i>numara.</i>
<i>b. bk.</i>	= <i>buna bakınız.</i>	<i>nşr.</i>	= <i>neşir (=édition).</i>
<i>bk.</i>	= <i>bakınız.</i>	<i>trc.</i>	= <i>tercüme.</i>
<i>c.</i>	= <i>cild.</i>	<i>v. d.</i>	= <i>ve devamı.</i>
<i>Fars. Yazm.</i>	= <i>farsça yazma.</i>	<i>var.</i>	= <i>varak (=folio).</i>
<i>krş.</i>	= <i>karşılaştırınız.</i>	<i>y. bk.</i>	= <i>yukarı bakınız.</i>

TRANSKRİPSİYON

Arapça kelimelerin yazılışında umûmiyetle kabûl edilen transkripsiyon işâretleri kullanılmıştır:

آ = ā

ث = ṡ

ح = ḥ

خ = ḫ

ذ = z

ص = ṣ

ض = ḍ

ط = ṭ

ظ = z

ع = ʿ

غ = ğ

ق = q

ك = k

ه = h

ى = î, î

ء = ʾ

Sesli harfler: a, o, ō, u, ū.

İNDEKS

I

Şahıs Adları

[Müellif adları idhal edilmemiştir]

A, 'A

Abū Bakr M. b. Toğac, 23.
Abu'l-Abbās Aḥmad, 20.
Abu'l-Ḳāsim Anūcūr, 23.
Al-Afḍal b. B. al-Camālī, 26.
Aḥmad b. T. at-Türkī, 25.
Aḥmad b. U. at-Türkmanī, 49.
Aḥmad (al-Mustanşır bi'llāh II.), 30.
Akbuğā 'Abd al-Vāhid, 55.
'Alā' ad-Dīn 'Alī Bey, 89, 97, 98, 102.
'Alam ad-Dīn aş-Şucā'ī, 33.
'Alī b. Aynāl at-Türkmanī, 75, 83.
Alṭunbuğā al-Çöbānī, 44, 45, 50, 63, 69, 71, 108.
Anas b. 'Abd Allāh al-'Osmānī, 40, 41, 51.
'Anḳā', 71, 73.
Argün at-Tarcumān, 93.
Atalmış Kuçin, 93, 99.
Aynabak al-Badrī, 45, 46.
Aynāl al-Yūsufī, 48, 50, 65, 74, 85.
Al-'Aziz bi'llāh, 24.

B

Badi' az-Zamān Bahādur Hān, 11.
Badr ad-Dīn b. Abi'l-Baḳā', 65.
Badr ad-Dīn Baydara, 34.
Badr ad-Dīn aḍ-Ḍarrāb, 163.
Badr b. Salām, 50.
Bahā' ad-Dīn Bēd, 49.
Bikiş al-Kabir, 83.
Barḳūḳ al-Yulbuğāvi, 38, bk. Berkuk.
Baybars I., 27, 30, 31, 32, 147.
Baybars II., 35.
Baybuğāurūs, 37.
Bayezid I., 79, 88, 94, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 114.
Bayram Hoca, 91, 92.
Bozdoğan-oğlu, 75.
Bulūt, 106.
Burhān ad-Dīn b. Camā'a, 48.

Buṭā al-Hāşşakī, 61, 68.

C, Ç

Camāl ad-Dīn M. al-Ḳayşarī, 49, 67, 79.
Cārkas al-Halīlī, 44, 45, 60, 117, 119.
Charles VI, 105.
Clement VII, 105.
Comte d'Eu, 110.
Le Cordelier Jean Dardel, 104.
Çögen, 85.
Çolpan, 75, 79, 81.
Çoltamur, 88.

D

Ad-Dizbörü, 24.
Dölāt Hecā, 80.
Döndü Hētün, 78.
Ad-Durzī, 24.

E

Ediku, 94.
Emir Badr ad-Dīn Baktūt, 30, 33.
Emir Bahādur al-Mu'izzī, 30.
Emir Buzlār al-'Umarī, 61, 64.
Emir Muṭabbhartan, 58, 91.
Emir Sayf ad-Dīn al-Ḳaymarī, 25.
Emir Veli, 95.

F

Fahr ad-Dīn 'Osmān b. Müsāfir, 42, 43, 47, 48.
Ferec, 4, 113, 143.

G

Gars ad-Dīn Halil Bey, 85, 86, 88, 100.
Gulbek, 22.
Al-Gūrānī, 49, 61.
Gümüşbuğā al-Hamavī, 66, 67, 70, 72, 80, 81, 85, 90, 111.

H, H, H

Haccī, 52, 53, 54, 62, 64, 67, 68, 69.

Al-Hâkim bi-amrillâh, 24.
 Hâfî, Kâzîvün-oğlu, 33.
 Hassau, Sayf ad-Dîn, 37.
 Husâm ad-Dîn Hasan at-Kuckuni, 64, 67,
 101, 102.
 Husâm ad-Dîn Lâcîn ar-Rûmî, 83, 84.
 Husayn, Celâyir Sultanı, 53.
 Husayn b. Bâkîş at-Türkmenî, 65.

I, İ, İ

Ibrâhîm, Dulkadirli, 87.
 Ibrâhîm b. Kuşlaktamur, 55.
 İsmâ'îl, al-Malik aş-Sâlih b. İsmâ'îl, 37.
 İşktamur al-Mârdîni, 50, 104.
 İzz ad-Dîn Aybak at-Türkmenî, 25, 27,
 28, 29.
 Jean I., Kastilya Kralı, 53, 104, 105.

K, K

Al-Kâdî Badr ad-Dîn M. b. Faql Aşâh,
 81, 140.
 Kâdî Burhân ad-Dîn Ahamad, 11, 55, 57,
 58, 79, 80, 81, 88, 86, 91, 94, 97,
 98, 99, 100, 101, 102.
 Kâdî Burhân ad-Dîn I. b. 'U. al-Mahallî
 al-Kürimî, 41, 43, 47, 48.
 Al-Kâdî Tağî ad-Dîn b. Nâzır al-Cayş, 83.
 Kâdî Z. Safar-Şâh b. A. ar-Rûmî, 102,
 103.
 Kâzîvün, 27, 32.
 Kara Mehmed, 50, 57, 61, 87, 89, 91, 92.
 Kara Yoluk Osmân Bey, 91, 101.
 Kara Yusuf, 92, 93, 99.
 Karaş b. 'U. at-Türkmenî, 55.
 Karaşay at-Tâzî, 45.
 Kâşân, 36.
 Kutuz, 27, 29, 30.

L

Léon VI, 53, 104, 105.

M

Al-Malik al-Âdil F. Süleymân, 12, 25.
 Al-Malik al-Ağraf, 11.
 Al-Malik al-Kûmîl Muhammed, 25.
 Al-Malik al-Manşûr 'Alî b. Şa'bân, 43,
 45, 47, 49, 51.

Al-Malik au-Nâzır Muhammed, 34, 35, 36,
 135, 144.

Al-Malik aş-Sâlih b. Iskandar, 98.
 Al-Malik aş-Sâlih İsmâ'îl, 37.
 Al-Malik aş-Sâlih Naem ad-Dîn Ayyûb,
 25, 26, 27, 28, 31, 32.
 Al-Malik aş-Zâhir Macd ad-Dîn İzz, 31,
 74, 87, 92, 96, 97, 98.

Al-Ma'mûn, 22.

Mançak, 36, 44.

Marechal Boucicaut, 110.

Matecs, 68.

Mısır Hoca, 92.

Mintâs, 57, 58, 61-75, 37.

Mirânşah, 76, 77.

Mubâriz ad-Dîn Avliyâ b. Karâmân, 88.

Murad I., 101.

Murad Hoca, 89.

Al-Mustanşır, 24.

Al-Mutayakkil 'Ala'llâh I., 45, 53, 54, 55,
 66, 67.

N

Nâzır ad-Dîn Mehmed Bey, 59, 67, 88.

Nu'ayr, 59, 65, 72, 73, 75, 81, 82, 95,
 96, 97.

Nûr ad-Dîn 'Abd ar-Rahmân Asfarâyîni,
 76.

O

Oğmân, Dulkadir-oğlu, 86, 37.

P, R

Pierre I., 38, 39, 108.

Pîr Hasan, 92, 93.

Ramazan Bey, 85.

Rukn ad-Dîn Baybars al-Çişnikir, 38.

S, Ş, S

Sadaka Bey, 87, 88.

Şâhib Tac ad-Dîn b. Abî Şakır, 103.

Şâlih ad-Dîn b. Gûrâb, 50, 51.

Şâlih al-Buikîni, 12, 65.

Sâlim ad-Döğeri, 74, 81, 83, 91, 92.

Sarâc ad-Dîn 'Omar al-Kinânî aş-Şâfi'i,
 12, 48, 54, 56, 66, 67.

Şarğıtmış, 37, 64.

Şârim ad-Dîn İbrâhîm, 88, 89.

Şayf ad-Dīn Aytmış al-Bac̄sī, 47, 48.
50, 60.

Şayf ad-Dīn Burğulu, 33.

Şayf ad-Dīn Gürci, 34.

Şayf ad-Dīn Tuğci, 34.

Şūdūn aş-Şayhūnī, 55, 61, 63, 68, 79.

Şūdūn Torunāy, 61, 63.

Şulamış, 32.

Şuli Bey, 58, 59, 61, 70, 71, 72, 73, 86.
87, 97, 98.

Şultan Ahmed, 11, 77, 78, 80, 94, 96.

Ş

Şa'bān, 37, 38, 39, 44.

Şacaratü'd-Dürr, 28.

Şāh Manşūr, 76.

Şāhruh, 11.

Şams ad-Dīn M. b. al-Cazarī ad-Dimaşķī
103.

Şams ad-Dīn M. b. M. aş-Şaīr, 102.

Şayh Badr ad-Dīn M. al-Gülüstānī, 81.

Şayh Akmal ad-Dīn al-Bābirdī, 48, 54, 62.

Şayh Sāve, 95.

Şayh Şams ad-Dīn al-Kōnavī, 107.

Aş-Şayh Şihāb ad-Dīn Aḥmad b. al-
Kuraşī, 65.

Şayhūn, 36, 37.

Şihāb ad-Dīn b. al-Attār, 48, 54.

Şihāb ad-Dīn Ahmed Bey, 88, 89.

T, T

Taştamur al-Alāī, 45, 46, 47, 85.

Taştamur al-Laffāf, 43.

Taybuğā at-Tavīl, 38.

Tāz, 37.

Temur, 56, 57, 76, 77, 79-82, 87, 91-
98, 100, 101, 103, 114, 120, 177.

Temur Hān b. Karāmōn, 36.

Temur-Kuṭluk, 94.

Tohtāmīş Hān, 57, 81, 93, 94, 98, 103, 177.

Tolū mīn 'Alī-Şāh, 94, 103.

U, U

'Umar b. I. al-Mustamsık b. al-Hākīm, 56.

Umūr-oğlu İbrāhīm, 58, 87.

Uzcūr at-Türkī, 22.

Y

Ya'kūb b. 'Alī Şēr, 83.

Yazīd b. 'Abd Allāh at-Türkī, 22.

Yulbuğā an-Nēşirī, 45, 46, 49, 50, 55,
57, 58, 59, 61, 62, 64, 69, 71-74,
86, 87, 89, 90-92, 107-109.

Yulbuğā an-Nēşirī al-'Umarī al-Hişşakī,
37, 38, 39, 43, 44, 161.

Yulbuğā as-Sēlimī, 121, 143.

Yūnus an-Navrūzī, 49, 51, 58, 85, 86, 109.

Z, Z, Z

Zakiryā b. al-Vēşik, 45.

Zayn al-'Ābidīn, 76.

Zayn ad-Dīn Barka al-Çobēnī, 44-49, 64.

Zayn ad-Dīn Karaca, 84, 85, 86.

Zayn ad-Dīn Kutbuğā, 33, 34.

Zayn ad-Dīn Kamaḍēn, Kırma Vālisī, 92.

İNDEKS

II

*Yer adları, Devlet, Kabile, Boy, Ulus, tarikatlar ve
Mamlûk grupları*

A, A

Abbāsiler, 22.

Adana, 88, 89, 137.

Āğaçeri, 84, 85, 88.

Aḥmadiya, 68.

Aḥmīm, 172.

Akkā, 33, 119.

Akkoyunlu, 84, 91.

Akrād, 156.

Āl 'Alī, 71.

Āl Faḍl, 82.

Āl Murrā, 65, 71, 93.

Altun-Ordu, 18, 31, 37, 50, 80, 93, 94.

Amasya, 58.

Anadolu, 11, 36, 39, 84, 102, 103.
 Āş (bk. Allān), 27, 32.
 Asyūt, 171, 172.
 Avnik, 80, 93.
 Avşar, 84.
 Ayas Türkmenleri, 88.
 ‘Ayn Cālūt, 29.
 Ayntab (=Antep), 72, 85, 87, 89, 137.
 Azerbeycan, 76, 98.

B

Baalbek, 72.
 Bāb al-Malik, 88, 90, 137.
 Bağdad, 11, 29, 76, 77, 81, 94, 95.
 Bagrās, 89, 90, 91, 137.
 Bahriye Memlûkları, 19, 27, 28, 36, 67, 80.
 Bahnasā, 171, 172.
 Berze, 73.
 Banū Mur‘ā, 50.
 Banū ‘Ukba, 65.
 Banū Zuhayr, 65.
 Bayat, 84, 89.
 Bayındır, 84.
 Beyrut, 33, 105, 106, 107.
 Bilād al-Āş, 27.
 Bilbis, 61, 81.
 Bire (=Birecik), 57, 85, 137.
 Borc-oglu, 30.
 Borlu, 30.
 Bozdoğan oğulları, 83, 85, 101.
 Boz-Ok, 83, 84, 85, 86, 87, 88.
 Buhayra, 48, 50, 60, 120.
 Buhayra Urbani, 50, 51, 80.
 Bureiye Memlûkları, 32, 34.
 Bursa, 101, 102.

C, Ç

Celāyirîliler, 11.
 Cuzēm Arablari, 35.
 Çerkes Memlûkları, 13, 20, 32, 33, 35,
 36, 48.
 Çerkesler, 4, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40,
 42, 46, 49, 50.
 Çerkesistan, 40, 41, 42.

D

Damanhūr, 50, 120.

Deşt-i Kıpçak, 31, 37, 93.
 Dılâş, 172.
 Dimaşk, 3, 13, 28, 31, 36, 43, 60, 65, 66,
 67, 70, 72, 73, 74, 81, 89, 99,
 122, 137 (Nâibükler), 141, 164.
 Dimyat, 16, 103, 108, 137, 168, 171.
 Diyarbekir, 12, 83.
 Dögerler, 74, 84.
 Dulkadırlılar, 55, 58, 83, 86.

E

Elbistan, 58, 72, 84, 88, 137.
 Elcezîre, 12, 76?
 Erzincan, 99, 100.
 Eşrefiye Memlûkları, 25, 49, 50, 57, 58,
 63, 82, 96.
 Eyyûbiler, 21, 25, 27, 28.

F

Fâtîmîler, 21, 24.
 Filistin, 25, 28.
 Fransa, 105.

G

Garp Buhtûrları, 8.
 Gazza, 60, 81, 82, 141.
 Gorigos, 39.

H, H, H

Habeşistan, 53, 174.
 Halep, 3, 43, 56, 67, 70, 72, 74, 75, 78,
 81, 85, 86, 90, 122, 123.
 Halep Türkmenleri, 25, 36, 37, 83, 84, 89.
 Hamâ, 72, 75.
 Hârizmîler, 25, 26, 27.
 Harrân Türkmenleri, 86.
 Havvâra Urbani, 60.
 Haydariya, 68.
 Hayfa, 33.
 Hille, 77.
 Humis, 72, 75.
 Hısn Kayfâ, 11.
 Hicâz, 17, 45, 122.

I, İ

Irak, 10, 25, 76.
 İsfahan, 76.
 İspanya, 105.
 İtalya, 105.

İhsidiler, 23.

İskenderiye, 16, 38, 47, 50, 64, 69, 103,
108, 110, 120, 167, 171, 173, 174.

K, K

Kādiriya, 68.

Kahire, 3, 6, 13-16, 22, 24, 30, 31, 35, 39-41,
44, 46, 49, 51, 53, 55, 58-62, 65,
68, 69, 75, 77, 78, 80, 86, 93, 95,
99, 102, 103, 105, 109, 110, 112,
123, 174, 175, 176.

Kal'atü'l-Cabal, 32, 33, 49, 54, 56, 60,
62, 66, 77, 78, 79, 112.

Kalandariya, 68.

Karakoyunlu, 11, 56, 57, 84, 91, 92.

Karaman oğulları, 33, 38.

Karaman Türkmenleri, 89.

Kasā (كسا), 40.

Kastilya, 104.

Kazvin, 76.

Kerak, 28, 35, 44, 63, 64, 56, 67, 138,
141, 168.

Kesrivân Türkmenleri, 25, 67, 83.

Kıbrıs, 105.

Kınık, 84, 89.

Kıpçaklar, 25, 26, 27, 32.

Kipti, bk. **Yakubiler**.

Kırım, 42, 43.

Kilikya, 105.

Kosun oğulları, 33.

Kudüs, 3, 82, 122.

Küş, 172, 173.

M

Malatya, 56, 57, 86, 137.

Manşūra, 27.

Al-Manşūrî Memlûkları, 35.

Maraş, 58, 84, 85, 86.

Marc aş-Şoffar, 26.

Mardin, 93.

Mâzenderân, 76, 95.

Mekke, 78.

Melkiler, 29, 110.

Mısır, 3, 14, 16, 17, 18, 21-23, 29-32, 34-
36, 38-44, 46, 47, 50, 57, 64, 63, 72,
75, 78, 79, 97, 102, 103, 163, 176.

Misis, 88, 89.

Moğollar, 23, 29, 30, 31, 33, 58.

N

Nigbolu, 104.

Nil, 13, 27, 132, 170.

O, °O

Oğuz-Türkmenler, 25, 26, 27, 28, 29.

Osmanlılar, 21, 84.

Oyratlar, 34, 35.

P, R

Paris, 105.

Rahba, 77.

Ramazan oğulları, 84.

Ravda, 26, 119, 171.

Ridāniya, 67, 78, 80, 81.

S, Ş, S

Şa'îd Urbanı, 55.

Şālihiya, 61, 68.

Salur Türkmenleri, 58.

Sâmarrâ, 22.

Sayda, 33, 106, 107.

Sincar, 75, 77, 91.

Sis (=Kozan), 74, 88, 137.

Sivas, 55, 58, 100, 101.

Suriye, 6, 10, 17, 18, 25, 26, 28, 29, 36-
39, 44, 59, 60, 73, 78, 87, 93, 103, 110.

Suṭūhiya, 68.

Ş

Şakhab, 67, 68, 69, 70.

Şam Türkmenleri, 25, 36, 37, 71, 72, 83,
89.

Şavbak, 64, 65, 168.

Şehrizûr, 25.

Şirâz, 76.

T, T

Taştamuriya Memlûkları, 47.

Tarrüca, 50.

Tarsus, 88, 137.

Tatarlar, 31, 33.

Tebriz, 92.

Tekrit, 95.

Tinnis, 171, 172.

Trablus-Şam, 3, 75, 89, 109, 133, 141, 168.

Tülüniler, 23.

Turin, 105.
Türkmenler, bk. Acnâd at-Türkmân, 156.

U, Ü, V, Y, Z, Z

Urban, bk. Acnâd al-ʿArab, 156.
Üç-Ok, 84, 85, 86, 88, 89, 90.
Ürdün, 119.

Yakın-Şark, 11, 56, 87, 102, 114, 165.
Yakubîler, 29, 53, 110.
Yulbuğ-İvîya Memlûkları, 39, 44, 45, 46,
49, 58, 64, 111, 112.
Az-Zâhiriya Memlûkları, 48, 53, 57, 63,
74.
Varsak, 84.

İNDEKS

III

Tarihî istilâhlar, Türkçe ve Arapça kelimeler

Al-Abvâb aş-Şarîfa (=hükûmet), 140.
Aclâb, 151.
Acnâd al-Akrâd, 153, 155.
Acnâd al-ʿArab, 153, 155.
Acnâd al-Bahriya, 79, 153.
Acnâd al-Bâtıla, 49.
Acnâd al-Halka, 49, 58, 60, 61, 66, 79,
139, 153, 155.
Acnâd al-Karâniş, 151.
Acnâd at-Türkmân, 153, 155.
Amîr Âhûr al-Kabîr, 46.
Amîr ʿAşara, 128.
Amîr Arbaʿîn, 128.
Amîr Cāndâr, 115, 129, 132.
Amîr al-Cayş, 158.
Amîr Hamsavêt, 152.
Al-Amîr al-Kabîr, bk. Atâbak al-ʿAsâkir.
Amîr Maclis, 77, 128.
Amîr Miʿa, 45, 79, 128, 154, 155.
Amîr Miʿa Mukaddam Alf, 132, 154.
Amîr Sîbâh, 54, 81, 131.
Amîr at-Tablîhinâh, 152.
Al-Asyâd, 155.
Atâbak al-ʿAsâkir, 32, 47, 62, 79, 80, 81,
134, 136, 154, 157, 161, 169.

B

Beglerbegi, 134.
Bayt al-Mâl, 146, 149.

C, Ç

Câmakîya, 106.
Camdâriya, 112.

Al-cavâli, 166, 168.
Cibinî-Oku, 159.
Culbân, 151.
Cundu'l-Halka, 59.
Çâliş (=bayrak), 73, 81, 158.
Çavuş, 78.

D

Damân (=vergi), 167, 168.
Dâr al-ʿAdl (=mahkeme), 147.
Dâr al-ʿAdl (=mahkeme) Müftüleri, 56,
54, 79, 136, 137, 149.
Daruga, 76.
Ad-Davêdâr, 115.
Divân al-Ahbâs, 141, 142.
Divân al-Ahrâʾ, 145.
Divân al-Ahvûş, 146.
Divân al-Amâmir, 146.
Divân al-Aşraf, 146.
Divân al-Avkâf, 141.
Divân Bayt al-Mâl, 143.
Divân al-Cayş, 139, 152, 157.
Divân al-Cihâl, 146.
Divân al-Hişş, 144.
Divân al-İnşâʾ, 18, 140, 141, 153.
Divân al-Mamâlik, 144.
Divân al-Mavâriş al-Haşriya, 146.
Divân al-Mufrad, 131, 138, 144, 145, 152.
Divân al-Murtacât, 146.
Divân an-Nazar, 143.
Divân at-Tavvâhîn, 145.
Divân az-Zakât, 79.
Dogana (=gümrük divânı), 167, 172.
Ducatî d'oro, 165.
Florini d'oro, 165.

H, H, H

Hvāca, 41, 175.
 Hacıb, 31.
 Hacıb al-Huccāb, 131, 136, 137.
 Halifa al-Hukm, 147.
 Halife, 147.
 Al-Hamsavāt, 151.
 Harāciya, 166.
 Al-Hıṣṣakiya, 33, 152.
 Havāşıl as-Sultān, 129.
 Haṭṭ Şarîf, 149.
 Al-Hımdîr, 131, 127.
 Hilālî, 163, bk. Maks.
 Himsyât, 163, bk. Maks.
 Al-Huşdîşiya, 29, 30, 32, 45.

I, I

İktâ, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 107, 111
 129, 152 (iktâ'lı askerler).
 İktâ'at at-Turkmēniya, 23.
 İktâ'at al-Halka, 154.

K, K

Kādî al-Askar, 53, 136, 137, 143.
 Kādî al-Kuşât (=baş-Kadı), 147, 143, 160.
 Kâfil, 136.
 Kâfil al-Mamlaka, 79.
 Kahire Muhtesibi, 54, 128, 131, 149, 150.
 Kalavta, 80, 161.
 Kâmilî (=Para çeşidi), 164.
 Kârânîş, 151.
 Kârkai, 80, 157.
 Al-Kârimiya (=tüccar cemiyeti), 175.
 Kâşit, 73.
 Kâsimu'd-Davia, 50.
 Kâsim Amir al-Mü'miniu, 30.
 Kâtib al-Mufrad, 145.
 Kâşîf, 170.
 Kâtib as-Sırr, 115, 128, 133, 135, 136,
 138, 140, 141, 166.
 Kāvüş -Oku, 159.
 Kubba va Tayr, 69, 132, bk. Çetr.
 Kümâş (=bayrak), 37.

M

Maclis al-Cayş, 79, 154, 157.

Maclis as-Saltana (=Dîvân), 123.
 Maks (cem. mukûs), 167.
 Al-Mamâlik al-Kuttâbiya al-Mumayyizîn,
 152.
 Mağâlim, 168, bk. Maks.
 Menşûr, 101.
 Mersûm, 51, 144.
 Mevkib, 60.
 Mısır Muhtesibi, 149.
 Mihtâr, 131.
 Mişâil (=tevzi berâtı, sicill), 2, 136, 139,
 152, 153, 175.
 Mubâşir, 79.
 Muḥaddam, 111, 134, 154, 160.
 Muḥaddam Alf, 131, 132, 137, 138, 154,
 155.
 Muḥaddamu'l-Burciya, 34.
 Muḥaddam al-Haika, 154, 157.
 Muḥaddam al-Mamâlik, 27, 134, 151.
 Muḥaddam at-Turkmēn, 153.
 Muḥtaf (=iktâ sâhibi), 156, 152.
 Murabba'a (=iktâ berâtı), 133, 139, 153.
 Mus'mah'tt (=büyâşmeler), 138.
 Mustavfî al-Cayş, 139, 153.
 Mustavfî al-Hışş, 144.
 Mustavfî al-Murtaca, 146.
 Mustavfî ar-Rızık, 139.
 Mustavfî aş-Şoḥba, 143.
 Musıdd, 130, bk. Şedd.
 Muhtaravât, 21, 31, 151, 152.
 Muvakkîf, 73, 128, 140.

N

Nâ'ib al-Cayş, 117.
 Nâ'ib al-Ğayba, 132, 136.
 Nâ'ib al-Hukûma, 62.
 Nâ'ib as-Saltana, 29, 37, 64, 128, 133,
 134, 135, 154.
 Naķib al-Asâkir, 154.
 Naķib al-Aşraf, 68, 145.
 Naķib al-Cayş, 73, 126, 137, 154, 155.
 Nâzır al-Aḥbâs, 142.
 Nâzır al-Avkâf, 142, 143.
 Nâzır al-Bahâr va'l-Kârimî, 146.
 Nâzır al-Cayş, 79, 123, 137, 138, 139.
 Nâzır ad-Dîvân al-Mufrad, 145.
 Nâzır al-Huşş, 54, 79, 135, 137, 138, 144.

Nāzır al-Hisba, 149.
Nāzır Hızāna al-Hāşş, 144.
Nāzır al-Kisva, 161.
Nevek, 159.

O, Ö

‘Osmāniya (=para çeşidi), 164.

P, R

Rank (cem. runūk), 123, 162.
Ra’s Dīvān al-Inşā’, 139.
Ra’s Navba, 46, 111.
Ra’s Navba al-Kabir, 47.
Ra’s Navba an-Nuvvāb, 112.
Ar-Ravātıb al-Cārīya, 169.
Ar-Ravk an-Nāşiri, 35.

S, Ş, S

Aş-Şāhib, 135.
Şāhib al-‘Asas, 135.
Şāhib Dīvān al-Cayş, 139.
Şāhib Dīvān al-Inşā’, 139, 140.
Şāhib Dīvān al-Mamālik, 139.
Sultān, 32, 127, 128.

Ş

Şadd, 130.
Şadd, 130.
Şadd al-‘Ahrā’, 145.
Şadd al-‘Amā’ir, 60, 108, 117, 119.
Şadd al-Avķāf, 137.
Şadd al-Başır, 138.
Şadd ad-Davāvin, 71, 137, 143.

Şadd al-Hāşş, 137.
Şadd al-Hums, 138.
Şadd al-Kaşr, 61.
Şadd as-Silāh, 138.
Şadd aş-Şarābhāna, 112.
Şadd al-‘Uşr, 137.
Şadd az-Zakāt, 137.
Şayh al-Islām, 148.
Şayh aş-Suyūh, 150.

T, T

Tācirü’l-Mamālik, 31.
Tāciru’s-Sultān, 42, 109, 175.
Takalāvāt, 160.
Takdimat Alf, 154.
Taklīd, 72, 148.
Taşrif, 72, 86, 88, 101, 102.
Tavķi’ (=tuğrā’, nişān), 140, 144.
Tibāk, 21, 44, 129.

U, U, Ü

Ustādār al-‘Āliya, 131, 145.
Ustādār aş-Şohba, 129.
Ülema Meclisi (=Meclis-i meşveret), 48,
56, 62, 69, 77.

V, Y, Z, Z

Vāfidiya, 30, 31, 153.
Vāli aş-Şurta, 135.
Vāli at-Taṭv, 135.
Vazir ad-Davla, 135, 143.
Vazir aş-Şohba, 135.
Vezir, 133, 134, 136.
Yağarlık (=al-Labbūd), 157.
Az-Zāhiriya (para çeşidi), 123.

İNDEKS

IV

Câmiler, Mescidler, Türbeler, Kiliseler, Hânıkahlar, Hânlar, Funduklar, Kaysâriyalar, Kapular (=bâb), Köprüler (=Cisr, Kañtara) ve muhtelif Saraylar

Amîr Yûnus ad-Dav'edâr Türbesi, 113.

Amîr Taybuğâ at-Tavîl Türbesi, 69.

Bâb Antâkiya, 71.

Bâb al-Arba'in, 71.

Bâb al-Cinân, 71.

Bâb ad-Darfîl, 60.

Bâb al-Kañtara, 49.

Bâb al-Kar'efa, 49, 64.

Bâb Kınnasrîn, 71.

Bâb al-Mak'âm, 71.

Bâb an-Naşr, 62, 176 (Mısır'da).

Bâb an-Naşr, 70 (Haleb'de).

Bâb an-Nayrab, 71.

Bâb as-Sılsıla, 49, 63, 112.

Bâb az-Zuvayla, 61, 176.

Balâţ, 129.

Barrânî Sarayı, 59.

Bimâristân al-Manşûrî, 102, 150.

Câmi' al-Akmar, 121.

Câmi' al-Azhar, 118, 121, 143.

Câmi' al-Bar'ûkiya, 117.

Câmi' al-Mak'sî, 49.

Câmi' an-Nûrî, 79.

Cisr Banât Ya'kûb, 119.

Dâr al-'Adl (=Mahkeme), 147.

Dâr ađ-Diyâfa, 131.

Dâr an-Niyâba, 133.

Dâr as-Sa'âda, 79.

Dımaşk Hânı (=Kan Berkoc), 118.

Funduk, 106, 173, 175, bk. Hân.

Funduk, al-Halîlî, 80, 175.

Funduk al-Kârim, 146, 175.

Hâkim Câmi, 62.

Halifeler Mezarı, 113.

Hân Masrûr, 46, 175.

Hân Şayhûn, 70.

Hân az-Zâhir, 122.

Hân az-Zakât, 117.

Hân Yûnus, 122.

Al-Hânik'eh aş-Sâlihiya, 150.

Hânik'eh Sımsâtiya, 150.

Al-Hânik'eh aş-Şayhûniya, 150.

Harim, 129.

Al-Hatîrî Câmi, 64.

Ibn Tûlûn Câmi, 121.

İskenderiye Funduku, 174.

Iştâbl, 45, 46, 47, 48, 54, 61, 69, 112, 115, 120.

Iştâbl al-Bim'ristân, 130.

Iştâbl Hacûra, 130.

Iştâbl H'şş, 130.

Iştâbl at-Târiqa, 80.

Kar'efa aş-Şehib, 135.

Kar'efa az-Zahab, 63.

Kâmilîya Medresesi, 117.

Kanâşır as-Sibâ', 54.

Al-Kañtara, 119.

Kañtara Bâb al-Baħr, 119.

Kar'efa, 115.

Al-Kaşr al-ablak, 129.

Al-Kaşr al-ablak, 72 (Dımaşk'da).

Kaysâriya, 122, 142, 175.

Kubbat an-Naşr, 49, 63.

Kubbat Yulbuğâ, 65.

Lâş'in Hânı, 60.

Madrasat al-Aşrafîya, 63.

Madrasat az-Zâhiriya, 113, 117.

Mankûtamur 'Abd al-Ġaniy Türbesi, 75.

Al-Mâristân al-Manşûrî Câmisi, 117.

Mascid İbrâhim, 122.

Maşşîşa (=Misis) Köprüsü, 89.

Al-Mu'allaka Kilisesi, 109.

St.-Paul, 110.

St.-Catherine, 110.

Şâlihiya Medresesi, 117, 118, 149.

Sargıtmışiya Medresesi, 81.

Sultan Hasan Medresesi, 48, 63, 117.

Şayh aş-Suyûh Türbesi, 61.

Şayḥūniya Medresesi, 66.

Şubrā-Damanhūr Kilisesi, 109.

Tangız Câmii, 72, 73.

Ṭāvūsīya Câmii, 122.

Ṭūr Sīnā Manastırı, 2, 175.

Yulbuḡā al-Yaḥyāvī Câmii, 65, 72.

Zardḥāna Kapusu, 113.

Düzeltilmeler

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
18	9	Björkmann	Björkman
18	29	in islamischen	im islamischen
25	4	ed	ad
25	17	a	A
28	not. 36,1	Muḳṭā	iktā
31	not, 51, 2	Miche !	Michel
31	not, 52,1	scneein	senenin
36	15	hukûkî	hukuki
37	25	Tāz ye	Tāz ve
57	7	Aşrāfiya	Aşrafiya
62	12	Hākim	Hākim
64	2	Yalbuḡā	Yulbuḡā
66	not. 66,1	al-Furāt	Ibn al-Furāt
67	2	dtmesini	etmesini
69	8	Gabal	Cabal
69	2	Dur İslam	Der İslam
70	not, 16,3	A'lām	I'lām
78	not. 63,1	Ihn	Ibn
80	16	Kalūtā	Kalavta
81	8	as-Sır	as-Sırr
88	not. 26,2	Tuḥfat	Tuḥaf
90	20	Balad al-Ḳaşîr	Balad al-Ḳuşayr
91	2	münâsibâtı	münâsebâtı
111	not. 1,4	A'lām	I'lām
138	12	Uşyût	Asyût
159	25	Ayasofya	Fâtiḥ.